

Udruženje za političke nauke Srbije
Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka

GRAĐANI U DOBA DEZINFORMACIJA

CITIZENS IN THE AGE OF DISINFORMATION

ZBORNİK RADOVA

Urednica/Editor

Aleksandra Krstić

Zbornik radova sa redovne međunarodne konferencije Udruženja za političke nauke Srbije održane 25–26.09.2021. u Beogradu

The 2021 Serbian Political Science Association Annual Conference Proceedings

УПНС

УДРУЖЕЊЕ ЗА
ПОЛИТИЧКЕ НАУКЕ СРБИЈЕ
The Serbian Political Science
Association

ФАКУЛТЕТ
ПОЛИТИЧКИХ
НАУКА

GRAĐANI U DOBA DEZINFORMACIJA

CITIZENS IN THE AGE OF DISINFORMATION

Udruženje za političke nauke Srbije
Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka

Urednica
Aleksandra Krstić

GRAĐANI U DOBA DEZINFORMACIJA

Citizens in the Age
of Disinformation

ZBORNİK RADOVA

sa redovne međunarodne konferencije
Udruženja za političke nauke Srbije
održane 25–26. 09. 2021. u Beogradu

The 2021 Serbian Political Science Association
Annual Conference Proceedings
Held on September 25–26, 2021 in Belgrade

Beograd, 2021.

IZDAVAČI:

Udruženje za političke nauke Srbije
Beograd, Jove Ilića 165

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka
Beograd, Jove Ilića 165

ZA IZDAVAČE:

Dušan Pavlović
Dragan R. Simić

UREDNIKA:

Aleksandra Krstić, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka

DIZAJN KORICA:

Milan Smuđa

PRELOM:

Olivera Tešanović

LEKTURA I KOREKTURA:

Olivera Veličković

RECENZENTI:

Dušan Pavlović, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka
Dušan Spasojević, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka

INTERNATIONAL SELECTION COMMITTEE / MEĐUNARODNI NAUČNI ODBOR

Lejla Turčilo (University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina), Igor Vobič (University of Ljubljana, Slovenia), Jelena Kleut (University of Novi Sad, Serbia), Agnieszka Stepińska (Adam Mickiewicz University, Poland), Marijana Grbeša (University of Zagreb, Croatia), Aleksandra Krstić (University of Belgrade, Serbia)

TIRAŽ:

100 primeraka

ISBN:

978-86-6425-094-8

PRIPREMA I ŠTAMPA:

Čigoja štampa, Beograd
office@cigoja.com
www.cigoja.com

SADRŽAJ

Milica Kulić Dezinformacije u polarizovanom okruženju: medijska slika Srbije	7
Čedomir Markov Kada kažeš „lažna vest” na šta tačno misliš? Kvalitativna analiza upotrebe izraza „lažna vest” u medijskom izveštavanju u Srbiji	27
Dalibor Petrović Miloš Bešić Vesti kojima se (ne)veruje: informisanje u doba epidemije COVID-19 u Srbiji	47
Slaviša Orlović Politika i demokratija u vreme dezinformacija	69
Jasminka Simić Nove informacione tehnologije: svet bez granica ili ograničenje demokratije	89
Snežana Đorđević Digitalizacija koja podržava participativnu demokratiju i održivi razvoj	107
Veran Stančetić Mogućnosti za objektivno sagledavanje učinka vlasti u doba dezinformacija	127
Marko Simendić Righteous murder as a leap of faith: John of Salisbury on tyrannicide	145
Tonči Kursar Ana Matan Politika i istina, ili što je sve doživjelo kraj 1989?	155
Leon Cvrtila Politika istine između post-istine i Hanne Arendt	169

Milica Kulić¹

*Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka*

Dezinformacije u polarizovanom okruženju: medijska slika Srbije

SAŽETAK

Ovaj rad teži da sagleda kontekst dezinformacija u politički i medijski polarizovanom sistemu u Srbiji, sve određenijem ka izveštavanju o jednoj strani, odnosno izveštavanju protiv druge strane. U radu se analizira percepcija urednika provladinih i kritički orijentisanih medija o sopstvenoj ulozi u medijskoj polarizaciji, kao i o poimanju „Drugog” na toj ideološkoj duži. Zaključak je da urednici u Srbiji uočavaju podele, ali različito definišu medijsku polarizaciju. Istovremeno, granični stavovi urednika, iako su ideološki sasvim suprotni, u osnovi su veoma slični. Analiza je bazirana na dubinskim intervjuima sa četiri glavna urednika iz vodećih medija u Srbiji, dva provladina i dva kritički orijentisana.

KLJUČNE REČI: politička polarizacija, medijska polarizacija, urednici, dezinformisanje, Srbija

1 Kontakt: milica.kulic@fpn.bg.ac.rs

1. UVOD

Ako su dezinformacije proizvod „lošeg novinarstva i političke propagande“ (Kleis & Graves 2017) kao takve one bivaju i njihov i uzrok i posledica. Međutim, loše novinarstvo i politička propaganda kao okvir dezinformisanja nalaze svoje uporište u medijski polarizovanom društvu, koje svoje karakteristike crpi iz populističke podele na „nas i njih“ (Mudde 2004; Mazzoleni 2008), a svakako pod patronatom populista kao vođa. U trouglu dezinformacija, medijskih polarizacija i populizma kreće se značajan broj medijskih analiza, na globalnom i na lokalnom nivou. Legitimitet za „pravdanje“ domaće polarizacije neretko se „crpi“ iz zapadne, najčešće američke, prakse, koja je poslednjih godina pokazala domete ovakvih podela, a svako preslikavanje u lokalne okvire dovelo je do trajno iščašenih principa u sistemima u kojima institucionalizam nije jasno i nedvosmisleno postavljen. Paralelno, publika se okuplja oko sebi bliskog pola, imajući na umu da učestvuje u stvarnoj debati, dok je razmatranje različitih stavova sasvim omeđeno (Bruns 2019).

Medijska polarizacija neretko se opravdava pravom medija da izveštava u svom interesu, u skladu sa svojom orijentacijom. Međutim, kada isključiva orijentacija preuzme prvenstvo nad javnim i opštim interesom, koji se tumači isključivo kroz jednostrani, ideološki, a najčešće partijski ili vlasnički interes, tu mediji izlaze iz svoje prvobitne uloge da informišu u interesu građana. U domaćoj praksi, novinari se najdirektnije oglašavaju o stavku II Kodeksa novinara Srbije, prema kojoj „ekonomski i politički interesi izdavača ne smeju da utiču na uređivačku politiku“ (Kodeks novinara Srbije, II/2). Istovremeno, odnos javnog interesa i privatnih medija treba dodatno problematizovati kroz korišćenje javnih sredstava za finansiranje medija, ali i javnog prostora kao što su nacionalne frekvencije, o čemu će biti reči dalje u tekstu.

Ako se pogleda zapadna praksa, primeri medijske polarizacije i njihov uticaj na političko odlučivanje vidljivi su još sa pojavom masovnih medija sredinom XX veka (Compante & Hojman 2013). U prvoj dekadi XXI veka, teoretičari, poput Markusa Prajora (Markus Prior), tvrdili su da su se „navijački mediji okrenuli ideologijama čim se za to ukazala prilika“, ali da „nema dokaza da navijački mediji polarizuju Amerikance“ (Prior 2013, 119). Međutim, svet je političku i medijsku polarizaciju posmatrao gotovo u realnom vremenu tokom kandidature i za vreme mandata Donalda Trampa na čelu predsednika Sjedinjenih Američkih Država od 2016. godine (Wang Y et al. 2017; Fermor & Holland 2020). Samo četiri godine kasnije, tokom izbora 2020. godine, Pju istraživački centar (Pew Research Center/Jurkowitz et al. 2020) izlazi sa analizom pod nazivom „Duboke partijske podele među izvorima vesti u koje Amerikance veruju, ne veruju i na koje se oslanjaju“, gde zaključuju da republikanci i demokrate poklanjaju poverenje u dva „inverzna medijska okruženja“. Medijska polarizacija, uz podelu na „nas i njih“, bila je očita u gotovo svim zemljama koje vode populisti (Block & Negrine 2017), da bi u lokalnim okvirima dobijala ogoljenu

i vulgarizovanu manifestaciju, usled nedostatka institucionalizma i erozije kvaliteta novinarstva (Milutinović 2019; Radeljić 2020).

Ovaj rad pokušava da odgovori na pitanje da li se medijska slika u Srbiji može posmatrati kao „polarizovana” u situaciji u kojoj postoji „navijačko novinarstvo” (Kuypers 2002), a čak i medijski „ideološki ekstremizam” (Campante & Hojman 2013) koji izlazi iz svojih novinarskih postulata i postaje ne samo vidljiva agitacija, već najvidljivija borba za dominaciju određenih ideologija. Istovremeno, rad pokušava da odgovori na pitanje na koji način dve suprotstavljene strane vide svoju novinarsku ulogu i na koji način percipiraju drugu stranu u medijskom procesu.

2. TEORIJSKI OKVIR

Da bi se kontekstualizovala pojava medijske polarizacije neophodno je posmatrati okvir medijatizovane političke stvarnosti (Street 2005) u kojoj političke partije, ali i svi učesnici u političkom životu oblikuju i prilagođavaju svoje aktivnosti tako da budu podobne za medijski plasman, odnosno „prema logici medija” (Krstić 2015; Krstić, Milojević & Kleut 2018). Istovremeno, potrebno je definisati kontekst medijske zarobljenosti, ali i pojam javnog interesa, kako bi se medijska polarizacija kao medijsko i društveno stanje jasno osvetlila.

Pitanje medijatizovane stvarnosti ključno je za razumevanje medijskog društva u kojem živimo, a u takvom omeđenom i obojenom političkom i medijskom kontekstu treba tumačiti i političke i medijske poruke – one su snažno medijatizovane, a takvo društvo izrazito politizovano. Stoga se postavlja pitanje opravdanosti koncepta javnog interesa, odnosno koliko javni interes može biti neupitan u kontekstu snažno orijentisanih medijskih, odnosno političkih poruka. Da li u tom smislu postoji osnovna jedinica onoga što se može nazvati javnim interesom, o čemu će jednako izveštavati svi mediji bez obzira na uređivačku politiku? Pokušavajući da ustanovi relaciju između medija i javnog interesa Denis Mekvejl (Denis McQuail) ustanovio je pet principa koji se najčešće navode kao zahtevi upućeni medijima u ostvarivanju javnog interesa. Među tim principima su sloboda, raznovrsnost, kvalitet informacija, društveni poredak i solidarnost i kulturni poredak, ali je zaključak da nijedna zajednica ne može da obezbedi zadovoljenje svih načela, zbog čega mora da postoji smanjivanje jednog načela u korist drugog (Radojković 2016, 7). Rastegljivost ovih principa, u smislu potenciranja jednog na uštrb drugog, prilagođavajući ga sopstvenim medijskim potrebama, sopstvenoj uređivačkoj politici, odnosno vlasničkoj politici, biće očita u domaćim okvirima. Mediji trpe koncept „medijske zarobljenosti” (media capture) u kojoj su kontrolisani ili direktno od strane vlada ili od interesnih grupa povezanih sa politikom (Aungiu-Pippidi 2008, 91; Schiffrin 2018). Moguće je da mediji ne podležu isključivo tradicionalnim načinima cenzure kakve smo poznavali do sada, ali ni „politička tranzicija i

digitalna tehnologija, od kojih se očekivalo da oslobode medije, to nisu učinili", već su zamenili oblicima kontrole vlade u sprezi sa biznisom (Schiffrin 2018, 1033).

Medijska polarizacija će se u ovom radu naslanjati na generalnu definiciju polarizacije koju nude Mekoj, Raman i Somer (McCoy, Rahman & Somer 2018, 18), koji je vide kao:

Proces u kojem se normalne višestruke različitosti u društvu sve više usklađuju prema jednoj dimenziji, čime se razlike među društvenim sektorima sve više pojačavaju, a ljudi sve više percipiraju i definišu politiku i društvo u terminima „mi” naspram „njih”.

U tom smislu, medijska polarizacija se vidi kao naslanjanje na ideološku (ili samo partijsku) transferzalu, odnosno određenu politiku ili određene ličnosti, kako bi se, iz ugla medija, potpomogla njena medijska prezentacija, odnosno pojačala podrška takvoj politici. Takva polarizacija podstiče „kulturalnu i socijalnu krizu među ljudima, naročito prema medijima i političarima” (Doner 2019, 125), što dalje promovise svrstavanje kao oblik pripadanja zajednici. Znači li, onda, da polarizovano društvo negira svaku razliku i može li se u društvu u kojem postoji takva vrsta polarizacije računati na demokratski kapacitet koji je neophodan za funkcionisanje medija?

Ideja o demokratskom okviru koji je dovoljan za postojanje različitih medija i njihovih orijentacija naslanja se na razmatranja koja su ponudili Šantal Muf i Ernest Lakloa, prema kojem se demokratski prostor može omogućiti onima koji prepoznaju i uvažavaju svoje protivnike. Šantal Muf i Ernest Lakloa govore o agonizmu (nadmetanju), a njihovo stanovište je to da su „vladajući diskursi hegemonijski i uspostavljaju se kroz isključivanje drugih”, a na polju demokratije može se tumačiti da ista omogućava ravnopravnu borbu, budući da je politika diskurs konflikta. U tom smislu, razrešenje konflikta nije u poricanju neslaganja, već u mogućnosti artikulacije onoga oko čega se suprotstavljene strane ne slažu.

Ako je agonizam poželjno stanje i u medijskoj slici, postavlja se pitanje, u sistemima gde polovi poznaju samo antagonizme, gde je granica kada subjekti ne mogu više da učestvuju u demokratskom procesu? Može li se razgovarati o polarizaciji ako su subjekti neravnopravni? Polarizacija medija produkt je polarizacije društva isto koliko je i njen uzrok. Medji kao državni ideološki aparat (Altiser 1970) u krhkim demokratijama klize ka tome da postanu i deo državnog represivnog aparata (DRA) u situaciji kada bivaju direktna poluga vlasti za propagiranje državnih politika. U tom kontekstu, pitanje je da li je opravdano očekivati da se o medijskoj polarizaciji govori kao o učešću i antagonizmu dva pola? Da li je, na tragu Šantal Muf, moguć agonizam bez antagonizma?

Populizam, kao krovni narativ, koristi medije za masovnu mobilizaciju (Turk 2018), a populistički stil komunikacije (Jagers & Walgrave 2017) teži da

agonizme pretvori u antagonizme. Takvom stilu pogoduje činjenica da se na suprotstavljene stavove reaguje emocijom, pre nego argumentom, dok publika svedoči da je se oni koji „podržavaju opoziciju ljute ili čak plaše” (Strandberg et al. 2020, 2). Enemizacija Drugog, bilo da je reč o političkim elitama, medijima, vlasnicima i novinarima, državnoj administraciji, intelektualcima ili ekonomskoj moći (Jagers & Walgrave 2017), ključni je momenat gde se populizam i medijska polarizacija preklapaju, stoga bi u ovakvim sistemima svako nadmetanje značilo vraćanje u „nepoželjno” stanje. Najznačajnije u uočavanju stavova koje polovi imaju jedni o drugima je da nivo afektivnosti može predodrediti mogućnost za učestvovanje u demokratskom procesu. Polarizacija za i protiv jedne političke/medijske opcije mnogo je više od običnog podržavanja. Ona se odražava na poziciju u društvu, na pripadnost grupi i identitetsku razliku, odnosno „afektivna polarizacija se ne može u potpunosti objasniti ideološkom polarizacijom” (Wilson, Parker & Feinberg 2020, 223).

3. ANTAGONIZMI KRHKOG MEDIJSKOG TLA – SLIKA SRBIJE

Da bi se razmotrila polarizacija u domaćim medijima neophodno je sagledati medijsku sliku Srbije. Posle 2000. godine u Srbiji je pokušana transformacija medijskog sektora, ali se taj proces pretvorio u dosledno ispunjavanje zakona u skladu sa evropskim standardima i njihovu arbitrarnu primenu, što je inicirano, podržavano i tolerisano od strane vladajućih partija. Država je formalno izašla iz vlasništva u medijima, što je bila zakonska obaveza do 2015. godine, dok u realnosti ona i dalje ima udeo u vlasništvu u pojedinim medijima (RSF, Media Ownership Monitor 2021). Uprkos dugogodišnjem procesu, mediji se nisu institucionalizovali, već su zarobljeni u lokalnim politikama i političkim prilikama:

Politički gospodari su oni koji sprečavaju uspostavljanje funkcionalnog tržišta, štite netransparentno vlasništvo medija koji im omogućuje da prave neformalne saveze sa medijskim vlasnicima medija radi ostvarivanja zajedničkih interesa, da korumpiraju oglasno tržište uspostavljanjem bliskih veza sa marketinškim agencijama i da opstruiraju transparentnost u formulisanju medijske politike” (Matić & Valić-Nedeljković 2014, 129–130).

Kontrola nad medijskim sadržajem nije rezervisana samo za državne vlasničke strukture, već i za mrežu privatnih medija. U postupku privatizacije, najveći broj nekadašnjih državnih medija kupili su lokalni privrednici povezani sa vladajućom strukturom, a isti je slučaj i sa televizijama koje koriste nacionalnu frekvenciju (videti izveštaj RSF, Media ownership monitor 2021). Iako je sistem u normativnom smislu postavljen bez zakonskih anomalija, „razvoj

medijskog sistema u Srbiji ne obezbeđuje uslove za demokratsku javnu debatu” (Milutinović 2017, 367). Uprkos tome što institucije postoje i što je zakonska regulativa uredna, u medijima postoji paralelni sistem političkog klijentelizma, pod kojim se podrazumeva „skup međusobnih odnosa između jačih (pokrovitelja) i slabijih (klijenata) upotpunjenih sistemom nagrađivanja za poslušnost” (Hallin i Papathanassopoulos, 2002 u Milin & Gruhonjić 2021, 74). U medijskom smislu, javni interes se prebregava u korist vladajuće strukture, često plasiranjem dezinformacija, poluinformacija ili prećutkivanjem važnih podataka, dok se u zatvorenom krugu politika–ekonomija–mediji, kojima se, kroz praksu quid pro quo, nanosi šteta profesiji i društvenom interesu (Milinkov & Gruhonjić 2021, 92). Paralelno sa snažnim političkim uticajem na medijski sadržaj, dešava se proces „komercijalizacije programa, koja se ogleda u zanemarivanju sadržaja od javnog interesa u korist zabavnih formata” (Milosavljević & Polar 2018, 1149). Retki su primeri štampanih medija u kojima su novinari i vlasnici datih medija, već je dominantnija pripadnost velikim medijskim konglomeratima preko kojih se oslikava i uređivačka politika: Ringier Axel Springer, Adria Media Group i odskoro United Media Group. U Srbiji postoje dva kablovka operatera, SBB (United Media Group) i Telekom (država kao osnivač), u borbi za tržišnu dominaciju koja se prelijeva i na novinarsko polje. Mediji u vlasništvu Junajted grupe (televizije N1 i Nova S, listovi Danas i Nova) izrazito su kritički orijentisani prema vladi, dok su mediji na kablovskom operateru Telekoma uglavnom provladino orijentisani. Televizije sa nacionalnom frekvencijom otvoreno podržavaju aktivnosti vlade. Država kontroliše medije preko direktnog vlasništva, ali i različitih modela budžetskog finansiranja koji su distribuirani arbitrarno, uglavnom „prijateljskim” medijima orijentisanim na podršku vladajućoj strukturi i njenoj politici (RSF 2020).

Prema izveštajima svetskih medijskih udruženja (RSF), Srbija se nalazi na 93. mestu prema indeksu slobode medija. To je najniža pozicija od 2013. godine, kada je bila za 30 mesta bolje rangirana (63. mesto). Istovremeno, prema izveštaju Freedom House (Freedom house), Srbija spada u grupu delimično slobodnih zemalja, uz obrazloženje da od kada je Srpska napredna stranka došla na vlast politička prava i građanske slobode doživele su eroziju, dok su pritisci na medije pojačani (videti u FH report).

Predsednik Srbije najzastupljenija je medijska ličnost, a njegove dnevne aktivnosti prenose se na većini televizija sa nacionalnom frekvencijom. Njegovo predašnje političko iskustvo iz devedesetih „oblikovale su ga kao političara do momenta kada je stekao apsolutnu vlast, najviše u domenu ograničavanja slobode štampe i porasta cenzure” (Mladenov Jovanović 2019, 62). Dve decenije kasnije predsednik uživa apsolutnu podršku medija koji su zastupljeni na celoj teritoriji Srbije, a njegovo prisustvo u medijima je apsolutno. U prilog tome može se uzeti podatak da su mediji u periodu od 1. septembra 2019. do 31. januara 2020. godine u svojim centralnim vestima posvetili predsedniku gotovo 56 sati, dok je sledeća ličnost premijerka sa 10 puta manje vremena

(Gavrilović 2020, 12). U slučaju izveštavanja o predsedniku, ton izveštaja bio je u 91% slučajeva pozitivan (Gavrilović 2020, 13). Istovremeno, na kablovskoj televiziji N1 Vučić je takođe centralni akter, ali je četvrtinu vremena u dnevniku bio negativno predstavljen (Gavrilović, 2020, 42).

Bivajući centralna figura i u kritički orijentisanim medijima (Gavrilović 2020) iz perspektive vlasti legitimiše se prostor za polarizaciju, iako nejednake srazmere. Na taj način, od medija se formira populistička percepcija javnog neprijatelja (Mudde & Kaltwasser 2013), dok je percepcija novinara sa drugog političkog spektra takođe izjednačena sa percepcijom političkih predstavnika (Kulić 2020). Novinari kritički orijentisanih medija su derogirani, etiketirani, predstavljeni kao „neprijatelj naroda” u stalnom okršaju sa predstavnicima vlasti (Kulić 2020), dok su novinari prijateljskih medija iz ugla vlasti percipirani kao novinari „naroda” (Mladenov Jovanović 2018). „Prijateljski” mediji broje na stotine prekršaja novinarskog kodeksa u svim njegovim delovima, u najbrutalnijim medijskim kampanjama i „masakrom nad javnom reči” (Cenzolovka 2020), zbog čega praktično bivaju nagrađeni u odnosima sa političkim predstavnicima.

4. METODOLOGIJA

Ovaj rad teži da odgovori na pitanje: na koji način predstavnici dva pola vide svoju ulogu u medijskom izveštavanju u polarizovanom medijskom okruženju? Odnosno, kakva je percepcija „Drugog” iz medijskog spektra? Autorka ovog teksta pokušava i da razmotri da li je moguće da mediji u Srbiji pristupe medijskom polju agonistički, prema teoriji Šantal Muf, ili je antagonizam osnova funkcionisanja medija u snažno polarizovanom okruženju.

S tim u vezi treba naglasiti da se dva pola u ovom smislu ne izjednačavaju, već se posmatraju kao grupe mišljenja koje su dijametralno postavljene. Polovi ni u kom slučaju nisu srazmerni, ni u dometu (na osnovu podele kablovska televizija naspram televizije sa nacionalnom frekvencijom), ni u smislu tiraža (najtiražniji sa manje tiražnim), ni u odnosu prema nosiocima vlasti, pristupu temama, ni u tretmanu koji novinari imaju. Istovremeno, dva pola se ne odnose jednako ni prema novinarskom kodeksu (videti izveštaje Saveta za štampu), međutim, analiza oba pola kao takva važna je za razumevanje medijske slike Srbije.

Rad je zasnovan na dubinskim intervjuima sa četiri urednika istaknutih medija sa različitog ideološkog spektra, u smislu dva štampana i dva elektronska medija. Intervjuima su pristupili Slobodan Georgijev, urednik informativnog televizijskog kanala NewsMaxAdria, koji se emituje u okviru televizije Nova S (Junajted medija grup), zatim Milomir Marić, glavni i odgovorni urednik Hepi TV (Happy TV – privatno vlasništvo). Kao predstavnici štampanih medija uzeti su Dragan J. Vučićević, urednik lista Informer (u privatnom vlasništvu svog urednika), i Dragoljub Draža Petrović, urednik lista Danas.

Predstavnici ovih medija percipirani su kao dominantni u sferama u kojima posluju, što zbog javnog isticanja svojih stavova, što zbog plasiranja tih stavova kroz program. Predstavnik NewsMaxAdria Slobodan Georgijev svoj kritički pristup eksplicitno iznosi kroz centralnu informativnu emisiju koja ima specifičnu formu komentara, dok kritičke stavove eksplicitno plasira i na društvenoj mreži Tviter. Dragan J. Vučićević je predstavnik najtiražnijeg dnevnog lista, po formi tabloida, koji se eksplicitno deklarira kao podržavalac politike predsednika Srbije. Vučićević je redovni gost televizije Pink sa nacionalnom frekvencijom, gde je imao i svoju emisiju paralelno sa uređivanjem novina, a takođe je vrlo aktivan i eksplicitan u svom nastupu na društvenim mrežama. Glavni i odgovorni urednik televizije Hepi, privatne televizije sa nacionalnom frekvencijom, Milomir Marić, autor je nekoliko emisija i jedini intervjuer na svojoj televiziji koji se bavi političkim temama. Intervjui imaju osobenu formu budući da, atipično za televizijski sadržaj, mogu da traju i do 3 sata, kada gostuje predsednik Srbije. Dragoljub Draža Petrović urednik je lista Danas, koji je od marta 2020. godine u vlasništvu Junajted medija grupe. Petrović je kolumnista u nekoliko listova, kao i na portalu N1.

Plan je da ovo istraživanje bude deo većeg istraživanja koje bi obuhvatilo sve relevantne aktere na medijskoj sceni, međutim, domet tog istraživanja u ovoj fazi je bio ograničen, zbog pandemije COVID-19 i nemogućnosti značajnog broja učesnika da učestvuju u ovom procesu.

5. ANALIZA

Analiza odgovora dobijenih putem intervjua biće podeljena u 4 grupe. Svakako da dobijeni odgovori i sugestije koje su davali ispitanici govore i o drugim fenomenima u vezi sa medijskom slikom Srbije, ali će ovo istraživanje biti fokusirano samo na percepciju medijske polarizacije iz ugla njenih glavnih medijskih aktera. U prvoj grupi pitanja urednici će se generalno određivati prema medijskoj polarizaciji, u drugoj grupi sagledavaće njene uzroke. U trećoj grupi određivaće se prema drugim učesnicima u ovom procesu, dok će se u četvrtoj određivati prema mogućim rešenjima.

Iako teorija i dosadašnje analize svedoče da u Srbiji postoji medijska polarizacija, sva četiri urednika vide da neka vrsta podela postoji, ali oko termina polarizacija nema unisonog stava, zato što različito percipiraju liniju podela, njene uzroke i domete. Govoreći o polarizaciji, Milomir Marić i Dragoljub Petrović govore o nekoj vrsti pluralizma u medijskom sadržaju, Dragan Vučićević govori o uticaju vlasnika, a Slobodan Georgijev o odnosu prema javnom interesu. Za analizu je interesantno da krajnji polovi u mišljenjima, urednici Georgiev i Vučićević u svojoj strukturi imaju najbližnja određenja, iako sa potpuno različitim stanovišta. Urednik Informera Dragan J. Vučićević nije smatrao da je takav termin jasan: „Ne razumem pitanje. Prepoznam da određeni mediji,

legitimno i legalno u skladu sa svim zakonima novinarskim uzusima i pravilima novinarske profesije podržavaju ovu ili onu političku opciju. Ovo je privatni medij, privatni mediji u Britaniji, Americi, Turskoj, Nemačkoj, Srbiji, Rusiji, svuda u svakoj civilizovanoj zemlji sveta imaju pravo da sami odrede svoju uređivačku politiku". Za ovog urednika, glavna okosnica oko koje određuje medije je sloboda u odnosu prema vlasniku. Vučićević uočava da „drugi” nemaju tu vrstu slobode: „Ko je slobodan? Ja mislim za sebe da sam vrlo slobodan. A mislim da ovi sa drugog pola uopšte nisu slobodni jer imaju gazdu, a ja sam ovde gazda”.

Drugi urednici, međutim, primećuju medijsku polarizaciju, ali je definisanje polova iz njihovog ugla različito. Za Slobodana Georgijeva postoji takva podela, ali ona nije nužno vezana za vlasničku strukturu, već za ulogu koju mediji imaju u društvu, odnosno za izveštavanje u javnom interesu: „Postoje provladini mediji i profesionalni ili nezavisni mediji, pod tim podrazumevam medije koji imaju nezavisnu uređivačku politiku, oni koji sami određuju šta će biti sadržaj, a provladini mediji su glasnogovornici onoga što vlada želi da saopšti i ljudi u vlasti”. Ipak, postavlja se pitanje da li su svi „antivladini” mediji profesionalni? U tom smislu, dolazimo do još šire podele, a to je definisanje onoga što jeste medij, odnosno onoga ko jeste novinar.

Slobodan Georgijev: „Postoji u delu medija koji se kritički odnosi prema vladi, postoje mediji koji su tabloidi, imaju tabloidni pristup. To su portali Direktno, Srbin.info, Vidovdan... Oni su napravljeni kao tabloidi, ali čak i oni u poređenju sa drugom stranom, ja ne mislim da je to druga strana ali ok, Informer, Srpski telegraf, Alo, Objektiv, to nisu tabloidi, to su medijske mašinerije koje postoje da bi nekog ocrnile, unakazile. Ne možemo mi da se polarizujemo na način ovaj laže i ovaj govori istinu, taj koji laže on nije medij, on je PR sredstvo u političkoj borbi. Političari mogu da lažu, mogu da varaju, ali kad ga uhvatiš u laži on kaže 'to je polarizacija'. Polarizacija je ovde samo na nivou da je vlast osvojila medijski prostor i kontroliše medijski prostor. U demokratskom društvu medijski prostor kontrolišu mediji”.

Za analizu je upečatljivo i to što predstavnik provladinog medija, Dragan J. Vučićević, ima gotovo istovetan stav o izveštavanju druge strane: „Ako mislite na tu vrstu polarizacije gde jedni besomučno lažu, gde za njih ne važi nijedna vrsta zakona, istine, činjenice, onda da, postoji polarizacija na medije koji se trude da se bave svojim poslom na profesionalan način i na čiji posao utiču činjenice i istina i, sa druge strane, na medije koji se bave propagandnim poslom za pare i za račun tajkuna i stranih centara moći koje istina ni na koji način ne obavezuje. Samo jedan zakon postoji u novinarstvu. Taj zakon se zove istina”.

Glavni urednik Danasa Dragoljub Petrović šire sagledava sliku pojedinačnih autopercepcija: „Postoji medijska polarizacija na medije koji su provladini i na medije koji su „opozicioni”, tj. kritički prema vlasti, to je podela medija koja je jasna i radikalna. I ovi što podržavaju Vladu takođe tvrde da su profesionalni, ali ja mislim da vlasti odgovara ta podela jer samim tim i ove medije koji

hoće da budu profesionalni, ako kritikuju Vladu, vi ih sputavate da budu profesionalni jer ne odgovarate na njihova pitanja i vrlo je retko da predstavnici vlasti odgovaraju na pozive recimo N1, Danasa, Nove S”.

Glavni i odgovorni urednik TV Hepi polarizaciju povezuje sa kvalitetom novinara, a ne sa nesrazmernim prisustvom u medijima. Milomir Marić: „Nažalost, ima polarizacije. Mi smo u vreme komunizma uživali u nijansama, da pišemo između redova i imali smo veliku odgovornost. Sada je drugo vreme, ovo je demokratija. Mediji su za nepismene, nepismeni i pišu tekstove, tako da je ovo medijska revolucija i ljudi to ne razumeju”.

Pitanje određenja ko jeste a ko nije novinar, iako bazično, ispostavilo se kao ključno i legitimišuće. U tom smislu, Vučićević primećuje da mu predstavnici „drugog pola” spore to da je novinar, uprkos njegovom dugogodišnjem novinarskom iskustvu. Istovremeno, na isti način kako smatra da njega vide drugi novinari, kao „propagandistu”, on vidi i taj „drugi pol”. Odnosno, u krajnjim stanovištima, najekspresivniji na ovim podelama, Dragan J. Vučićević i Slobodan Georgijev vide jedan drugog kao osobu koja radi u tuđem interesu, po direktivi, zanemarujući istinu.

Dragan Vučićević: „Podržavam državnu politiku, zato nisam novinar? Izvinite, Njujork tajms nije novinar, ni Bild nije, koji je 14 godina i 7 meseci podržavao politiku Angele Merkel. Miror nije novinar jer podržava Borisa Džonsona? A što nije? Ili jeste? A što oni jesu, a mi nismo? Je li ja nemam to pravo? A onda ko podržava opoziciju on jeste novinar? Ne podržavam ja vladu, ja podržavam predsednika ove države, Aleksandra Vučića, i njegovu politiku, ne podržavam SNS, jer tamo ima svačega, i Vladu, jer i tamo ima koječega. Vrlo često i u dnevnom nivou možete da nađete, na nedeljnom nivou sigurno, više kritičkih tekstova prema vladi i članovima i funkcionerima SNS”.

Slobodan Georgijev: „Profesionalni mediji, oni ideološki, koje jedino smatram medijima, za njih je ideologija novinarski kodeks. Pokušaj da se pošteno i nepristrasno izveštava i govori o stvarnosti u kojoj živimo, a sve drugo ideološko bi moglo da ide uz neke druge medije koji otvoreno ili prikriveno brane ne vrednosti, ideologiju, nego vlast, kao što to imamo slučaj u većini medija u Srbiji”.

Dragoljub Petrović: „Ja mislim da svako ko se bavi novinarstvom jeste novinar, kao što imate loše i dobre lekare tako imate dobre i loše novinare. Ja nisam pristalica toga da svoje kolege koji rade na Pinku ili Informeru zovem propagandista i da ih na taj način ponižavam, meni se čini da novinari koji se bave propagandom jesu novinari ali loši, ne bave se novinarstvom na pravi način. Oni se bave propagandom za vladajuću partiju i to je jasno kao dan. Kad pišete tekst u kome su većina vrednosni sudovi o drugoj strani, a nisu kolumne, gde vi targetirate druge ljude, kolege, naravno da niste novinar nego ste neki propagandista vladajuće partije ili čovek koji obavlja prljave poslove za vlast”.

Milomir Marić: „Ne vršim propagandu, nemam zabranjenih tema, citiramo sve, čak i u emisijama u kojima je Vučić gost, mi uzmemo najogavnije stvari

i on odgovara na to. Zašto ne pozovete realnu kritiku (pitanje autora?) Čitam sve i pratim sve ima kritika, ali ono što je ozbiljno to dolazi i kod nas”.

Odnos prema novinarskom Kodeksu takođe je linija razdvajanja. Dok Vučićević tvrdi da ne priznaje postojeći novinarski kodeks, ni Savet za štampu, jer ga smatra ideološkim telom koje „i tuži i sudi”, Georgijev ističe da je Kodeks osnovno načelo novinarstva.

Profesionalnost nije nemerljiva kategorija, a novinarski uzusi nalažu da se o svakoj temi da mišljenje najmanje dve suprotstavljene strane. Ipak, dva urednika, Petrović i Marić, smatraju da je odsustvo debate stanje koje je za predstavnike vlasti, odnosno predstavnike opozicije – poželjno. Stoga je ta polarizacija, na neki način, kreirana.

Dragoljub Petrović: „Mi u Danasu imamo 3–4 čoveka iz vladajuće koalicije koji za nas daju izjavu ili koji se odazovu i to su uglavnom neki niži ešalon vladajuće strukture. Samim tim što smo sputani da imamo drugu stranu mi postajemo na neki način neprofesionalni, nemamo drugu stranu i onda moramo da puštamo tekstove koji su na neki način novinarski nepravilni, nisu rađeni po novinarskim standardima. Mi se trudimo da budemo profesionalni zato što pokušavamo da predstavimo obe strane. Međutim, nama se sada dešava da nam novinari, pošto znaju da nam iz vladajuće koalicije ne odgovaraju, da nam novinari imaju trend, znajući da neće dobiti drugu stranu, oni i ne pošalju pitanja i onda postajemo neprofesionalni, ali to je zato što imamo neku dozu autokočnice.(...) Mislim da je medijska scena postala rigidna i sa jedne i sa druge strane baš zato što je vlast želela da napravi takvu scenu. I vi imate sada atrakciju ako u nekoj emisiji imate obe strane, to je normalna stvar, mi smo to imali u različitim dobima naše demokratije”.

Milomir Marić: „Zvao sam predstavnike opozicije. Oni smatraju da bi njima loše bilo da se pojave na režimskom mediju i da je njima bolje da su zabranjeni, jer bi lakoverni narod pomislio da oni imaju nešto da kažu”.

Treća grupa pitanja odnosila se na percepciju drugih učesnika u procesu. Ona jeste proistekla iz rasprave o novinarskom identitetu, odnosno o tome ko jeste novinar. Ipak, ova grupa pitanja otišla je dalje u odnosu prema pitanju na koji način pripadnici jednog pola percipiraju relevantnost tema sa suprotnog pola. Konačno, u dilemi agonizam–antagonizam, da li postoji ijedan stav drugog sagovornika koji je percipiran kao relevantan.

Slobodan Georgijev: „Da samo na naslovnim stranama imate toliko laži godišnje, kao Informer, Kurir, Srpski telegraf, to nije realno. To nije čak ni napravljeno da bude tabloid, ovo služi da pratimo rijalitiije, ali ima i nešto što je relevantno”. Ima li jedan stav Dragana J. Vučićevića koji biste preneli ili sa kojim biste se saglasili? (pitanje autora) „On nema stav. On na Tviteru objavljuje uvrede, uvreda nije stav, ali pristojni ljudi se time ne bave. Ako ja sednem i javno vas izvredam to nije razmena stavova, to pristojni ljudi ne rade. Pre 200 godina bi vas neko ubio zbog toga”.

Dragan J. Vučićević: „Postoji. Evo na centralnoj poziciji u Informeru gostovanje Saše Jankovića na Novoj S”.² A stav Slobodana Georgijeva? (pitanje autora) „Zašto mi treba stav Slobodana Georgijeva? Zašto mi treba takav stav? Kad će on da prenese moj stav? To je čovek koji preti mojoj deci, koji me naziva najgorim mogućim imenima, neću ja da budem mazohista (...) To nije novinar, to je čovek koji obavlja prljave poslove.”

Milomir Marić: „Sve je to jedno. Ja ih svaki dan pokazujem u emisiji, trebalo bi da budu na većem nivou. Nađite tamo gospodina koji se u nešto razume”. Da li bi mogao neko sa ozbiljnijom kritikom vlasti da dođe kod vas? (pitanje autora). „Ako je stručnjak da. Nema u tom svetu nikoga koga bih kao urednik koristio. Draža je gostovao i proglasio sam ga najvećim srpskim kolumnistom. Draža je dolazio u Ćirilicu. I Georgijev je. Sada više ne.”

Dragoljub Petrović: „Mi imamo situaciju da smo u Danasu pre mesec dana imali tekst Radeta Veljanovskog³ koji je kritikovao Đilasa i to su preneli svi tabloidi da je Rade Veljanovski u Danasu napao Đilasa i održao mu lekciju, što je nenormalno za „đilasovski” medij. Naši kolumnisti često pišu o predstavnicima opozicije negativno, mi imamo tekstove gde napadamo opoziciju. Kod nas nema zabranjenih ličnosti. Možda sad kad smo članica Junajted grupe ne bismo smeli da pišemo tekstove koji kritikuju Šolaka, ali se dešavalo da kritikuju program Nova S i N1”.

Ako se provladinim medijima osporava objektivnost prema vlasničkoj strukturi, u smislu da su ili u državnom vlasništvu ili je vlasništvo povezano sa vladajućom strankom, kritički orijentisanim medijima se, iz ugla drugog pola, takođe osporava objektivnost, odnosno smatraju da agendu postavlja privatni vlasnik. Prema Kodeksu novinara Srbije, interesi vlasnika ne smeju da utiču na uređivačku politiku. Međutim, kao što su u Srbiji zakoni adekvatni, a primena upitna, tako je i Kodeks jasan, a njegovo kršenje – stanje na terenu. Stoga su urednici kritički orijentisanih medija odgovarali na kritike da je u slučajevima koji su za temu imali interese vlasnika, poput sukoba sa rivalskim operaterom Telekomom, interes vlasnika bio ispred javnog interesa.

Slobodan Georgijev: „Jeste problematično kada dolazite iz kompanije koja je ugrožena na tržištu i jeste pitanje za sve nas na koji način da govorimo, ali mi ne kažemo da mi nismo deo te kompanije, ono što pravi taj šum je uverenje dela javnosti da ne postoji nezavisna uređivačka politika. Neko će tebi reći ti moraš ovo da radiš. Ono što smo mi objavljivali o sukobu Telekoma, tj. Vlade i Junajted grupe može da se proveri analizom sadržaja, mislim da je rađeno nepristrasno. U svakom prigodu smo imali ili izjavu ili pokušaj da dođemo do ljudi

2 Prilikom gostovanja nekadašnjeg ombudsmana i predsedničkog kandidata Saše Jankovića na podcastu „Snaga uma” na portalu Nova S, Janković je tvrdio da su mu ambasadori stranih zemalja nudili pomoć da osvoji vlast tako što će se sprijateljiti sa sadašnjim predsednikom Aleksandrom Vučićem, a zatim i okrenuti protiv njega.

3 Profesor u penziji i predsednik Građanskog demokratskog foruma.

iz Telekoma. Motiv da to radimo nije bio što Telekom ugrožava status na tržištu Junajted grupe već što Telekom radi netransparentno. I činjenica da je Telekom kao državna firma postala vlasnik medija je protivzakonito. Kad neko radi protivzakonito mi moramo da kažemo da je protivzakonito. Ne postoji nijedan primer da smo čuli da je kompanija u kojoj radimo radila protivzakonito. Da je to postojalo mi bismo i o tome izveštavali”.

Dragoljub Petrović: „Mi ispod svakog teksta u kojem se bavimo Telekomom i SBB-om pišemo da je Junajted grupa vlasnik Danasa i to je neka vrsta 'disklejm-mera' (disclamer) gde mi navodimo da možda nismo baš sasvim realni baš zato što smo članica Junajted grupe. Mi zovemo Telekom i sve aktere koji se po-minju u tim komplikovanim slučajevima. Otkad su kupili Danas nisam imao zahteva da menjam bilo šta u uređivačkoj politici, nisu imali nekih zamerki. Nismo imali zabrane od vlasnika. Imalo je sugestija da se bavimo temom koja je vezana za njihov sukob sa državom, mi to nekad uradimo nekad ne, ali kad uradimo stavimo 'disklejmer'”.

Po istom kriterijumu, urednik Informera je upitan za to kako dotacije iz budžeta utiču na njegovu uređivačku politiku, u smislu da je orijentacija lista potpomognuta javnim novcem.

Dragan Vučićević: „Postoje projektna finansiranja i mi tu dobijamo najma-nje. Kad se oglašava neka opština, Niš, Novi Sad, gde treba da se oglašava, tamo gde niko ne vidi ili gde vidi? Kada se prodaje javna imovina, kada je u interesu javnosti ili budžeta gde treba da se oglašava, u Danasu koji niko ne čita? Pa, oni na tim konkursima dobijaju mnogo više od nas iako prodaju 15 puta manje”.

Izvesno je da list Danas ima značajno manji tiraž od lista Informer, kao i to da se N1 i Nova S (uključujući i NewsMaxAdria) emituju na kablovskom opera-teru koji nije dostupan svim građanima, a da se televizije sa nacionalnim frekvencijama vide na celoj teritoriji Srbije. Ipak, percepcija dominacije „Drugog” je pokazatelj jaza između ove dve grupe.

Dragan J. Vučićević: Jeste li ravnopravni? (pitanje autora) „Nismo. Oni su ravnopravniji. Oni su prisutniji u svim medijima. Tviter je, da vas podsetim, nas obeležio. Informer su najčitanije i najtiražnije novine u Srbiji, prvi sledeći ima gotovo duplo manje od nas. Tiraž je 80.000. Taj Danas proda između 5.000–7.000 primeraka dnevno”. Pa kako su prisutniji? (pitanje autora) „Ravnopravniji su tako što su dostupni. Mi prodamo 80.000 primeraka i imamo 700.000 'unique visitors' čak i sa tom Tviter markicom, a da to nemamo bili bismo na 1,2 miliona ili 1,5 miliona. Algoritam nas spušta, to nije nikakav algoritam to je čista politi-ka. (...) Oni protestuju što ih ima u Dnevniku? Pa njih ima više u Dnevniku nego pola parlamentarnih stranaka. Pa ko su oni da ih ima u Dnevniku. Mi smo najči-tanije i najprodavanije novine. Zašto sam ja zabranjen na RTS-u (...) Čuta⁴ može, a ja ne mogu. Navedite mi jedan primer jedne evropske zemlje demokratske,

4 Aleksandar Jovanović Čuta, ekološki aktivista.

u kojoj je glavni i odgovorni urednik najtiražnijih dnevnih novina zabranjen na javnom medijskom servisu. Privatne televizije mogu da rade šta hoće, javni servis ne može”.

Milomir Marić: „Mi smo na Tviteru proglašeni kao provladini. Važan medij koji je gledan mora da prati predsednika države i Vlade. Da sam provladin i da sam miljenik našao bih pod stare dane neki bolji posao. I kao narodni neprijatelj imao sam bolje poslove. Imao sam i većih prijatelja na vlasti i bukvalno sam bio gladan u tim vremenima kad su moji prijatelji bili na vlasti”.

U poslednjoj grupi urednici su odgovarali na pitanja da li mediji mogu da premoste svoje razlike i da li u budućnosti nešto može da se desi što bi njihove stavove stavilo u istu ravan.

Slobodan Georgijev: „To će da se dogodi onda kada bude potpuno reformisan RTS i cela medijska scena, kad budu poništene dozvole za nacionalne frekvencije. Nema nikoga na pet nacionalnih frekvencija, svi na kablovske televizije pa tamo radite šta hoćete. Mi imamo sve institucije. To je REM, to je RATEL. Frekvencije moraju da budu stopirane, oduzete ili da ti ljudi rade kako treba. Da imaju programsku šemu, da imaju nepristrasno izveštavanje, da imaju glas vlasti, opozicije i stručnjaka, javnosti. Da nije strašno pustiti u program nekog ko se ne slaže sa politikom i da niko ne bude ubijen, proglašen za stranog plaćenika. 'To ne sme da se kaže', mi smo to već imali u komunizmu”.

Dragoljub Petrović: „Kad bi predstavnici vlasti (prim. aut.) počeli da nam se javljaju naravno da bi to razigralo medijsku scenu. Oni su radikalizovali medijsku scenu da smo mi postali rigidniji prema njima, oni nas napadaju, debatuju od vrha države do dna o našim tekstovima, nazivaju nas đilasovskim medijima što nema veze s mozgom i to je mantra koja se ponavlja, pa čak i ljudi koji su normalni pitaju i misle da je Đilas vlasnik Danasa”.

Marić: „Scena u Srbiji liči na medijsku scenu u čitavom svetu. Ja kad sam bio mlad mislio sam da Amerikanci čitaju Njujork tajms, a svi čitaju Njujork post (...) Jedan opozicioni političar (prim. aut.) je rekao kad dođe na vlast osveti će biti strašna, dvojicu ljudi će prvo odstreliti, Nebojšu Krstića i mene (...) Da bi se nešto promenilo tu moraju da budu ozbiljni ljudi i ozbiljni političari”.

Dragan J. Vučićević: „Kako ja da se ravnam sa njima? Zašto? Pa ni kada umrem ne mogu da se ravnam sa njima”.

6. ZAKLJUČAK

Medijska scena u Srbiji je duboko podeljena, te podele nisu nove, ali su poslednjih godina, sa odsustvom stvarne debate u javnom prostoru, podele postale suštinske i teško premostive. U neuređenom medijskom tržištu i u sistemu gde vladajuća elita ima većinsku, apsolutnu, podršku na izborima, predstavnici drugih političkih grupacija postaju marginalni, a njihovo medijsko istupanje incidentno. Odnosno, njihovo istupanje postaje prisutno (dominantno) u jednom tipu medija, jedne orijentacije, ponovo bez suštinske debate.

Istovremeno, populistička epoha u svetu, a naročito u Srbiji, produbljuje podeľu na „nas i njih”, percipirajući i novinare kao pripadnike „korumpirane elite” sa zadatkom da „sruše poredak” (Mudde 2004; Kulić 2020).

Ako se posmatraju stavovi četiri urednika, percepcija medijske scene je negativna, dok je u svojim graničnim stavovima, kada je reč o uzrocima i efektima medijskih podela, ta percepcija u argumentacijskom smislu veoma slična, samo sa suprotnih stanovišta. Ako se kao granični uzmu stavovi urednika NewsMaxAdria i Informera, kao medijski ekspresivnih aktera, izvesno je da je reč o antagonizmu i da nije realno očekivati da takav odnos pređe u agonizam, jer se predstavnici ne prepoznaju kao ravnopravni učesnici istog procesa. Njihovi stavovi o drugom polu gotovo da su istovetni, ali sa suprotnih stanovišta – i jedan i drugi smatraju da je drugi pol propagandni, da je javni interes skrojen prema uredničkoj agendi, da ne izveštava istinito i da suprotna strana ne poseduje relevantan stav koji bi bio dostojan medijskog prostora. Ova dva sagovornika ni u kom slučaju nemaju jednak pristup i jednak tretman u medijima, niti isti odnos prema novinarskom kodeksu. Dok je za Georgijeva kodeks, kako kaže, glavna linija razmatranja, Vučićević taj kodeks ne priznaje. Istovremeno, dok je provladin tabloid Informer najtiražniji list, a gostovanja Dragana J. Vučićeva gotovo svakodnevna na TV Pinku, najgledanijoj komercijalnoj stanici sa nacionalnom pokrivenošću, Slobodan Georgijev je jedan od najuticajnijih predstavnika digitalnog javnog mnjenja na društvenoj mreži Tviter, dok je emisija koju uređuje jedna od najuticajnijih među onima koji se kritički odnose prema vlasti, ali na kablovskom operatoru, ograničenog dometa. Ipak, Dragan Vučićević vidi drugi pol kao dominantniji i uticajniji, što odgovara percepciji i vrha države prema ovoj vrsti medija. Sa druge strane, percepcija urednika NewsmaxAdria takođe je granična i suštinski jednoobrazna, u okvirima javnog mnjenja koje zastupa, sa izrazito kritičnom notom i neprepoznavanjem čitave grupe medija kao učesnika na javnoj medijskoj sceni.

Urednici Danasa i Hepija, kao predstavnici centralnih stavova ideološke medijske duži, slično primećuju probleme medijske polarizacije u smislu da predstavnici njima suprotnog mišljenja (vlasti, odnosno opozicije) odbijaju da iznesu svoje stavove u ideološki različitim medijima, čime se javni prostor dodatno čauri oko jedne ideološke matrice. Ipak, treba imati u vidu da predstavnici vlasti jesu dužni da odgovore svim medijima, dok predstavnici opozicije to ne moraju da čine.

Kakva je medijska scena zapravo govori podatak da do suštinskih sučeljavanja mišljenja između ovih medijskih grupa i njihovih predstavnika nikada ne dolazi. Slobodan Georgijev i Dragoljub Petrović do određenog momenta jesu bili sagovornici Marićeve emisije Ćirilica, što trenutno nije slučaj. I u javnim debatama, najčešće obrazloženje kritički nastrojenih medija jeste da ne žele da polemišu sa onima koji krše novinarski kodeks. Istovremeno, i provladini mediji imaju percepciju da drugi pol krši kodeks, da obmanjuje javnost. Međutim, osnovna razlika je što su tela koja se bave monitoringom medijskog

sadržaja zaista popisala veliki broj novinarskih prekršaja na naslovnim stranama provladinih tabloida, što ih sa stanovišta pozicije i zastupljenosti i državne legitimacijske podrške čini dominantnijim i opasnijim. Neretko, reč je o državnom projektu, odnosno o uređivanju koje je javno podržano od strane vrha države, kako bi se denuncirali mediji koji im nisu naklonjeni, odnosno svi drugi neistomišljenici. Sa druge strane, pogrešno bi bilo reći da kritički orijentisani mediji nemaju svoju agendu i da se njihovo izveštavanje ne poklapa sa interesima vlasnika, ma koliko transparentno pristupili tekstovima u kojima određenim „disklejerom”, ogradom, upozoravaju čitaoca na sadržaj.

Retki su bili momenti u Srbiji u kojima je vlast istinski težila da institucionalizuje stanje u medijima i to je danas, sa ovakvom medijskom slikom, sasvim očito. Ipak, tvrditi da su jedni isključivo ispravni, a drugi isključivo loši stanovište je koje je ideološko i nužno vodi u efekat balona, okruživanja istomišljenicima, što je osnov za svaku polarizaciju. Dokle god se debata bude vodila samo u okviru jedne grupe mišljenja nema mogućnosti da se dođe do polja agonizma. Novinari su izgubili svoju misiju kada su rešili da postanu glavne vesti svojih priča. Ili, kako je govorio profesor Sergije Lukač: „Ne smatrajte da ste kao novinar izuzetna ličnost u izuzetnoj profesiji. Vi ste samo oko i uvo građana koji imaju demokratsko pravo da znaju a nemaju mogućnosti da sami budu na mestu događaja” (Lukač 1979, 29).

LITERATURA

- Altiser, Luj. 1970. *Ideologija i državni ideološki aparati*. Beograd: Kapros.
- Aungiu-Pippidi, Alina. 2008. “How Media and Politics Shape Each Other in the New Europe”. In: Karol Jakubowicz and Miklós Sükösd, eds. *Finding the Right Place on the Map: Central and Eastern European Media Change in a Global Perspective*. Chicago: Intellect, pp. 87–100.
- Block, Elena, and Ralph Negrine. 2017. “The Populist Communication Style: Toward a Critical Framework”. *International Journal of Communication*, 11 (20): 178–197.
- Bruns, Axel. 2019. Filter bubble. *Internet Policy Review*, 8 (4).
- Campante R., Filipe & Hojman A., Daniel. 2013. “Media and Polarization Evidence from the Introduction of Broadcast TV in the United States”. *Journal of Public Economics*, 100: 79–92.
- Cenzolovka. 2020. Tabloidi sve brutalniji – uništavanje života dece, leševi na naslovnim stranama, masakr nad javnom reči. 20.02.2020; <https://www.cenzolovka.rs/etika/tabloidi-sve-brutalniji-unistavanje-zivota-dece-lesevi-na-naslovnim-stranama-masakr-nad-javnom-reci/>

- Doner, Fatma Nil. 2019. "Trump's Wisdom for the International Political Economy: A Way to Collective Carnage?" *Perceptions: Journal of International Affairs*, 24 (1): 105–30.
- Fermor, Ben & Holland, Jack. 2020. "Security and polarization in Trump's America: securitization and the domestic politics of threatening others". *Global Affairs*, 6: 1, 55–70.
- Freedom House. 2021. *Serbia Report*; <https://freedomhouse.org/country/serbia/freedom-world/2021>
- Gavrilović, Zoran. 2020. *Industrija populizma*. Beograd: BIRODI; <https://www.birodi.rs/wp-content/uploads/2020/08/INDUSTRIJA-POPULIZMA-fin.pdf>
- Jagers, Jan, and Stefan Walgrave. 2007. "Populism as Political Communication Style: An Empirical Study of Political Parties' discourse in Belgium". *European Journal of Political Research*, 46 (3): 319–345.
- Jurkowitz, Mark, Amy Mithchell, Elisa Shearer & Mason Waler. 2020. "U. S. Media Polarization and the 2020 Election: A Nation Divided". Pew Research Center. January 24, 2020.
- Kleis Nielsen, Rasmus & Graves Lucas. 2017. "What do ordinary people think fake news is? Poor journalism and political propaganda". *Columbia Journalism Review*, October 24, 2017.
- Udruženje novinara Srbije. 2006. *Kodeks novinara Srbije*. UNS: Kodeks (uns.org.rs)
- Krstić, Aleksandra, Ana Milojević & Jelena Kleut. 2018. „Vizuelno uokvirivanje protesta protiv diktature”. *CM: Communication and Media*, 13, (44): 57–92.
- Kulić, Milica. 2020. "Populist Communication in the Post-Truth Age: A Comparative Analysis of Treatment of Journalists by Donald Trump and Aleksandar Vučić". *Journal of Regional Security*, 75–108.
- Kuyper A., Jim. 2002. "Press Bias and Politics: How the Media Frame Controversial Issues". Preager series in Political communication. London.
- Laclau, Ernesto & Mouffe, Chantal. 2001. *Hegemony & Socialist Strategy – Towards a Radical Democratic Politics*. London and New York: Verso.
- Matić, Jovanka & Valić-Nedeljković, Dubravka. 2014. „Značaj medijskog integriteta: vraćanje medija i novinarstva u službu javnosti”. Novi Sad: Novosadska novinarska škola, 57–137.
- Mazzoleni, Gianpietro. 2008. "Populism and the media". In: Daniele Albertazzi and Duncan McDonnell (eds.), *Twenty-First Century Populism*, 49–64. London: Palgrave Macmillan.
- McCoy, Jennifer, Tahmina Rahman, and Murat Somer. 2018. "Polarization and the Global Crisis of Democracy: Common Patterns, Dynamics, and Pernicious Consequences for Democratic Polities". *American Behavioral Scientist*, 62 (1): 16–42.
- Mek Kvejl, Denis. 1994. *Stari kontinent – Novi mediji*. Beograd: Nova.

- Milinkov, Smiljana & Gruhonjić, Dinko. 2021. „Politički klijentelizam u medijima u Srbiji: Slučaj agencije Tanjug”. *Sociologija*, 63: 92–95.
- Milosavljević, Marko & Polar, Melita. 2019. “Balkanization and Pauperization: Analysis of Media Capture of Public Service Broadcasters in the Western Balkans”. *Journalism*, 19 (8): 1149–1164.
- Milutinović, Irina. 2019. „Križa profesionalnog novinarstva u tranzicionom društvu Srbije”. *Sociološki pregled*, 53 (3): 1046–1070.
- Milutinović, Irina. 2017. “Media ownership and democratic capacity of transitional society: The case of Serbia”. *European Journal of Communication*, 32 (4): 367–380.
- Mladenov Jovanović, Srđan. 2018. “You’re Simply the Best’: Communicating Power and Victimhood in Support of President Aleksandar Vučić in the Serbian Dailies Alo! and Informer”. *Journal of Media Research*, 31 (11): 22–42.
- Mladenov Jovanović, Srđan. 2019. “Confronting Recent History Media in Serbia During Aleksandar Vučić’s Ministry of Information in the Milošević Era (1998–1999)”. *Hiperborea*, 6 (1): 61–74.
- Mudde, Cas, and Cristobal Rovira Kaltwasser. 2013. “Exclusionary vs. Inclusionary Populism: Comparing Contemporary Europe and Latin America”. *Government and Opposition*, 48 (2): 147–174.
- Mudde, Cas. 2004. “The Populist Zeitgeist”. *Government and Opposition*, 39 (4): 541–563.
- Prior, Markus. 2013. Media and Political Polarization. *Annual Review of Political Science*, 16: 101–127.
- Radeljić, Branislav. 2020. “In favour of censorship and propaganda: elites, media capture and the journalistic profession in the Western Balkans”. *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*, 28: 2–3, 155–173.
- Radojković, Miroljub. 2016. Mediji i javni interes: ogled na primeru Srbije. U: Car, Viktorija, Marijana Matović & Lejla Turčilo (urs.). *Mediji i javni interes*, Zbornik radova 6. regionalne naučne konferencije Vjerodostojnost medija, Zagreb: Fakultet političkih znanosti, 7–18.
- Reporters Without Borders, Media Ownership Monitor Serbia; <https://serbia.mom-rsf.org/>
- Reporters without Borders, Serbia report; <https://rsf.org/en/serbia>
- Schiffrin Anya. 2018. “Introduction to Special Issue on media capture”. *Journalism*, 19 (8): 1033– 1042. doi:10.1177/1464884917725167
- Strandberg, Thomas, Jay A. Olson, Lars Hall, Andy Woods, and Petter Johansson. 2020. “Depolarizing American Voters. Democrats and Republicans Are Equally Susceptible to False Attitude Feedback”. *PLoS ONE*, 15 (2): e0226799
- Street, John. 2005. “Politics Lost, Politics Transformed, Politics Colonised? Theories of the Impact of Mass Media”. *Political Studies Review*, 3 (1): 17–33.
- Turk, Bahadır H. 2018. “Populism as a Medium of Mass-mobilisation: The Case of Recep Tayyip Erdoğan”. *International Area Studies Review*, 21 (2): 150–168.

- Wang Yu, Feng Yang, Hong Zhe, Berger Ryan, Luo Jiebo. 2017. "How Polarized Have We Become? A Multimodal Classification of Trump Followers and Clinton Followers". In: Ciampaglia G., Mashhadi A., Yasseri T. (eds). *Social Informatics. Soc-Info 2017. Lecture in Computer Science*, vol 10539. Springer, Cham; https://doi.org/10.1007/978-3-319-67217-5_27
- Wilson E., Anne, Victoria A. Parker & Matthew Feinberg. 2020. "Polarization in the contemporary political and media landscape". *Current Opinion in Behavioral Sciences*, 34: 223–228.

Milica Kulić

DISINFORMATION IN THE POLARIZED ENVIRONMENT – MEDIA SCENE IN SERBIA

SUMMARY

This paper aims to understand the context of disinformation in the politically and media polarized system in Serbia, increasingly determined as reporting on the one side, by reporting against the other side. The paper analyzes editors' perception of both pro-government and critically oriented media, about their own role in media polarization, as well as their perception of the "Other". The analysis is based on in-depth interviews with four editors-in-chief from Serbia's leading media, two pro-government and two critically oriented. The conclusion is that editors in Serbia notice divisions, but define media polarization differently. At the same time, the editors' borderline views, although ideologically opposite, are fundamentally very similar.

KEYWORDS: political polarization, media polarization, editors, disinformation, Serbia.

Čedomir Markov¹

Nezavisni istraživač

Kada kažeš „lažna vest” na šta tačno misliš? Kvalitativna analiza upotrebe izraza „lažna vest” u medijskom izveštavanju u Srbiji

SAŽETAK

Cilj ove studije bio je da ponudi dubinski uvid u kontekst koji okružuje upotrebu pojma lažna vest u medijskom izveštavanju u Srbiji. Na osnovu kvalitativne analize sadržaja ($N = 300$) identifikovane su tri teme koje opisuju karakteristike medijskog diskursa o lažnim vestima. Prva je problematizacija fenomena lažnih vesti kroz definisanje problema, traženje uzroka, razmatranje posledica i/ili predlaganje mera u borbi protiv lažnih vesti. Druga vrsta upotrebe upućuje na instrumentalizaciju ovog izraza u političke svrhe. Treća tema nazvana je normalizacijom diskursa o lažnim vestima i označava usputnu upotrebu ovog izraza kao pomodne fraze u različitim kontekstima.

KLJUČNE REČI: lažna vest, dezinformacija, izveštavanje, analiza sadržaja

1 Kontakt: cedomir@korea.ac.kr

1. UVOD

Popularnost izraza lažna vest ukazuje na nekoliko važnih problema demokracije u digitalnom informacionom okruženju. Najvažniji među njima odnosi se na poreklo, prisustvo i ulogu dezinformacija u javnom informisanju i njihov potencijal da remete demokratske procese. Drugi problem se tiče krize legitimiteta tradicionalnih medija, koji nemaju više monopol u javnom informisanju, niti na osnovu tehnoloških i strukturnih okolnosti, ni na osnovu poverenja javnosti. Još jedan važan problem koji se prepoznaje u debatama o lažnim vestima tiče se deficita kritičkih kapaciteta digitalnih publika (Egelhofer, Aaldering, Eberl, Galyga, Lecheler 2020).

Međutim, postoje autori koji smatraju da prekomerna upotreba izraza lažna vest više otežava nego što doprinosi razumevanju ovakvih problema. Najčešća zamerka je da se isti izraz koristi proizvoljno da označi različite oblike dezinformacija kao što su propaganda, glasine, senzacionalistički (klikbejt) naslovi, pa čak i nenamerne novinarske greške. Precizno razumevanje ovog pojma dodatno otežava to što politički lideri širom sveta etiketom lažna vest pokušavaju da diskredituju medije koji kritički izveštavaju o njima (Funke 2018).

Da bismo bolje razumeli ulogu javnog diskursa o lažnim vestima u savremenim debatama o novinarstvu i politici u digitalnom okruženju, potrebno je prvo da precizno opišemo karakteristike tog diskursa. Dosadašnja akademska literatura pretežno se bavila konceptualizacijom, identifikovanjem, ispitivanjem dometa i efekata lažnih vesti (Allcott, Gentzkow 2017; Bastick 2021). U nedavno objavljenim studijama istaknuta je potreba da se više pažnje u istraživanjima posveti analizi medijskog diskursa o lažnim vestima (Tandoc, Jenkins, Craft 2019), posebno u društvima izvan Zapadne Evrope i Severne Amerike (Egelhofer, Lecheler 2019). Zbog toga je ova studija dizajnirana da analizira kako mediji u Srbiji upotrebljavaju izraz lažna vest u svom izveštavanju.

Odluka da u središtu analize bude medijski diskurs o lažnim vestima vezana je za centralnu ulogu medija u različitim debatama o lažnim vestima. Prvo, dok normativne teorije prepoznaju procese novinarske selekcije i verifikacije informacija kao branu lažnim vestima, mnogo je primera u kojima tradicionalni mediji učestvuju u proizvodnji ili prenošenju lažnih vesti (Tsfati et al. 2020). Zbog toga je važno ispitati u kojoj meri mediji koriste popularizaciju diskursa o lažnim vestima kao povod za refleksiju o profesionalnim i etičkim standardima u izveštavanju. Drugo, rutinsko etiketiranje medija kao proizvođača lažnih vesti negativno utiče na percepcije javnosti o medijima i profesionalnom novinarstvu (Van Duyn, Collier 2019). Važno je da razumemo koliko je ovakva retorika prisutna u domaćem kontekstu i kako se mediji pozicioniraju u odnosu na nju. Na kraju, mediji takođe predstavljaju važan javni prostor za debatu o lažnim vestima. Nedavno istraživanje pokazuje da publika u Srbiji prepoznaje prisustvo lažnih vesti kao najveći problem u javnom informisanju (CeSID, IREX 2019). Međutim, s obzirom na izraženu polisemičnost izraza lažna vest,

medijski diskurs mogao bi da ima značajan uticaj na to kako publika interpretira ovaj problem.

2. PREGLED LITERATURE

2.1. Akademska određenja pojma lažna vest

Iako izraz lažna vest nije nov, njegova popularizacija se najčešće vezuje za kampanju za predsedničke izbore u SAD 2016. godine. Pre toga, pojam lažna vest je uglavnom korišćen u istraživanjima tzv. političko-zabavnih programa, naročito političke satire, čiji su najpoznatiji primeri u u literaturi televizijske emisije *The Daily Show* i *The Colbert Report*. Osim toga, istraživači su sporadično koristili ovaj pojam da označe i druge oblike komunikacije kao što su propaganda, saopštenja za štampu ili ekstremno pristrasno izveštavanje (Egelhofer, Lecheler 2019).

Kako je izraz lažna vest postajao sve zastupljeniji u javnom diskursu raslo je i interesovanje istraživača da preciznije definišu fenomen lažnih vesti. Iako i dalje postoje brojne nesuglasice, dve definicije ističu se kao dominantne: lažna vest kao pseudonovinarski žanr i lažna vest kao etiketa.

2.1.1. Lažna vest kao pseudonovinarski žanr

Savremena literatura prepoznaje tri određujuća elementa lažnih vesti kao pseudonovinarskog žanra. Prvo, sadržaj lažnih vesti je činjenično manjkav (low in facticity), što znači da su informacije iznete u lažnim vestima u potpunosti ili delimično u suprotnosti sa utvrđenim činjenicama (Egelhofer et al. 2020). Prema tome, politički pristrasno i senzacionalističko izveštavanje mogu biti ali nisu nužno lažne vesti.

Drugo, lažna vest je kreirana sa namerom da se obmane publika radi ostvarenja određenih finansijskih i/ili političkih interesa. Za razumevanje savremenih akademskih određenja lažne vesti važna je razlika koju međunarodna literatura pravi između pojmova *misinformation* i *disinformation*. I jedno i drugo predstavljaju netačne informacije, ali se samo za dezinformacije (*disinformation*) vezuje namera da se obmane publika, što je slučaj i sa lažnim vestima (Freelon, Wells 2020). Ovakvo određenje lažne vesti isključuje netačan novinski izveštaj u kojem je napravljena nenamerna novinarska greška.

Treće, lažna vest imitira novinarsku formu u prezentaciji. Tvorci lažnih vesti na taj način pokušavaju da obmanu publiku stvarajući utisak da novinarski autoritet stoji iza dezinformacije koju plasiraju. Na primer, tako su kreirani čitavi portali namenjeni isključivo plasmanu lažnih vesti. Društveni mediji mogu da se koriste na sličan način kada se imena naloga tendenciozno prave da publici deluju kao legitimni novinarski izvori (Egelhofer et al. 2020).

2.1.2. Lažna vest kao etiketa

Otkada je bivši američki predsjednik Donald Tramp počeo da koristi ovaj izraz da se obračuna sa medijima koji kritički izveštavaju o njemu, političke elite širom sveta preuzele su istu retoriku da bi kritikovale medije (Farhall, Carson, Wright, Gibbons, Lukamto 2019). Ovakvom upotrebom politizuje se značenje koje izraz lažne vesti ima u savremenom diskursu. Optužiti nekoga da je proizvođač lažnih vesti znači optužiti ga da podriva principe demokratskog procesa i eksploatiše ranjivosti publike zarad svojih interesa.

Profesionalno novinarstvo bi trebalo da predstavlja antitezu lažnim vestima poštovanjem uspostavljenih etičkih i profesionalnih normi, kao što su posvećenost javnom interesu i rigorozna provera informacija. Međutim, publike širom sveta već dugo dovode u pitanje ovakve normativne pretpostavke profesionalnog novinarstva. U uslovima sve veće koncentracije vlasništva, ekonomije pažnje i logike digitalnog kapitalizma, sve više se dovodi u pitanje da li je ostvarenje profesionalnih normi, kao što je objektivnost, uopšte moguće (Ball, Enjeti 2020). Zbog toga je Trampovo etiketiranje mejnstrim medija kao lažnih vesti bilo toliko učinkovito. Ova kratka fraza odražava ono što su mnogi već mislili o mejnstrim medijima – da se oni pretvaraju da brinu o interesima javnosti dok im je jedini cilj da ostvare svoje i interese svojih finansijera.

2.2. Javni diskurs o lažnim vestima

Autori nekoliko nedavnih studija analizirali su šta popularizacija izraza lažna vest u javnom diskursu znači za debate koje se vode o novinarstvu i demokratiji u digitalnom okruženju. Na primer, skorašnja studija (Egelhofer et al. 2020) našla je da su austrijski mediji između 2015. i 2018. godine o lažnim vestima pretežno izveštavali kao o važnom društvenom problemu. U ovakvim tekstovima mediji su objašnjavali publici šta su lažne vesti, kako nastaju, u čemu je njihova opasnost ili kako publika može da se zaštiti od njih. Međutim, sa porastom popularnosti ovog izraza, autori su pronašli da se u medijima lažna vest sve češće koristi kao isprazna pomodna fraza da označi bilo koju vrstu navodne neistine. Autori su ovakvu upotrebu označili kao normalizaciju diskursa o lažnim vestima i upozorili da, ukoliko se nastavi, izraz lažna vest može izgubiti potencijal da mobilise pažnju publike i ukaže na poremećaje u javnoj sferi.

Druga studija (Tandoc et al. 2019) ispitala je da li se proliferacija diskursa o lažnim vestima tretira kao *kritički incident* za novinarstvo u američkoj dnevnoj štampi. Kritički incident se odnosi na važne događaje i pojave koje novinarstvu pružaju povod za kritičku refleksiju, preispitivanje profesionalnih normi i razgraničenje novinarstva od drugih delatnosti. Analiza diskursa u ovoj studiji je pokazala da uredništva dnevnih novina u SAD opisuju lažne vesti kao nov problem koji je nastao kao rezultat ekstremne političke polarizacije, dizajna društvenih mreža i karakteristika savremenih digitalnih publika. Autori su

zaključili da američki mediji ne preuzimaju odgovornost za aktuelne probleme u javnom informisanju, a da svoju ulogu u njihovom rešavanju vide isključivo u insistiranju na utemeljenim profesionalnim i etičkim normama poput objektivnosti.

Iako sve opisane studije uglavnom naglašavaju višestruka značenja pojma lažna vest, Farkaš i Šu (Farkas, Schou 2018) smatraju da se ne radi o organskoj polisemičnosti. Oslanjajući se na teorije diskursa, ovi autori posmatraju lažnu vest kao *plutajući označivač* (floating signifier) i analiziraju koji sve politički projekti ga koriste u borbi za prevlast nad definisanjem stvarnosti u američkoj i britanskoj štampi. Prva grupa koju opisuju su kritičari digitalnog kapitalizma koji pojavu lažnih vesti opisuju kao proizvod ekonomskih podsticaja proizvodnji digitalnih sadržaja. U ovom kontekstu, lažne vesti se razumeju kao neizbežan proizvod okruženja u kojem je stvaranje kontroverze najefikasniji način da se mobiliše pažnja i generiše prihod. Druga grupa izraz lažne vesti rezerviše za desničarske medije kao deo napora da se diskredituju konzervativni mediji i politika. Kao politički odgovor tome, treća grupa izraz lažna vest usmerava protiv liberalnih mejnstrim medija nastavljajući partijsku orijentaciju u borbi za definisanjem činjenica.

Pregled literature ukazuje na to da je značenje lažnih vesti i dalje nestabilno i u akademskom i u javnom diskursu. Iako su primetni pokušaji unapređenja preciznosti u akademskim definicijama, teško je ignorisati nerešene izazove u vidu nejasnih konceptualnih granica između lažnih vesti i drugih oblika dezinformacija. Sa druge strane, dubinske analize ukazuju na to da je instrumentalizacija pojma lažnih vesti mnogo rasprostranjeniji fenomen nego što se prepoznaje u narativima koji svode ovaj oblik upotrebe na nekoliko lidera sa autokratskim tendencijama (Flew 2019). Ipak, postojeći teorijski okvir uz navedena ograničenja nudi analitičke smernice za razumevanje diskursa o lažnim vestima. U zavisnosti od toga da li se izraz lažna vest koristi kao žanr, etiketa ili pomodna fraza, naglasak u debati može biti na demokratskim izazovima u digitalnom informacionom okruženju, ulozi medija u društvenim podelama ili na opštoj relativizaciji istine. Da bismo razumeli kako se ova diskusija manifestuje u domaćem kontekstu i na koje tenzije u javnoj sferi upućuje, istraživačko pitanje na koje ova studija pokušava da odgovori je kako mediji u Srbiji koriste izraz lažna vest u svom izveštavanju.

3. METODOLOGIJA

Postojeća literatura ne nudi standardizovani instrument koji odgovara potrebama ove eksplorativne studije. U takvim okolnostima, kvalitativna analiza sadržaja predstavlja najadekvatniji istraživački metod za identifikovanje i preliminarnu analizu relevantnih kategorija koje opisuju upotrebu izraza lažna vest u domaćim medijima. Kvalitativna analiza sadržaja omogućuje klasifikaciju

velike količine teksta induktivnim putem i procesom otvorenog kodiranja (Vaismoradi, Turunen, Bondas 2013).

3.1. Uzorkovanje

U studiji je korišćen namenski (teorijski) uzorak sa ciljem da obuhvati raznovrsnost uređivačkih politika i novinarskih stilova medija u Srbiji. Portali vesti su odabrani za analizu jer je na internetu veća raznovrsnost prema zadatim kriterijumima u odnosu na druge tipove medija kao što su dnevna štampa ili televizija (IREX 2019).

U prvoj fazi uzorkovanja identifikovani su sajtovi vesti sa liste od 100 najposećenijih sajtova u Srbiji. Tako je sastavljena preliminarna lista od 25 sajtova vesti, koja je u narednom koraku skraćena na 10 medija koji odražavaju razlike koje je analiza trebalo da obuhvati (Tabela 1). Nakon što je napravljen konačan odabir medija, na svakom od njih obavljena je pretraga članaka koji sadrže reči „lažna vest” ili „lažne vesti” i objavljeni su između 2016. i 2021. godine. Ovakva pretraga je proizvela korpus od 961 članka. U konačnoj fazi uzorkovanja nasumice je odabrano po 30 članaka iz svakog odabranog medija, čime je postignut uzorak od 300 članaka.

Tabela 1. Lista uzorkovanih medija

Naziv medija	Rang na Gemius listi	Ukupan broj tekstova
<i>Blic.rs</i>	1	149
<i>Mondo.rs</i>	2	95
<i>Kurir.rs</i>	3	119
<i>Telegraf.rs</i>	4	209
<i>Nova.rs</i>	7	30
<i>N1info.rs</i>	8	87
<i>Danas.rs</i>	14	141
<i>Rts.rs</i>	21	56
<i>021.rs</i>	26	32
<i>Politika.rs</i>	42	44

Napomena. Rang na Gemius listi se odnosi na podatke za jun 2021. godine (izvor: <https://rating.gemius.com/rs/tree/32>). Ukupan broj tekstova odnosi se na sve tekstove koji su pronađeni pretragom ključnih reči „lažna vest” ili „lažne vesti”. U analizi je korišćeno po 30 nasumice odabranih tekstova iz svakog medija (N = 300).

3.2. Procedura kodiranja

Jedinica analize u ovoj studiji bila je članak, a kodiranje je obavio autor. Preliminarna lista pitanja korišćena u proceduri otvorenog kodiranja formulisana je na osnovu nalaza prethodnih istraživanja. Ova lista je dopunjena dodatnim pitanjima koja su se istakla kao važna tokom kodiranja (Tabela 2).

Prvi zadatak bio je odrediti da li se izraz lažna vest u posmatranom tekstu koristi kao žanr ili etiketa (ili oba). Kada se u tekstu izveštava o nekom specifičnom primeru ili o fenomenu lažnih vesti uopšte, uz referisanje na određujuće kategorije (sadržaj, namera i forma), moguće uzroke, posledice i/ili rešenja, zabeleženo je da je izraz lažna vest upotrebljen da označi pseudonovinarski žanr za namerno plasiranje dezinformacija. Kada je izraz lažna vest upotrebljen da se diskredituje protivnik i/ili da se demantuje navodna dezinformacija u širem smislu ovakva upotreba klasifikovana je kao etiketa.

Tabela 2. Pitanja korišćena u proceduri otvorenog kodiranja

Kada je izraz lažna vest upotrebljen kao pseudonovinarski žanr:

- *Da li postoji (i koja je) eksplicitna definicija lažnih vesti?*
- *Kako se u tekstu referiše na tri definišuća elementa lažnih vesti u akademskim definicijama: sadržaj, nameru i formu?*
- *Da li se u tekstu radi o specifičnoj lažnoj vesti ili o fenomenu lažnih vesti uopšte?*

Ako se radi o specifičnoj lažnoj vesti:

- *Koja je tema lažne vesti o kojoj se izveštava?*
- *Ko su akteri koji govore o lažnim vestima?*
- *Da li i ko se navodi kao kreator lažne vesti?*
- *Da li je i kako opisan proces verifikacije navodne lažne vesti?*

Ako se radi o fenomenu lažnih vesti uopšte:

- *Ko su akteri koji govore o lažnim vestima?*
- *Da li i kako se definiše uzrok problema lažnih vesti?*
- *Da li se navode i koje su posledice problema lažnih vesti?*
- *Da li i kako se definišu mere koje treba preduzeti u borbi protiv lažnih vesti?*

Kada je izraz lažna vest upotrebljen kao etiketa u širem smislu:

- *Ko upotrebljava etiketu lažna vest?*
 - *Da li je izraz lažna vest upotrebljen da se diskredituje konkretan protivnik (koji)?*
 - *Na šta se izraz lažna vest odnosi?*
 - *Za koju temu je vezana upotreba etikete lažna vest?*
 - *Da li se i šta nudi kao verifikacija lažne vesti?*
-

3.3. Analitička strategija

Tehnika iterativnog tematskog kodiranja (Vaismoradi et al. 2013) je korišćena kako bi se u ovako dobijenim podacima identifikovali obrasci (ili teme) od

važnosti za istraživačko pitanje. U skladu sa kvalitativnim, induktivnim i eksplorativnim pristupom ove studije, primat u analizi dat je podacima. Kodirani materijal je u početku grupisan u srodne kategorije, a u nastavku analize identifikovane kategorije su poređene sa nalazima u literaturi kako bi podaci bili smešteni u precizniji konceptualni okvir.

4. REZULTATI

Identifikovane su tri teme ključne za razumevanje medijskog diskursa o lažnim vestima. U skladu sa postojećom literaturom nazvane su problematizacija, politizacija i normalizacija diskursa o lažnim vestima.

4.1. Problematizacija fenomena lažne vesti u medijskom diskursu

U analiziranim tekstovima lažne vesti su najčešće tretirane eksplicitno ili implicitno kao društveni problem koji predstavlja opasnost za publiku. O problemu lažnih vesti se govori u izveštajima o konkretnim opovrgnutim lažnim vestima ili u analitičkim tekstovima o fenomenu lažnih vesti. Bez obzira na pristup, u tekstovima u kojima se problematizuje fenomen lažnih vesti prisutan je jedan ili više elemenata kao što su definisanje problema, traženje uzroka, razmatranje posledica i/ili predlaganje mera u borbi protiv lažnih vesti.

4.1.1. Definicija problema

Iako su eksplicitne definicije izuzetno retke, značenje lažnih vesti se nagoveštava referisanjem na tri elementa (sadržaj, forma i namera) koje akademske definicije ubrajaju u određujuće karakteristike lažnih vesti. U uzorkovanim tekstovima značenje lažnih vesti se najčešće poistovećuje sa njihovim sadržajem, koji se određuje kao dezinformacija, laž, lažna informacija, pogrešna informacija, neistina ili netačna tvrdnja. U ovom aspektu primetna su najmanja odstupanja od akademskih definicija.

O formi se u analiziranim tekstovima govori ređe nego o sadržaju i na nju se najčešće upućuje navodima o tome gde je objavljena lažna vest. U nekim slučajevima navodi se da su lažne vesti objavljene u tradicionalnim medijima, tabloidima i portalima vesti. Time se nagoveštava da su lažne vesti sastavni deo mejnstrim medijske ponude u domaćem kontekstu, a ne problem koji dolazi spolja, kako za američki kontekst tvrde urednici tamošnje štampe (Tandoc et al. 2019). U drugim slučajevima se navodi da su lažne vesti objavljene na društvenim mrežama. Na taj način, ne dovodi se u pitanje samo šta je lažna vest, već šta je vest uopšte (Robertson 2021). Institucionalno određenje vesti kao informativnog žanra u skladu sa profesionalnim i etičkim normama novinarstva

se time poistovećuje sa novostima koje bilo koje privatno lice može da objavi na društvenim mrežama.

Od sva tri elementa, namere sa kojima se lažne vesti kreiraju se najređe spominju. Kada se namere navode, one se najčešće opisuju u skladu sa akademskim definicijama – kao ostvarenje političkih i/ili ekonomskih interesa. Primer je izjava novinara Slaviše Lekića koju je 18. avgusta 2019. objavio *Danas.rs* („Dok je Vučić na vlasti, lažne vesti u medijima“):

Da se ne lažemo: ne lažu oni zato što im je laž u krvi, zato da bi prodali koji primerak više, zato da bi se nekom osvetili... Ne, oni lažu zato što je to profitabilno: redakcije koje najviše lažu na svojim naslovnim stranama ili u udarnim jutarnjim i specijalnim emisijama, na raznim konkursima za medije dobijaju najviše novca od države.

Međutim, u nekim tekstovima se navodi da lažna vest ne mora nužno da se zasniva na svesnoj nameri da se obmane javnost i kao primer se navode nedovoljno razumevanje teme ili greške u brzini. U tekstu objavljenom 24. decembra 2020. („Lažne vesti: Nećemo doći u trenutak da kažemo da je istina pobedila“) portal *021.rs* prenosi izjavu novinara *Fejk njuz tragača* koji definiše lažne vesti kao „sve vrste lažnih informacija koje su namerno ili nenamerno plasirane u medijima“. Ovo je važno odstupanje od akademskih definicija koje zamaľuje razgraničenje lažnih vesti od drugih oblika dezinformacija.

4.1.2. Uzroci

Analize uzroka nastanka i/ili popularizacije lažnih vesti su izuzetno retke u uzorku. U nekim tekstovima se navodi da, iako lažne vesti nisu nov fenomen, digitalni mediji olakšavaju njihovu diseminaciju. Time se tehnologija prepoznaje kao faktor koji povećava vidljivost lažnih vesti, iako se ne problematizuje njena uloga u stvaranju lažnih vesti.

Politički uticaji i nedovoljna sloboda medija se u nekoliko tekstova navode kao primeri strukturnih faktora koji doprinose proliferaciji lažnih vesti. U ovakvim tekstovima se o proizvodnji lažnih vesti govori kao o važnoj informacionoj strategiji partija na vlasti, što ilustruje naslov članka objavljenog na portalu *Danas.rs*: „Dok je Vučić na vlasti, lažne vesti u medijima“.

U drugim slučajevima uspeh lažnih vesti se pripisuje karakteristikama publike, kao što su visok stepen nepoverenja u institucije i nedostatak obrazovanja. Takođe se spominju i neke stabilnije psihološke karakteristike, kao što su strah u neizvesnim situacijama ili tendencija za biranjem sadržaja koji potvrđuju pristrasnosti publike. Aleksander Dardeli iz Ajreksa govorio je o različitim grupama ljudi koje su podložnije lažnim vestima u tekstu objavljenom na portalu *Nova.rs* („IREX: U Srbiji se jedna lažna vest u proseku podeli 927 puta“) 24. maja 2020:

Jedna od njih je, na primer, nostalgичna (grupa) za jugoslovenskom prošlošću Srbije i njenim istorijskim vezama sa slovenskim svetom. Upravo je ta grupa najpodložnija dezinformacijama koje dolaze spolja, naročito Kremlja [...] Druga, možda šira grupa, je ona koja se koristi strahom i nezvesnošću zbog pandemije koronavirusa.

4.1.3. Posledice

Navodne posledice lažnih vesti su aspekt problematizacije koji je najčešće razmatran u tabloidima, ali po veoma pojednostavljenoj formuli. U takvim tekstovima se obično piše o opovrgnutoj „lažnoj vesti” u koju su prethodno poverovali publika i/ili drugi mediji. Nekoliko primera ilustruje ovu praksu:

Srpski ekstremisti NAMAGARČENI pričom o „smrti Grka koji je stopirao NATO bombe”. EVO KOGA SU ZAPRAVO OPLAKALI (*Blic.rs*, 20. avgust 2019)

ĆOSIĆ NOBELOVAC I SRBIN KOJI JE PREBIO AJKULU „Grk koji je zadužio Srbiju” samo je jedna u nizu LAŽNIH VESTI u koje su poverovale mase (*Blic.rs*, 31. avgust 2019)

Na Tviteru su se večeras pojavili i navodi da je Paulo Dibala drugi zaraženi fudbaler Juventusa posle Ruganija, ali za sada nema nikakve zvanične potvrde. Vest je objavio venecuelanski list El Nacional, a mnogi tvrde da im ne treba davati na značaju... Na kraju se tako i ispostavilo, s time da su se mnogi mediji „upecali” na ovu vest. (*Telegraf.rs*, 13. mart 2020)

Ozbiljniji mediji često su izveštavali o ponašanju koje je verovanje u istinitost sadržaja lažnih vesti proizvelo. Ovo je bio slučaj najčešće u kontekstu lažnih vesti o pandemiji korona virusa. Na primer, *Politika.rs* je 21. marta 2020. objavila tekst pod naslovom „Lažne vesti na društvenim mrežama napravile gužvu na pumpama”. Pet dana kasnije isti portal je izveštavao o vanrednim kupovinama i nestašicama namirnica kao o posledicama izazivanja panike lažnim vestima („Lažna vest da će Banjaluka biti blokirana izazvala paniku”).

Takođe, bilo je i izveštaja o ugrožavanju zdravlja i smrtnim slučajevima do kojih je došlo nakon primene opasnih saveta za borbu protiv korona virusa navedenih u lažnim vestima. U tekstu objavljenom 21. marta 2020. („Pandemija lažnih informacija i kako se boriti protiv njih”) *Rts.rs* navodi:

Koliko posledice loših informacija mogu biti ozbiljne najbolje ilustruje jeziv slučaj u Iranu, gde su 44 osobe preminule od trovanja krijumčarenim alkoholom u pokušaju da se izleče od Kovida-19.

4.1.4. Odgovornost za rešavanje (i predložene mere)

U analiziranim tekstovima često se razmatra odgovornost publike, tehnoloških korporacija, medija i države za rešavanje/ublažavanje problema lažnih vesti. O odgovornosti publike najčešće se diskutuje u kontekstu potrebe za unapređenjem kritičkih kapaciteta i medijske pismenosti. Ovakvi tekstovi češći su u ozbiljnijim medijima, a sagovornici su uglavnom medijski stručnjaci i edukatori. U jednom takvom tekstu *Rts.rs* prenosi savete portala *ScienceAlert*, koji je specijalizovan za vesti iz nauke („Pandemija lažnih informacija i kako se boriti protiv njih“). U ovom tekstu publici se savetuje da obrati pažnju na izvor poruke, iznošenje tvrdnji u obliku apsolutnih istina, nuđenje lakih rešenja za komplikovane probleme i preterano ohrabivanje deljenja vesti.

O odgovornosti profesionalnog novinarstva u borbi protiv lažnih vesti se u uzorkovanim tekstovima diskutuje na različite načine. U nekim slučajevima naglašava se važnost posvećenosti rigoroznim novinarskim procedurama verifikacije informacija u postojećim medijskim redakcijama. Tako urednik sajta *Rts.rs* Aleksandar Stanojević navodi kako je rutinski postupak verifikacije informacije od strane kredibilnog izvora sprečio *Rts.rs* da lažnu dojavu o smrti Ratka Mladića pretvori u lažnu vest („Jesmo li ispali glupi zbog vesti o Ratku Mladiću“).

Drugi, međutim, ističu značaj specijalizovanih organizacija za proveru činjenica (npr. *Istinomer*, *RasKRIKavanje*, *Fejk njuz tragač*). Pojedini mediji (*Nova.rs*, *Danas.rs*, *N1info.rs* i *O21.rs*) izveštavali su pozitivno o aktivnostima ovih organizacija i intervjuisali njihove novinare o temama vezanim za problem lažnih vesti (npr. „Fejk njuz tragač dodelio nagrade Pinokio za lažne vesti, Alo 'šampion'“, *N1info.rs*, 25. decembar 2018). Sa druge strane, rad domaćih organizacija za proveru činjenica skoro da se uopšte i ne spominje u uzorkovanim tekstovima u većini tabloida i nekim ozbiljnijim medijima (*Rts.rs* i *Politika.rs*). Izuzetak je pokušaj delegitimizacije ovih organizacija od strane portala *Kurir.rs* koji ih je optužio za dvostruke standarde. Povod za ovakve optužbe bilo je navodno neoglašavanje navedenih organizacija povodom tvrdnji *Kurira* da televizija *N1* proizvodi lažne vesti time što tvrdi da je politički pritisak razlog ukidanja TV *N1* iz ponude Telekomovog kablovskog operatera Supernova („DOKLE ČETE DA LAŽETE DA STE ZABRANJENI? N1 je šampion fejk njuza za 2020, ali nastavlja sa BESOMUČNOM KAMPANJOM!“).

U nekoliko analiziranih tekstova izveštavano je o aktivnostima tehnoloških kompanija u borbi protiv lažnih vesti. Najčešće se u tim slučajevima radi o doslovnom prenošenju saopštenja za javnost ovih kompanija bez novinarske intervencije (npr. „Fejsbuk šalje lična upozorenja na lažne vesti o koroni“, *Nova.rs*, 16. april 2020). Samim tim, o ovim aktivnostima se izveštava povoljno i odgovornost kompanija za problem lažnih vesti nije dublje problematizovana. Redak izuzetak predstavlja tekst objavljen na *Rts.rs* 21. aprila 2020, u kojem odgovornost ovih kompanija analizira Đorđe Krivokapić iz ŠER fondacije („Može li tehnologija da prepozna šta je lažna vest“).

Narativ o ulozi države u borbi protiv lažnih vesti nije bio jedinstven. Neki mediji su prenosili vesti iz inostranstva o uvođenju novih zakona protiv lažnih vesti i/ili o sprovođenju mera na osnovu ovih zakona (npr. „Rusija uvodi pet godina zatvora za lažne vesti o koronavirusu”, *N1.info.rs*, 31. mart 2020). U ovim izveštajima ton je najčešće bio neutralan bez navođenja jasnih argumenata u korist ili protiv zakonske regulative lažnih vesti. Neutralan ton bio je karakterističan i za izveštaje o domaćim državljanima koji su uhapšeni ili za kojima se tragalo pod sumnjom da su zbog kreiranja lažnih vesti izazivali paniku i nered (npr. „Stefanović: Lažna vest da se od srede uvodi 24-časovni karantin”, *Rts.rs*, 31. mart 2020). Redak slučaj je članak objavljen na portalu *Rts.rs* u kojem se afirmativno govori o pravnom regulisanju lažnih vesti:

Na put senzacionalizmu i lažima među prvima je stala Nemačka – do 50 miliona evra kažnjavaće onlajn medije koji takve sadržaje ne uklone. [...] Smajlovićeva kaže da neke lažne vesti moraju da se kažnjavaju i ističe da Amerikanci imaju prvi amandman – sloboda govora. 'Ali, čak i američki vrhovni sud će vam reći – ne možete vi u prepunom bioskopu da viknete – požar. Prvi amandman ne štiti tu vrstu slobode govora', rekla je Smajlovićeva. („Kako stati na put lažnim vestima”, *Rts.rs*, 10. maj 2017)

Međutim, bilo je i tekstova u kojima se kritički govorilo o zakonskom regulisanju lažnih vesti. Na primer, tekst objavljen 28. jula 2018. na portalu *O21.rs* u naslovu ističe ocenu Zorana Gavrilovića iz BIRODI-ja: „Osnivanje komisije za borbu protiv lažnih vesti 'pokušaj narkomana da izleči narkomana'”. O opasnosti i/ili neefikasnosti regulative u borbi protiv lažnih vesti govorili su i novinar Vukašin Obradović, novinar Branko Stanković i predstavnik OEBS-a za slobodu medija Arlem Dezir u tekstovima objavljenim na *N1info.rs* („Obradović: Lažne vesti posledica neznanja, ali i namere”) i *Danas.rs* („Stanković: Srbija živi u vremenu laži i obmana” i „OEBS pozdravio ukidanje uredbe RS o zabrani izazivanja panike i nereda”).

4.2. Politizacija diskursa o lažnim vestima

Druga tema koja je identifikovana u posmatranom uzorku odnosi se na instrumentalizaciju ovog izraza za demantovanje politički štetnih navoda (ne nužno vesti) i obračun sa političkim protivnicima. Osnovna pitanja u vezi sa ovakvom upotrebom izraza lažna vest jesu (1) ko koristi ovaj izraz, (2) protiv koga i (3) u kom kontekstu.

Instrumentalizacija termina lažna vest izvorno se vezuje za političare koji koriste ovaj izraz da diskredituju mejnstrim medije. Kao što je ranije bilo reči, najpoznatiji primer je Donald Tramp koji često koristi etiketu lažnih vesti protiv medija kao što su *Si-En-En*, *Njujork tajms* i *Vašington post*. Budući da Trampove antimedijske izjave privlače pažnju medija ne samo u SAD već širom

sveta (Egelhofer et al. 2020), ne iznenađuje da je to bio slučaj i u posmatranom uzorku (npr. „TO JE POTPUNO LAŽNA VEST: Tramp se oglasio o navodima Njujork tajmsa da nije plaćao porez“, *Kurir.rs*, 17. april 2020).

Zabeleženi su i slučajevi u kojima su domaći političari instrumentalizovali izraz lažna vest, ali je to retko bilo protiv profesionalnih medija. Jedan primer je predsednica Vlade Srbije Ana Brnabić koja je optužila N1 za proizvodnju lažnih vesti zbog navoda da postoji politička pozadina odluke da njihov kanal ne bude u ponudi Telekomovog kablovskog operatera:

N1: Šta je tu tačno politička kampanja, ako možete da mi, molim Vas, objasnite? I da li Vi smatrate da N1 ne treba da vide građani Srbije?

Brnabić: Ne, ja sam za #DaSeVidiN1. Ja samo kažem da ste vi napravili lažnu vest, FAKE NEWS, da je neko zabranio emitovanje N1 zbog slobode medija i zbog cenzure, to nije tačno i vi znate da to nije tačno. („Premijerka optužila N1 da proizvodi lažne vesti“, *N1info.rs*, 28. januar 2020)

Iako domaći političari nisu često koristili etiketu lažnih vesti protiv medija, koristili su je protiv drugih političkih aktera. Najčešće je u ovoj ulozi bila Ana Brnabić koja je za lažne vesti optužila savetnike kosovskog ministra spoljnih poslova i Karla Bilta:

Čudi me samo da lažne vesti šire savetnici tzv. šefa diplomatije u Prištini. („Zabrana ulaska na KiM: Ko LAŽE – Haradinaj ili Ziberaj?“ *Mondo.rs*, 5. jul 2019)

Hajde da pretpostavimo da širite lažne vesti kako biste poslali jaku političku poruku iz nedostatka informacija, a ne iz loše namere. Letelica je, takode, nosila i medicinsku opremu iz Kine, koju je kupila Srbija. Partneri iz Evropske unije su platili transport i mi to veoma cenimo. („Brnabić odgovorila Biltu: Širite lažne vesti“, *Nova.rs*, 27. mart 2020)

Političar koji se često pojavljivao sa obe strane instrumentalizacije izraza lažna vest je ministar spoljnih poslova Ivica Dačić. On je optužio političku opoziciju „koja ne dolazi samo iznutra“ za proizvodnju lažnih vesti („Dačić: Cilj lažnih vesti je destabilizacija Srbije“, *Danas.rs*, 16. jun 2018). Sa druge strane, Dačića su za proizvodnju lažnih vesti optužili Vlada Crne Gore („Dačić pitao zvaničnike u CG: Što NEMA SRBA na nekoj državnoj funkciji?“ *Mondo.rs*, 19. januar 2020) i Jetljir Ziberaj („Ziberaj: Laž je da je Gana povukla priznanje Kosova“, *Blic.rs*, 11. novembar 2019).

Slično Dačiću, i drugi domaći političari na vlasti optužili su opoziciju za proizvodnju lažnih vesti. Ministarka rudarstva i energetike Zorana Mihajlović optužila je potpredsednicu SSP-a Mariniku Tepić za proizvodnju lažnih vesti

zbog komentara u vezi sa reformisanjem EPS-a („Mihajlović ponovo odgovara Tepić: Širite lažne vesti”, *Nova.rs*, 18. decembar 2020). Ministar Nebojša Stefanović upotrebio je etiketu lažnih vesti protiv političkih neistomišljenika na društvenim mrežama zbog navoda o zaustavljanju autobusa kako bi putnici bili sprečeni da prisustvuju antivladinim protestima („STEFANOVIĆ DEMANTOVAO LAŽI ĐILASOVACA: Nijedan autobus nije zaustavljen, ne širite lažne vesti!”, *Kurir.rs*, 13. april 2019).

4.3. Normalizacija diskursa o lažnim vestima

U poslednjoj grupi analiziranih tekstova izraz lažna vest upotrebljen je kao pomodna fraza da označi različite oblike navodne neistine, da mobiliše pažnju publike naglašavanjem da je informacija koja se saopštava istinita ili da ukaže na to da bi neka informacija mogla da bude lažna vest. U ovom kontekstu, izraz lažna vest se koristi usputno, veoma često samo jednom u tekstu. Takođe je karakteristično da teme u ovakvim tekstovima nisu nužno vezane za politička i društvena dešavanja, već i za druge oblasti kao što su zabava i sport.

Najčešći oblik normalizacije diskursa o lažnim vestima je kada se ovaj izraz upotrebi da bi se demantovala informacija bez obzira na formu (npr. glasina ili netačna tvrdnja). Primer se nalazi u izveštaju o terorističkom napadu u Beču objavljenom 2. novembra 2020. na portalu *Politika.rs* („Vest o navodnom uzimanju talaca u Beču je lažna”). U ovom tekstu lažnom vešću se naziva „spekulacija” i „lažna informacija” o navodnim otmicama za vreme terorističkih napada. Portal ne navodi nijedan detalj koji ukazuje na to da je dezinformacija plasirana ili deljena u formi lažne vesti, čime korišćenje ovog izraza ne doprinosi boljem razumevanju opisanih događaja. Naprotiv, ukoliko se radi o glasinu ili o pogrešnoj dojavi bez loše namere – što ne bi bilo iznenađujuće u opisanoj situaciji, upotreba izraza lažna vest mogla bi da navede čitaoce na zaključak da postoji skrivena namera iza takvih navoda:

Informacija o navodnoj otmici i uzimanju talaca, tokom terorističkog napada u centru Beča, bila je lažna vest, potvrđeno je austrijskoj televiziji Puls 24.

Posle pucnjave u centru Beča pojavila se spekulacija da je došlo do otmice u japanskom restoranu „Akakiko” u ulici Mariahilferstrase.

Televiziji „Puls 24” potvrđeno je da nije bilo uzimanja talaca i da se radilo o lažnoj informaciji, koju su proverili čuvari reda.

Ima slučajeva u kojima se izraz lažna vest koristi kada govornik želi da naglasi istinitost neke tvrdnje. Portal *Kurir.rs* objavio je 23. aprila 2018. izjavu Stenlija Zarefa, prijatelja Katarine Oksenberg, u vezi sa hapšenjem članova grupe Neksijum („ŠOKANTNI DETALJI O ZLOGLASNOJ SEKTI: Holivudska glumica seksualno zlostavljala srpsku princezu”). Zaref je nazvao članove

sekte „ludom grupom“, a da bi naglasio istinitost ili ozbiljnost ove tvrdnje dodao je „ovo nije lažna vest“. Na sličan način, portal *Blic.rs* upotrebljava izraz lažna vest u naslovu teksta o čečenskom dečaku koji je oborio svetski rekord u sklekovima u nizu:

NOVI GINISOV REKORD Ako vam 1.000 sklekova zvuči kao nemoguća misija, onda ćete za ono što je uradio ovaj dečak misliti da je LAŽNA VEST, ali nije (VIDEO)

Upotrebom izraza lažna vest ponekad se naglašava savremena epistemološka neizvesnost. Na primer, u nekim slučajevima izraz se koristi kada govornik nije siguran u istinitost informacije koju ima. Takve primere nalazimo u izjavi književnice Vesne Radusinović i u naslovu portala *Telegraf.rs*:

Do mene je stigla prava ili lažna vest da je Tabišević dečko s najvećim IQ u regionu. Odmah sam kupila njegovu knjigu da vidim o čemu se radi. („VESNA RADUSINOVIĆ ISKRENO O NOVOM ROMANU I SUPRUGU: Napravila sam čoveka od Marića, bio je socijalni slučaj! Plašio se da sam u knjizi razglasila naše porodične tajne!“), *Kurir.rs*, 7. februar 2019)

Šta se krije iza Bajdenovog navodnog dokumenta o KiM: Novi pritisak na Beograd ili lažna vest? (*Telegraf.rs*, 20. oktobar 2020)

U drugim slučajevima izraz lažna vest se koristi kada govornik želi da istakne da je tačna informacija neprijatna. Ovakvu upotrebu nalazimo u naslovu teksta objavljenog 22. januara 2021. na portalu *Nova.rs*: „Vidaković o smrti Mire Furlan: Nadao sam se da je lažna vest“. Na sličan način o smrti Muhameda Alija pisao je novinar Aleksandar Apostolovski:

Upravo zato što pamtim te slike sa starog televizora, verujem da je vest o Alijevoj smrti lažna. Zato što Muhamed Ali ne može da umre. („Šta nam je značio Muhamed Ali“, *Politika.rs*, 4. jun 2016)

Normalizacija diskursa koja je opisana iznad ukazuje na to da je izraz dovoljno poznat i opšteprihvaćen da može da se koristi u različitim kontekstima. Kao fenomen, ne tretira se kao anomalija u javnom informisanju, već kao njegov sastavni deo. Ukoliko se nastavi sa ovakvom upotrebom, neki autori očekuju da će izraz izgubiti naboj koji ima sada (Egelhofer et al. 2020). To, međutim, još uvek nije slučaj i postoje primeri u kojima se izraz koristi tendenciozno da bi se privukla pažnja publike. Najekstremniji oblik ovakve upotrebe nalazi se u praksi tabloida u kojima se eksploatišu kontroverze koju incidenti vezani za lažne vesti generišu. Nekoliko senzacionalističkih naslova ilustruje ovakvu praksu:

MONSTRUOZNO! INTERNETOM KRUŽI LAŽNA VEST O SMRTI ČERKE SUZANE MANČIĆ: Ona se oglasila i OSULA PALJBU po onima koji su je U SMRT OTERALI! Sramite se! (FOTO) (*Kurir.rs*, 19. oktobar 2018)

Korona i sport: O Dibali struji lažna vest da je zaražen, igrač Sitiya prolazi kroz porodičnu dramu! (*Telegraf.rs*, 13. mart 2019)

NOVAKA RAZAPINJU ZBOG LAŽNE VESTI – SVI SU NASELI: VREĐAJU ga i likuju zbog poraza, mreže se usijale a ovo je ISTINA! (*Mondo.rs*, 1. avgust 2021)

5. DISKUSIJA I ZAKLJUČCI

Najčešća tema u analiziranim tekstovima je problematizacija fenomena lažnih vesti, iako su uočljive velike razlike u aspektima koji se naglašavaju i u analizi problema. U skladu sa ekstremno polarizovanim medijskim sistemom Srbije, razlike se uočavaju u odnosu na novinarski stil i uređivačku politiku, sa prorežimskim tabloidima i ozbiljnijim medijima koji kritički izveštavaju o vlasti kao primerima najudaljenijih tačaka. U polarizovanom medijskom okruženju građani se najčešće selektivno izlažu malom broju srodnih medija (IREX 2019). To znači da će oni biti izloženi i različitim narativima o lažnim vestima, što može dovesti do različitih interpretacija problema koje načelno većina opaža kao glavni problem u aktuelnom informacionom okruženju (CeSID, IREX 2019).

Predmet izveštavanja u prorežimskim tabloidima je najčešće konkretna opovrgnuta lažna vest sa isticanjem da su mnogi mediji i publike poverovali u njenu istinitost. Lažne vesti o kojima se izveštava u tabloidima uglavnom se odnose na neistinite objave na društvenim mrežama, čiji se korisnici posmatraju kao izuzetno ranjivi na manipulativne namere. Pišući na ovaj način, tabloidi impliciraju da je digitalno informaciono okruženje opasno za pojedince, a da tabloid koji izveštava predstavlja funkcionalnu alternativu takvom okruženju.

Publika koja se informiše iz medija kao što su *Danas.rs*, *N1info.rs* ili *021.rs* izložena je drugačijem diskursu. U analizama lažnih vesti naglašava se njihov kontinuitet sa poznatim oblicima dezinformacija, najviše sa propagandom. Takođe, društvene mreže se vide samo kao pojačivač problema, dok se njegov kreator prepoznaje unutar medijskog sistema, među medijima bliskim partijama na vlasti.

Ovakva polarizacija ukazuje i na ograničeni potencijal diskursa o lažnim vestima da posluži kao kritički incident u diskusijama o novinarstvu u Srbiji. Medijski stručnjaci i organizacije specijalizovane za proveru činjenica ubrajaju prorežimske tabloide među najaktivnije činioce u proliferaciji lažnih vesti. U posmatranom uzorku, tabloidi najčešće ignorišu ovakve optužbe, a načinom na koji koriste izraz lažna vest u svom izveštavanju relativizuju problem na koji

ovaj izraz upućuje. Ovakva relativizacija se postiže na nekoliko načina. Prvi je poistovećivanjem vesti kao informativnog žanra sa bilo kojom objavom na društvenim mrežama, čime se problem lažnih vesti ne vezuje isključivo za sferu javnog informisanja, već se predstavlja kao sastavni deo svakodnevnog komuniciranja. Drugi način je upotrebom izraza u izveštavanju o zabavnim i sportskim sadržajima, čime se problem lažnih vesti ne vezuje samo za teme od javnog značaja, već i za glasine o poznatim ličnostima. Na kraju, skoro isključivim navođenjem demantija kao metode verifikacije, tabloidi umanjuju značaj profesionalne provere činjenica u procesu opovrgavanja lažnih vesti.

Ozbiljniji mediji donekle koriste popularizaciju lažnih vesti kao kritički incident, ali sa različitim strategijama koje odgovaraju njihovoj uređivačkoj politici. Mediji koji kritički izveštavaju o vlasti, kao što su *Danas.rs* i *N1info.rs*, naglašavaju kontinuitet lažnih vesti i prorežimske tabloide kao najčešće prenosiocima takvih sadržaja. Uzrok problema se najčešće vezuje za prekomerni uticaj politike i ekonomski interes medija da služe propagandi režima. Na taj način ovi mediji utvrđuju granice profesionalnog novinarstva i ostavljaju prorežimske tabloide izvan njih.

Sa druge strane, *Rts.rs* se na sličan način pozicionira kao profesionalni medij koji tradicionalnim metodama verifikacije štiti publiku od lažnih vesti. Za razliku od kritičkih medija, *Rts.rs* retko imenuje primere sa druge strane profesionalnosti u debati o lažnim vestima, ne vezuje problem za sferu političkog uticaja već za finansijski podsticaj digitalnog kapitalizma i pokazuje manju otvorenost za rešenja poput specijalizovanih organizacija za proveru činjenica.

Najpesimističniji zaključak ove analize je da, i pored povremenih diskusija o mogućim rešenjima, svaka opisana strategija sugeriše publici da su lažne vesti neizbežne. Tabloidi insistiraju na tome da su lažne vesti svuda oko nas i da je svako potencijalni proizvođač ili prenosilac lažne vesti. Kritički mediji nagoveštavaju da su politička moć i pritisak toliko snažni da profesionalne metode verifikacije nemaju značajan efekat. *Rts.rs* navodi da finansijski podsticaji digitalnog okruženja obesmišljavaju profesionalne metode verifikacije.

Nekoliko ograničenja ove studije treba uzeti u obzir prilikom interpretacije nalaza. Za kodiranje podataka bio je zadužen isključivo autor, zbog čega nije bilo moguće izračunati stepen pouzdanosti među koderima. Iako je ovakva odluka prihvatljiva s obzirom na eksplorativni karakter studije, buduća istraživanja treba da uključe veći broj koderi kako bi bila unapređena pouzdanost nalaza. Osim toga, uzorak korišćen u studiji je namenski i relativno mali. Koristeći nalaze iz ove studije, buduća istraživanja mogu da kreiraju instrument za kvantitativno praćenje karakteristika medijskog izveštavanja o lažnim vestima i primene ga na reprezentativnom uzorku medija koji odgovaraju specifičnim profilima publika u Srbiji.

Bez obzira na ograničenja, ova studija predstavlja prvi sistematski pokušaj da se opišu karakteristike medijskog diskursa o lažnim vestima u Srbiji. Na taj način, ona predstavlja važan korak u kontinuiranom praćenju medijskog

izveštavanja o lažnim vestima i uticaju koje različiti narativi o ovom problemu imaju na javno mnjenje.

LITERATURA

- Allcott, Hunt and Gentzkow, Matthew. 2017. "Social Media and Fake News in the 2016 Election". *Journal of Economic Perspectives*, 31 (2): 211–36.
- Ball, Krystal and Enjeti, Saagar. 2020. *The Populist's Guide to 2020: A New Right and a New Left are Rising*. Washington DC: Strong Arm Press.
- Bastick, Zach. 2021. "Would You Notice if Fake News Changed Your Behavior? An Experiment on the Unconscious Effects of Disinformation". *Computers in Human Behavior*, 116 (March 2021): 106633.
- CeSID, IREX. 2019. "The USAID Strengthening Media Systems Demand-Side Study: Comprehensive Study of the Public's Media Needs and Behaviors in Serbia". CeSID and IREX; <https://www.irex.org/sites/default/files/pdf/sms-demand-side-report-serbia-key-findings.pdf>
- Egelhofer, Jana Laura, Aaldering, Loes, Eberl, Jakob-Moritz, Galyga, Sebastian and Lecheler, Sophie. 2020. "From Novelty to Normalization? How Journalists Use the Term 'Fake News' in Their Reporting". *Journalism Studies*, 21 (10): 1323–1343.
- Egelhofer, Jana Laura and Lecheler, Sophie. 2019. "Fake News as a Two-Dimensional Phenomenon: A Framework and Research Agenda". *Annals of the International Communication Association*, 43 (2): 97–116.
- Farhall, Kate, Carson, Andrea, Wright, Scott, Gibbons, Andrew and Lukamto, William. 2019. "Political Elites' Use of Fake News Discourse Across Communications Platforms". *International Journal of Communication*, 13 (2019): 4353–4375.
- Farkas, Johan and Schou, Jannick. 2018. "Fake News as a Floating Signifier: Hegemony, Antagonism and the Politics of Falsehood". *Javnost – The Public*, 25 (3): 298–314.
- Flew, Terry. 2019. "Digital Communication, the Crisis of Trust, and the Post-Global". *Communication Research and Practice*, 5 (1): 4–22.
- Freelon, Deen and Wells, Chris. 2020. "Disinformation as Political Communication". *Political Communication*, 37 (2): 145–156.
- Funke, Daniel. 2018. "Reporters: Stop Calling Everything 'Fake News'". Poynter. August 29, 2018; <https://www.poynter.org/fact-checking/2018/reporters-stop-calling-everything-fake-news/>
- IREX. 2019. "Serbia: Media Sustainability Index 2019". IREX. <https://www.irex.org/resource/media-sustainability-index-msi>
- Robertson, Craig. 2021. "Defining News from an Audience Perspective at a Time of Crisis in the United States" [Advance online publication]. *Journalism Practice*; <https://doi.org/10.1080/17512786.2021.1919178>

- Tandoc, Edson C., Jenkins, Joy and Craft, Stephanie. 2019. “Fake News as a Critical Incident in Journalism”. *Journalism Practice*, 13 (6): 673–689.
- Tsfati, Yariv, Boomgaarden, Hajo G., Strömbäck, Jesper, Vliegenthart, Rens, Damstra, Alyt and Lindgren, Elina. 2020. “Causes and Consequences of Mainstream Media Dissemination of Fake News: Literature Review and Synthesis”. *Annals of the International Communication Association*, 44 (2): 157–173.
- Vaismoradi, Mojtaba, Turunen, Hannele and Bondas, Terese. 2013. “Content Analysis and Thematic Analysis: Implications for Conducting a Qualitative Descriptive Study”. *Nursing & Health Sciences*, 15 (3): 398–405.
- Van Duyn, Emily and Collier, Jessica. 2019. “Priming and Fake News: The Effects of Elite Discourse on Evaluations of News Media”. *Mass Communication and Society*, 22 (1): 29–48.

Čedomir Markov

WHAT DO YOU MEAN WHEN YOU SAY “FAKE NEWS”? USE OF THE TERM “FAKE NEWS” IN NEWS REPORTING IN SERBIA – A QUALITATIVE ANALYSIS

SUMMARY

The goal of this study was to offer in-depth insight into uses of the term “fake news” in news reporting in Serbia. Based on a qualitative content analysis ($N = 300$), three themes emerged describing the key characteristics of the media discourse on fake news. The first one describes the phenomenon of fake news as a problem by defining it and identifying its causes, consequences, and potential measures for fighting it. The second theme describes instrumentalizing the fake news label for political purposes. The final theme was the normalization of the fake news discourse, which refers to using the term “fake news” in passing as an empty buzzword with different meanings in different contexts.

KEYWORDS: fake news, disinformation, news reporting, content analysis.

Dalibor Petrović¹

*Univerzitet u Beogradu
Saobraćajni fakultet*

Miloš Bešić²

*Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka*

Vesti kojima se (ne)veruje: informisanje u doba epidemije COVID-19 u Srbiji

SAŽETAK

Rastuće nepoverenje prema informacijama do kojih dolazimo, koje se dodatno intenzivira u doba velikih kriza kakva je ova izazvana pandemijom COVID-19, nameće raspravu o tome da li je još uvek moguće postizanje bilo kakvog širokog društvenog konsenzusa o važnim društvenim pitanjima. U skladu sa tim, centralni deo rada činiće analiza medijskih navika građana Srbije, u svetlu upotrebe tradicionalnih i novih medija. Poseban akcenat će biti stavljen na percepciju kontrole nad informacijama do kojih građani dolaze, kao i percepcije njihove istinitosti. Kao mogući uzroci ispitaće se modaliteti upotrebe medija, karakteristike samih medija koje koriste, učestalost upotrebe, kao i ostale preferencije

1 Kontakt: d.petrovic@sf.bg.ac.rs

2 Kontakt: besicmilos@yahoo.com

koje mogu uticati na njihovu percepciju istinitosti informacija do kojih dolaze. Jedan deo rada biće posvećen aktuelnoj pandemiji COVID-19 kao faktoru mogućeg reuspostavljanja poverenja u tradicionalne medije, na šta nas neka novija istraživanja upućuju. Za potrebe empirijske analize koristiće se podaci koji su prikupljeni na nacionalno reprezentativnom uzorku građana Srbije u drugoj polovini 2020. godine.

KLJUČNE REČI: medijska zavisnost, COVID-19, tradicionalni i novi mediji, nepoverenje

1. UVOD

Pandemija COVID-19 napravila je pometnju u mnogim sferama društvenog života. Sfera informisanja, sasvim očekivano, jedna od najizloženijih turbulentnim dešavanjima u protekle dve godine. Prve posledice pandemije na medijski prostor se već naziru i moguće da će doneti neke neočekivane promene. Jedna od najinteresantnijih bi mogla da bude ona koja je vezana za reuspostavljanje odavno poljuljanog poverenja u tradicionalne medije (Casero-Ripollés 2020).

Period uoči izbijanja pandemije COVID-19 obeležen je višedecenijskim podrivanjem ključnih medijskih funkcija i, konsekvntno tome, rastućim nepoverenjem građana u njih. Sa jedne strane, mejnstrim mediji su izloženi rastućoj, manje ili više suptilnoj, težnji da budu stavljeni pod kontrolu, što je posebno vidljivo u autoritarnim režimima (Heinrich and Pleines 2018), dok su, sa druge, ukoliko ne mogu da dođu do javnog finansiranja, oni prepušteni na milost i nemilost nekontrolisanom i/ili superkontrolisanom tržištu. I u jednom i u drugom slučaju medijski sadržaji su prilagođeni takvim okolnostima, tako da, sa jedne strane, sve češće dobijamo (auto)cenzurisane informacije dok se, sa druge, odvija permanentna tabloidizacija medijskih sadržaja. Kao rezultat toga generiše se sve veće nepoverenje građana u informacije do kojih putem medija dolaze (Aarts, Fladmoe and Strömbäck 2010).

Iako su mediji u autoritarnim društvima izloženiji uskraćivanju poverenja (Rød & Weidmann 2015; EBU 2018), rastuće nepoverenje građana u medije karakteristično je i za Zapad. Benet i Livingston (2018) smatraju da se mnoga demokratska društva suočavaju sa brojnim izazovima koji podrivaju legitimnost medija. Oni ističu da su javne sfere u mnogim društvima postale podeljene i poremećene zbog toga što se osnovni postulati demokratskog društva sve više urušavaju. Oni ovde posebno ističu probleme koji se odnose na a) pouzdane informacije b) koje odašilju društvene i političke institucije c) i koje dolaze do publike koja ima poverenje i kredibilnost.

Van Aelst i dr. (2017) takođe uočavaju nekoliko negativnih trendova kada je informisanje u pitanju: (1) smanjenje ponude političkih informacija,

(2) opadanje kvaliteta vesti, (3) povećana koncentracija medija i opadajuća raznolikost vesti, (4) sve veća fragmentacija i polarizacija, (5) sve veći relativizam i (6) sve veća nejednakost u političkom znanju.

Gorepomenuti trendovi u Srbiji su veoma izraženi. Javnost i mediji u Srbiji naročito su izloženi mehanizmima autoritarne i partokratske kontrole na način i meri koji je bez presedana. U tome prednjače mejnstrim mediji koje je vladajuća partijska vrhuška stavila pod gotovo potpunu kontrolu. Jedini prostor koji ima relativnu autonomiju je internet, koji, međutim, kao kanal informisanja još uvek nema jednaku ulogu i kapacitet kao tradicionalni mediji. Stoga, imajući opštu klimu i odnos prema medijima u vidu ne iznenađuje to što je Srbija, po izveštaju Evropske radiodifuzne unije, za 2019. godinu (EBU 2020), jedna od četiri evropske zemlje u kojima upravo internet medij uživa najveće poverenje građana. Ovo, ipak, ne znači da većina građana Srbije ima visoko poverenje u internet jer je praktično izjednačen broj onih koji imaju poverenje i onih koji nemaju poverenje u njega (41% vs. 40%, odnosno indeks poverenja iznosi +1), već samo to da u situaciji veoma niskog poverenja u mejnstrim medije internet postaje medij kome se manje ne veruje. Međutim, poverenje u internet se ne manifestuje i kroz poverenje u društvene medije budući da samo 29% građana Srbije iskazuje makar blago poverenje u njih nasuprot 51% onih koji im ne veruju (indeks poverenja -22). Ipak, i ovakav nivo poverenja je veći od poverenja koje uživa štampa (indeks poverenja -36) i na nivou poverenja u radio (indeks poverenja -21). Zanimljivo je i to da, iako televiziji još uvek ne veruje preko polovine građana Srbije (indeks poverenja -6), poslednjih godina raste broj onih koji veruju u ovaj medij. Sa nekadašnjih 38% tokom 2015. došlo se do 46% tokom 2019. (Petrović i Mladenović 2020).

Dakle, za razliku od nekadašnjeg perioda kada je postojalo daleko veće poverenje građana u institucije, pa samim tim i u medije, a daleko manje informacija bilo u opticaju danas je situacija upravo obrnuta. Poverenje u institucije je erodiralo dok, sa druge strane, imamo poplavu informacija iz svih mogućih izvora. Kao rezultat opšteg rasta nepoverenja nalazimo se usred začaranog kruga gde nisko poverenje u medije podstiče traganje za novim izvorima informisanja koji, budući da su sve udaljeniji od mejnstrima, donose sve nekredibilnije informacije dodatno podrivajući poverenje u medije.

2. TEORIJA MEDIJSKE ZAVISNOSTI

Uprkos generisanom nepoverenju, u periodu velikih kriza i neizvesnosti, veći na ljudi upravo u medijima traži odgovore na pitanja o promenama koje se dešavaju u njegovom okruženju i donosi odluke u vezi sa tim okruženjem. Stanje stalnih promena koje su praćene konfliktima u poslednjih nekoliko decenija predstavlja okvir u kome su mediji izloženi pritisku obezbeđivanja informacija od kojih zavisi društvena stabilnost. Posledično, ovakvi zahtevi prema medijima se dodatno intenziviraju u situacijama kriznog menadžmenta, kada je

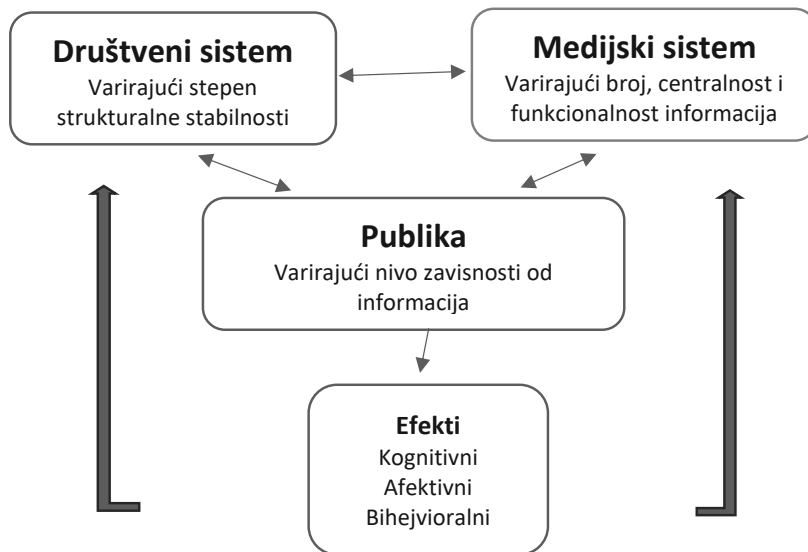
dolaženje do pouzdanih izvora informacija jedan od najvažnijih faktora društvenog ponašanja (Ferreira and Borges 2020). Publika traži od medija da ispunе njihove potrebe za orijentisanjem i razumevanjem događaja koji ih okružuju, što vodi do sve veće potrage za informacijama (Carolyn, Xiaowen and Dam 2020; Zhang and Zhong 2020).

U skladu sa tim, paradigmatiski okvir, na koji ćemo se osloniti pri razmatranju pribavljanja i percepcije informacija u doba COVID-19, jeste teorija medijske zavisnosti (Ball-Rokeach and DeFleur 1976). Osnovno polazište ove teorije jeste da je kontrola nad informacijama od suštinske važnosti za dobrobit društva i pojedinaca i da je ona oduvek bila jedan od osnovnih izvora moći (Ball-Rokeach 1985).

Bol-Rokič i De Flor (Ball-Rokeach and DeFleur 1976) ističu da je potrebno uvesti novi pristup razumevanju uticaja medija na publiku, koji bi više bio oslonjen na sociološku nego na komunikološku tradiciju. Oni smatraju da su klasične komunikološke teorije nastale kroz adaptaciju različitih teorija učenja, koje su pre svega bile usmerenje na psihologističko proučavanje stimulusa i reakcije na njega, izgubile svoju eksplanatornu moć usled sve veće kompleksnosti modernih društava. Zbog toga oni predlažu jedan više sociološki pristup medijima koji bi se naslanjao na klasike sociološke misli poput Dirkema, Marksa i Mida, budući da su i mediji i publika deo šireg društvenog sistema i pod njegovim snažnim uticajima. Drugim rečima, realnost u koju su ljudi uronjeni nije samo proizvod njihove istorije ili svakodnevne interakcije već ona proističe iz strukturalnih uslova u kojima oni egzistiraju. Samim tim, i masovna komunikacija uključuje složene odnose između medija, publike i društva u koje su uronjeni.

Zavisnost se, po ovim autorima, definiše kao odnos u kome zadovoljenje potreba ili postizanje ciljeva jedne strane zavisi od resursa druge strane. U tom smislu, zavisnost od medijskih informacija je sveprisutno stanje u modernim društvima. Postoji više vrsta zavisnosti od medijskih informacija. Na primer, jedan tip zavisnosti proizlazi iz potrebe da se razume društveni svet koji nas okružuje. Drugi tip je posledica potrebe da se dela smisleno i efikasno u tom svetu. Treći tip je vezan za potrebu da se kroz fantaziju pobegne od briga i problema svakodnevnog života. Što je veća potreba veća je i zavisnost od medija po svakom od ovih pitanja.

Bol-Rokič i De Flor smatraju da će se potencijal masovnih medija za postizanje širokog uticaja na publiku povećati u situacijama kada su mediji jedinstveni i centralni izvor informacija, te da se taj potencijal dodatno povećava u situacijama veoma izražene strukturne nestabilnosti koje nastaju kao posledica konflikata i intenzifikacije društvenih promena. U takvim okolnostima mediji dobijaju ulogu primarnog sistema za signalizaciju.

Slika 1. Interakcija društva, medija i publike u teoriji medijske zavisnosti
Izvor: (Ball-Rokeach and DeFleur, 1976)

Ipak, kako je teorija medijske zavisnosti razvijena još sedamdesetih godina prošlog veka kada su tradicionalni mediji bili dominantan izvor informacija, sada je neophodno uključiti nove medije u analizu. Kako se krize velikih razmera retko dešavaju, a medijsko okruženje se brzo menja, vredi analizirati kako se zavisnost od medija odnosi na izbor i poverenje u različite tipove medija (tradicionalni mediji vs. društveni mediji) u vremenima krize, kakva je ova izazvana pandemijom COVID-19. Kriza je specifična i po tome što izoluje pojedince, navodi ih da se sve više oslanjaju na socijalne medije (a da to nužno ne podrazumeva manju potrošnju tradicionalnih medija) da bi se održao osećaj društvenog balansa. Međutim, izloženost ovim medijima, iako za mnoge na početku nije bila informacionog karaktera, vremenom ih pretvara u još jedan izvor za pribavljanje informacija o pandemiji (Ferreira and Borges 2020).

Kako god bilo, danas u uslovima globalne zdravstvene krize i istinite informacije i razne vrste nepouzdatih informacija (od netačnih do lažnih vesti) oblikuju način na koji ljudi razumeju i reaguju na krizu javnog zdravlja, kao i njihovu procenu o tome kako se institucije nose sa njom. Ovo je važno zato što često percepcije rizika a ne stvarni rizik određuju kako ljudi reaguju na krize (Muñiz 2020). Iako se čini da tradicionalni mediji gube primat u odnosu na socijalne medije kao ključnim alatima za dobijanje informacija, čini se da televizija zadržava važnu ulogu u kontekstu krize. Situacije rizika po zdravlje, kao što su epidemije ebole, virusa zika ili epidemija gripa AH1N1, primeri su koji ukazuju da je gledanje televizije i dalje ključno za značajan deo populacije

(Muñiz 2011). I ne samo to. Istraživanja takođe pokazuju da su oni koji su zainteresovaniji za pitanja epidemije istovremeno i skloniji da se pridržavaju mera za njihovo suzbijanje (Zhang, Kong and Chang 2015).

Usled navedenih teorijskih razloga naša je pretpostavka u ovom radu da postoji veza/asocijacija između zainteresovanosti za pandemiju i medijske zavisnosti. Tačnije, mi ćemo braniti tezu da viši stepen zainteresovanosti za pandemiju dovodi do višeg stepena medijske zavisnosti. Ovo će biti naša ključna hipoteza. Ovo podrazumeva i testiranje hipoteze da je praćenje vesti o COVID 19 povezano sa medijskom zavisnošću. Dodatno, s obzirom na argument i neke istraživačke nalaze da se u vremenu krize ljudi u većoj meri oslanjaju na tradicionalne medije, mi ćemo upravo to i testirati, tačnije, pokazaćemo vezu između podrške merama vlade u borbi protiv pandemije i oslanjanjem na tradicionalne medije.

H1: Hipoteza da će oni koji su više zainteresovani za pandemiju iskazati veći nivo medijske zavisnosti od onih koji nisu.

H1a: Pružanje podrške merama vlade u borbi protiv pandemije povezano je sa oslanjanjem na tradicionalne medije.

H1b: Praćenje vesti o COVID-19 povezano je sa većom medijskom zavisnošću.

3. INFORMACIONI REPERTOARI

Pomenuta zavisnost od medija, kada se spustimo na individualni nivo, ispoljava se različito od pojedinca do pojedinca (Mehrad and Yousefi 2018). Zbog toga, sasvim je opravdano govoriti i o zavisnosti od konkretnih medija, što je posledica individualnih faktora i, u skladu sa tim, načinjenih izbora (Lin and Lagoe 2013). Suočeni sa obiljem izvora svaki pojedinac se okreće određenim medijskim izvorima uz istovremeno zanemarivanje nekih drugih, čime dolazi do kreiranja personalnih informacionih repertoara. Ovaj koncept je razvio Reagan (1996) ističući da svaki konzument ima jedinstven repertoar izvora informacija, koji je prilagođen određenoj temi. Sa sve većim interesovanjem za neke teme, informacioni repertoari postaju sve heterogeniji i uključuju sve više izvora, kako medijskih tako i nemedijskih. Različiti obrasci upotrebe medija obrazuju individualnu arhitekturu sačinjenu od ličnih repertoara za informisanje (Yuan 2011).

Nadovezujući se na ovaj koncept, Moody (2011) pronalazi temeljnu razliku u razvoju personalnih društveno-političkih informacionih repertoara u odnosu na nečije motive za informisanje i stepen medijskog skepticizma. Oni koji traže precizne i tačne informacije kako bi se orijentisali prema svetu, koji uživaju u kontemplaciji i preferiraju duboke a ne plitke sadržaje, kao i oni koji smatraju da mejnstrim mediji nemaju kredibilitet, svoj informacioni repertoar češće grade na izvorima informacija koji nisu tradicionalni mediji (društvene mreže, pretraživači kao što je Google, direktna komunikacija sa političkim

akterima, knjige, dokumentarni filmovi itd). S druge strane, oni koji samo žele da se udalje od stvarnosti i anestetiziraju na neki način sastavljaju svoje informacione repertoare manje se oslanjajući na ove alternativne izvore informisanja.

Brojna su istraživanja koja pokazuju da nezadovoljstvo publike tradicionalnim medijima i nepoverenje u njih nagoni publiku da sve više nade polažu u nove medije na internetu (Karakaya & Glazier 2019; Ceron 2015; Ardèvol-Abreu, Hooker & Zúñiga 2018). Takođe, različite studije pokazuju da je nepoverenje u institucije i demokratiju u zemlji povezano sa tendencijom da se vesti pribavljaju onlajn umesto putem tradicionalnih medija (Ceron 2015; Ceron and Memoli 2016; Chang 2018; Petrović i Bešić 2019).

Ipak, to ne znači da se većina ljudi odrekla tradicionalnih medija, već vešto kombinuju i jedne i druge izvore informisanja (Van Aelst et al. 2017). Munjiz (Muñiz 2020) ističe da je moguće uočiti dvostruki oblik uticaja medija u generisanju stava prema riziku kod građana: s jedne strane, kroz tradicionalne medije putem televizije, a s druge, kroz nove medije preko portala i Fejsbuka. Neka novija istraživanja ukazuju da, kao posledica pandemije, dolazi do blagog reuspostavljanja poverenja u tradicionalne medije. Recimo, na osnovu nedavne analize podataka američkog Pju istraživačkog centra, uočen je jasan trend povratka tradicionalnim medijima, posebno televiziji, kao i povratak publike koja je pre izbivanja epidemije bila nezainteresovana za medijsko informisanje (Casero-Ripollés 2020). Zapravo, ono što direktno povezuje odnos prema pandemiji COVID-19 i odnos prema medijima jeste poverenje, odnosno nedostatak istog. Sa jedne strane, imamo obilje informacija o pandemiji, takozvanu infodemiju³, koje je sve teže iskontrolisati, dok, sa druge, imamo različite mere koje, u borbi protiv pandemije, države sprovode. Zbog toga su osećaj da se može uspostaviti kontrola nad informacijama koje se pribavljaju važan indikator percepcije medija u doba pandemije COVID-19.

Za naš rad ključna je primena repertoarskog pristupa koji omogućava da se u empirijskim studijama, kakva je i ova, preusmerimo sa proučavanja efekata pojedinačnih medija na različite obrasce njihovog kombinovanja, u skladu sa raznovrsnošću izabranih medijskih izvora (Yuan 2011).

U skladu sa raspravom koju smo vodili možemo postaviti i drugu glavnu i dve pomoćne hipoteze:

H2: Osećaj imanja/nemanja kontrole nad informacijama je u doba COVID-19 povezan sa raznolikošću i intenzitetom oslanjanja na izvore informisanja.

H2a: Ređe se prate tradicionalni mediji.

H2b: Češće se prate digitalni mediji.

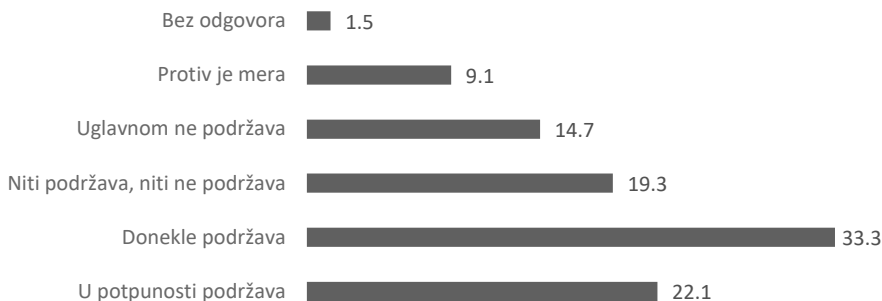
3 https://www.who.int/health-topics/infodemic#tab=tab_1

4. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Za ovo istraživanje koristili smo podatke Komparativnog nacionalnog projekta izbora⁴ koje je u Srbiji realizovano 2020 godine. Istraživanje je rađeno na reprezentativnom uzorku svih građana Srbije, sa ukupnim brojem od 1.800 ispitanika. Veći je broj varijabli koje smo koristili za potrebe testiranja hipoteza. Prvi set varijabli jesu demografske varijable, koje su korišćene kao kontrolne u regresionim modelima.

U samim regresionim modelima kontrolne varijable su organizovane na sledeći način. Pol/rod je organizovan kao dami varijabla, gde su muškarci kodirani kao 1, a žene kao 0. Godine starosti su korišćene kao autentična numerička varijabla. Obrazovanje i prihodi su kategorizovani na osnovu kriterijuma 1/3 varijanse, pri čemu smo kreirali obe varijable kao nizak, srednji i visok prihod, a potom smo za obe varijable kreirali dami varijable. Konsekventno, srednji i visok nivo obrazovanja i prihoda korišćeni su u modelima, dok su oni niskog obrazovanja i niskih prihoda korišćeni kao referentne grupe.

Za potrebe testiranje hipoteza koristili smo tri zavisne varijable. Za **prvu zavisnu varijablu** koristili smo pitanje u upitniku a koje meri stepen podrške merama Vlade u borbi protiv epidemije (Grafikon 1). Varijabla je kao zavisna organizovana kao dami varijabla, pri čemu su oni koji u potpunosti i donekle podržavaju (njih 55,4%) kodirani kao 1, dok su ostali kodirani kao 0.

Grafikon 1. Podržavaju mere Vlade Srbije u borbi protiv epidemije COVID-19

4 Comparative National Elections Project (CNEP): <https://library.villanova.edu/research/resource/7552>

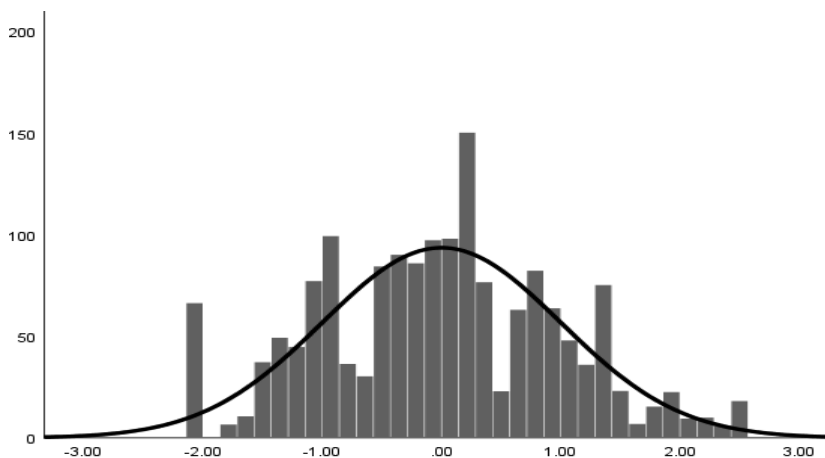
Druga zavisna varijabla predstavlja faktorski regresioni skor, koji je formiran na osnovu 7 ajtema (Tabela 1). Eksplorativnom faktorskom analizom identifikovana je samo jedna dimenzija koja objašnjava 59,6% varijanse. Visoke vrednosti formiranog skora mere visok nivo sigurnosti u istinitost informacija koje oni dobijaju, a niske vrednosti ukazuju na skepsu kada je reč o ovim informacijama. Shodno ovoj interpretaciji, varijablu smo nazvali 'kontrola informacija', ukazujući na stav građana da imaju kontrolu i poverenje u informacije koje konzumiraju. Distribuciju ove varijable prikazujemo u Tabeli 2 i Grafikonu 2.

Tabela 1. Kako se osećaju kada se informišu iz tradicionalnih medija, na internetu ili putem društvenih mreža. Koliko tačno sledeće izjave odražavaju njihova osećanja?

	Potpuno se slaže	Uglavnom se slaže	Ni da ni ne	Uglavnom se ne slaže	Uopšte se ne slaže	n/a
Bez obzira na to koliko se trudim, nemam kontrolu nad tim da li dobijam tačne ili netačne informacije	17,1	35,5	21,6	18,5	3,6	3,7
Uopšte nisam u stanju da utvrdim koja informacija je tačna a koja nije	13,0	24,8	23,7	28,2	6,9	3,4
Imam malo kontrole nad tim da li primam istinite ili lažne vesti	14,0	33,2	25,3	18,1	5,6	3,8
Osećam se beznačajno pri pokušaju da utvrdim koja informacija je tačna a koja nije	10,7	18,8	24,3	31,4	10,0	4,8
Nema smisla utvrđivati koje su informacije tačne a koje netačne, jer sve to može da zavara	16,4	30,7	24,9	17,8	6,0	4,2
Moji pokušaji da utvrdim da li je informacija istinita ili neistinita čini se da ne menjaju ništa	17,0	31,1	23,8	18,3	5,2	4,6
Kada ne uspem da utvrdim da li je informacija lažna, više i ne pokušavam da shvatim šta je istinito ili neistinito jer osećam kao da ponovo neću uspeti u tome	10,5	21,5	28,8	24,4	8,1	6,7

Tabela 2. Kontrola informacija

N	1641
Mean	.0000
Std. Error of Mean	.02468
Median	.0769
Std. Deviation	1.00000
Variance	1.000
Skewness	.110
Kurtosis	-.364
Range	4.54
Minimum	-2.01
Maximum	2.53

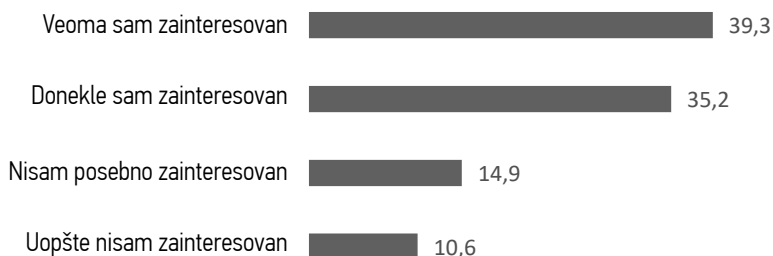

Grafikon 2. Distribucija varijable kontrola informacija

Treća zavisna varijabla jeste učestalost praćenja medija. S obzirom na to da smo želeli da testiramo efekat zainteresovanosti za vesti o COVID epidemiji na praćenje različitih medija, formirali smo četiri zavisne varijable. Svaka zavisna varijabla se odnosi na često praćenje četiri medija: novine, radio, tv i internet. Oni koji često prate kodirani su kao 1, a ostali kao 0.

Kada je reč o nezavisnim varijablama, a koje su formirane sa ciljem testiranja hipoteza, koristili smo veći broj varijabli koje spadaju u ovu kategoriju. Prvo, to je 'politička informisanost', a ova varijabla predstavlja regresioni faktorski skor koji je formiran na osnovu četiri ajtema, a koji mere stepen u kome građani prate vesti iz oblasti: unutrašnja politika, međunarodni odnosi, vesti o Kosovu i vesti o ekonomiji. Faktorski skor objašnjava 77,6% ukupne varijanse.

Zainteresovanost za vesti o epidemiji COVID-19 (Grafikon 3) je kao nezavisna varijabla organizovana kao dami varijabla, pri čemu su oni koji su veoma zainteresovani (njih 39.3%) kodirani kao 1, dok su ostali kodirani kao 0.

Grafikon 3. Zainteresovanost za vesti o epidemiji COVID-19

Učestalost praćenja tradicionalnih medija bila je jedna od ključnih varijabli u našim modelima, kao nezavisne varijable koristili smo učestalost čitanja novina, slušanja radija i gledanja televizijskog programa, te praćenja internet stranica i blogova (Tabela 3). U regresionim modelima ove varijable su organizovane kao dami varijable, pri čemu su oni koji nikada ne prate ove medije kodirani kao 0, i oni su korišćeni kao referentna grupa. Ostali su kodirani kroz tri dami kategorije koje mere učestalost, i to oni koji prate retko (prate jednom do dva puta nedeljno), povremeno (3 do 5 puta nedeljno) i često (više od pet puta nedeljno).

Tabela 3. Prosečno praćenje medija u poslednja tri meseca u svrhu političkog informisanja

	Nikada	Jednom nedeljno	2 puta nedeljno	3 puta nedeljno	4 puta nedeljno	5 puta nedeljno	6 puta nedeljno	Svaki dan
Novine	39,7	12,1	9,0	9,7	5,5	4,8	2,7	16,6
Radio	54,6	10,2	9,1	8,2	4,9	3,4	1,9	7,7
Televizija	20,0	7,6	7,3	7,5	6,7	6,9	5,5	38,4
Internet stranice i blogovi	33,2	13,7	10,3	9,2	6,0	6,3	4,1	17,2

Konačno, kao meru praćenja novih medija koristili smo dve varijable koje su po autentičnom dizajnu u upitniku dvovalentne, dakle oni koji prate Fejsbuk i Tviter (kodirano kao 1) i one koji ne prate ove društvene mreže (kodirano kao 0).

Prvi set hipoteza tiče se **podrške merama Vlade Srbije** u borbi protiv epidemije COVID-19 (Tabela 4). U prvom modelu testirali smo efekat kontrolnih, odnosno demografskih varijabli. Najpre, utvrdili smo da demografske varijable objašnjavaju aproksimativno 12,5% zavisne varijable. Rezultati ukazuju da obrazovaniji i stariji u većoj meri podržavaju mere Vlade, dok pol/rod i prihodi nisu statistički značajni prediktori.

Model 2 meri efekat političke informisanosti na podršku merama protiv epidemije, i podaci pokazuju da, ukoliko se poveća stepen praćenja političkih informacija za jednu standardnu devijaciju, stepen podrške merama raste za 45,6%.

Nadalje, na osnovu modela 3 utvrdili smo da oni koji veoma intenzivno prate vesti u medijima koje se tiču korone, za razliku od onih koji ređe prate ove vesti, gotovo dvostruko više podržavaju mere u borbi protiv epidemije.

Potom, na osnovu modela 4 utvrdili smo da se ukoliko se osećaj kontrole i poverenja u informacije poveća za jednu standardnu devijaciju podrška merama u borbi protiv COVID-19 povećava za 23,4%.

U narednim modelima testirali smo efekat tradicionalnih medija, te efekat društvenih mreža na podršku merama protiv Korone.

Model 5 nam ukazuje da ne postoji asocijacija između učestalosti čitanja dnevnih novina i podrške merama protiv COVID-19.

Nadalje, model 6 nam ukazuje da oni koji često prate radio, za razliku od onih koji nikada ne prate ovaj medij, sa verovatnoćom od 48,1% u većoj meri će podržavati mere vlade u borbi protiv epidemije. Dakle, kada je o ovom mediju reč, ne postoji razlika između onih koji retko i onih koji nikada ne slušaju radio.

Model 7 ukazuje na snažan uticaj gledanja TV-a na podršku merama vlade. Podaci ukazuju, međutim, da je ključna razlika na relaciji onih koji ređe ili češće gledaju TV i onih koji nikada ne gledaju TV. Drugim rečima, male su razlike merenog efekta s obzirom na učestalost gledanja televizije. Preciznije, i oni koji prate retko i oni koji prate povremeno će, sa većom verovatnoćom od 66,2%, u većoj meri podržati mere u borbi protiv Korone, za razliku od onih koji nikada ne gledaju TV. Referentna verovatnoća za one koji često gledaju TV nešto je niža i iznosi 60,2%. Prema tome, još jednom, efekat TV-a je **dvovalentan**: oni koji imalo (ređe ili češće) gledaju televiziju verovatno će podržati mere u borbi protiv Covid-19, za razliku od onih koji nikada ne gledaju. Sama učestalost, ukoliko uopšte gledaju televiziju, ne povećava efekat podrške merama.

U poslednja tri modela merili smo efekat novih medija na podršku merama protiv Korone. Najpre, model 8 meri efekat praćenja internet stranica i blogova, a podaci ukazuju da ne postoji asocijacija između učestalosti kada je reč o internetu 'uopšte' i podrške merama protiv Korone.

Model 9 tiče se efekta koji korišćenje Fejsbuka ima na podršku merama protiv epidemije, i podaci ukazuju da je asocijacija negativna, tačnije, možemo reći da se za 37,3% smanjuje verovatnoća da će oni koji koriste Fejsbuk podržati

mere u borbi protiv COVID-19. Dakle, učestalost praćenja Fejsbuka negativan je prediktor podrške merama protiv epidemije.

Sa druge strane, u poslednjem modelu (br. 10) utvrđujemo da korišćenje Tvitera nije statistički značajan prediktor podrške merama u borbi protiv COVID-19.

Tabela 4. Logit koeficijenti – prediktori podrške merama u borbi protiv epidemije COVID-19

	Demografija	Informisanost	Prati COVID	Ima kontrolu	Novine	Radio	TV	Internet	Fejsbuk	Twitter
Konstanta	-.848*** .260	-.414 .274	-.588 .278	-.444 .291	-.559* .300	-.643** .287	-1.091*** .323	-.480 .351	-.189 .332	-.555** .281
Muško	.022 .116	-.195 .123	-.104 .125	-.155 .132	-.069 .126	-.088 .126	-.075 .127	.002 .148	-.118 .126	-.102 .125
Godine	.031*** .004	.026*** .004	.024*** .004	.022*** .004	.024*** .004	.024*** .004	.025*** .004	.017*** .005	.019*** .005	.023*** .004
Obrazovanje srednje	.346** (.140)	-.428*** .144	-.429*** .145	-.490*** .153	-.421*** .147	-.425*** .147	-.388*** 0.147	-.123 .193	-.398*** .146	-.422*** .145
Obrazovanje više	.489*** .185	-.691*** .192	-.711*** .194	-.760*** .202	-.690*** .197	-.705*** .197	-.687*** .197	-.254 .234	-.673*** .195	-.693*** .196
Prihod srednji	-.156 .139	-.164 .141	-.165 .143	-.136 .150	-.183 .143	-.189 .144	-.167 .144	-.350** .176	-.170 .143	-.158 .143
Prihod visok	-.189 .154	-.209 .156	-.176 .157	-.155 .164	-.201 .159	-.222 .159	-.208 .160	-.349*** .182	-.162 .158	-.173 .158
Politička informisanost		.376*** .065	.246*** .070	.241*** .075	.261*** .076	.231*** .074	.174** .076	.239*** 0.09	.259*** .070	.252*** .070
Prati COVID vesti			.688*** .135	.731*** .143	.655*** .137	.668*** .138	.666*** .138	.648*** .162	.666*** .136	.693*** .136
Ima kontrolu				.210*** .065						
Mediji retko					.035 .164	.066 .157	.508** .205	.057 .192		
Mediji povremeno					-.261 .176	-.051 .172	.508** .197	-.311 .209		
Mediji često					.003 .182	.393* .219	.471*** .176	-.268 .213		
Facebook									-.317** .145	
Twitter										-.166 .212
Nagelkerke R ²	.124	.155	.177	.191	.178	.183	.182	.105	.182	.178

Kao što smo napomenuli, **naša druga zavisna varijabla** bila je procena u kojoj ispitanici imaju kontrolu i poverenje u informacije koje dobijaju medijima. Inače, ovu varijablu smo koristili i kao prediktor u goreizvedenoj regresionoj analizi i ukazali da oni koji imaju kontrolu i poverenje u informacije koje dobijaju putem medija u većoj meri podržavaju mere u borbi protiv korone.

Stoga smo u modelima koje prikazujemo u tabeli 5 testirali efekat navedenih prediktora na ovu varijablu. U prvom modelu testirali smo efekat demografskih varijabli, a podaci na osnovu Nagelkerke pseudo R kvadrata ukazuju na jako skroman kapacitet ovih varijabli kada je reč o objašnjavanju osećaja kontrole i poverenja u informacije dobijene putem medija. Ovaj skroman efekat ogleda se u nalazu da muškarci i stariji u odnosu na žene i mlađe češće ističu da imaju veći stepen kontrole i poverenja u medijske informacije.

Naredni modeli mere efekat učestalosti praćenja medija na osećaj kontrole i poverenja u informacije. Model 2 ukazuje da oni koji često prate novine, imaju viši stepen kontrole i poverenja u medijske informacije, u odnosu na one koji uopšte ne čitaju novine, ali ne postoji razlika između onih koji malo i nimalo prate štampane medije.

Slušanje radija je senzitivnija prediktorska varijabla (model 3) i podaci ukazuju da oni koji često i povremeno prate radio značajno u većoj meri imaju kontrolu nad informacijama u odnosu na one koji nikada ne slušaju radio. U ovom pogledu ne postoje razlike između onih koji malo i onih koji nikada ne slušaju radio.

Model 4 ukazuje da gledanje TV-a nije povezano sa kontrolom i poverenjem u medijske informacije, a isto zaključujemo i kada je reč o praćenju internet stranica i blogova, na osnovu modela 5.

Na osnovu modela 6 zaključujemo da korišćenje Fejsbuka nije značajan prediktor kontrole i poverenja u informacije, ali da oni koji koriste Tviter (model 7) u značajno većoj meri imaju osećaj kontrole i poverenja u medijske informacije u odnosu na one koji ne koriste ovu društvenu mrežu. Prema tome, ukoliko se često čitaju novine, sluša radio i prati Tviter povećava se i osećaj kontrole kada je reč o informacijama koje se dobijaju putem medija. Treba, međutim, reći da, sa stanovišta objašnjavanja ukupne varijanse zavisne varijable, na osnovu prilagođenog koeficijenta determinacije (R^2), svi modeli imaju veoma malu eksplanatornu moć.

Tabela 5. OLS – prediktori 'kontrole' nad informacijama

	Demografija	Novine	Radio	TV	Internet	Fejsbuk	Tviter
Konstanta	-.514*** .129	-.564*** .135	-.540*** .130	-.508*** .144	-.579*** .152	-.439*** .154	-.549*** 0.130
Muško	.215*** .056	.196*** .057	.196*** .057	.208*** .057	.238*** .068	.213*** .056	.208*** .056
Godine	.007*** .002	.007*** .002	.007*** .002	.007*** .002	.007*** .002	.006*** .002	.008*** .002
Obrazovanje srednje	.028 .068	.010 .069	.025 .069	.037 .069	.077 .091	.036 .069	.017 .068
Obrazovanje više	.138 .091	.094 .093	.118 .092	.152 .092	.177 .110	.147 .092	.110 .092

Prihod srednji	-.002 .068	-.003 .068	-.007 .068	.004 .068	.011 .084	-.003 .068	-.011 .068
Prihod visok	.036 .076	.025 .077	.029 .077	.039 .077	.042 .087	.040 .076	.033 .076
Mediji retko		.048 .077	.049 .073	-.058 .098	-.062 .089		
Mediji povremeno		.069 .079	.198*** .079	-.006 -.090	.030 .094		
Mediji često		.244*** .080	.189*** .096	.068 .079	.094 .095		
Facebook						-.063 .070	
Twitter							.214** .101
Prilagođeni R ²	.020	.026	.024	0.2	0.021	0.20	0.23

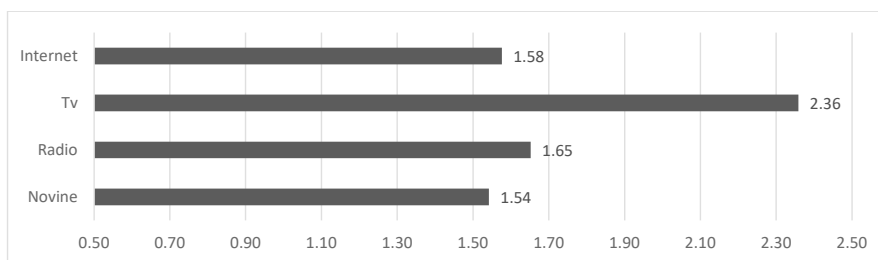
U tabeli 6 smo, na kraju, testirali efekat praćenja korona vesti na učestalost praćenja medija, sa ciljem da pokažemo da samo praćenje vesti o COVID-19 epidemiji i praćenja medija jesu u asocijaciji. S obzirom na to da imamo četiri medija kao zavisnu varijablu, formirali smo i četiri modela metodom logističke regresione analize. U tabeli su priloženi logit koeficijenti. Ključni podaci tiču se efekta praćenja COVID-19 vesti na učestalost praćenja medija, dok smo (skromni) efekat demografskih varijabli elaborirali ranije. Podaci ukazuju da je prediktorska varijabla koja meri efekat praćenja vesti o COVID epidemiji statistički značajan prediktor učestalosti praćenja svih medija. Komparativno, najsnažniji efekat merimo kada je reč o praćenju televizije, dok je efekat praćenja svih ostalih medija prilično ujednačen. Preciznije, rezultati ukazuju da oni koji prate često COVID-19 vesti će 2,4 puta češće pratiti TV. Dakle, nema sumnje da 'glad' za informacijama o epidemiji oni koje te vesti zanimaju prioritarno zadovoljavaju praćenjem televizijskog programa. Kada je reč o ostalim medijima, utvrdili smo da oni koji često prate COVID-19 vesti, 54% češće prate novine, 65% češće slušaju radio i 58% češće prate internet sadržaje.

Tabela 6. Logit koeficijenti: Prediktori učestalog praćenja svih medija

	Novine često	Radio često	TV često	Internet često
Konstanta	-2.531*** (.339)	-3.121*** (.440)	-2.738*** (.296)	-3.086*** (.427)
Muško	0.552*** (.141)	0.434** (.182)	0.461*** (.119)	0.515*** (.170)
Godine	0.002 (.005)	0.007 (.006)	0.035*** (.004)	0.003 (.006)
Obrazovanje srednje	0.559*** (.180)	-0.069 (.220)	-0.056 (.145)	1.100*** (.295)

Obrazovanje više	0.926*** (.223)	0.092 (.289)	0.164 (.195)	1.454*** (.323)
Prihod srednji	0.051 (.173)	0.150 (.223)	0.086 (.144)	0.149 (.219)
Prihod viši	0.474** (.183)	0.472* (.243)	0.476*** (.163)	0.416** (.219)
Prati COVID-19 vesti	0.433*** (.145)	0.502*** (.186)	0.858*** (.122)	0.455*** (.175)
Nagelkerke Pseudo R ²	.066	.030	.173	.083

*** p<.001 ** p<.05 * p<.1

Grafikon 4. Efekat praćenja COVID-19 vesti na gledanost medija – Exp B na osnovu logit koeficijenata kontrolisano demografijom za sve medije

5. DISKUSIJA

Postavljajući analitički model za studiju koju smo sprovedi krenuli smo od dva teorijska modela. Jedan, koji se naslanja na paradigmu medijske zavisnosti, koji se, između ostalog, bazira na shvatanju da u doba velikih kriza i turbulentnih događaja, a usled potrebe da se reuspostavi poljuljana stabilnost, raste zavisnost od medija, odnosno intenzivirana je potraga za informacijama koje mogu doprineti percepciji uvođenja reda nad haotičnim događajima koji nas okružuju. U okviru H1 dokazivali smo da će oni koji su više zainteresovani za pandemiju COVID-19 iskazati veći nivo medijske zavisnosti.

Prva pomoćna hipoteza (H1a), da je pružanje podrške merama Vlade Srbije u borbi protiv pandemije povezano sa oslanjanjem na tradicionalne medije, je dokazana. Naime, regresioni modeli pokazuju da postoji snažan uticaj gledanja televizije podrški merama Vlade Srbije u borbi protiv pandemije COVID-19. Ovde treba posebno naglasiti da je ključna razlika na relaciji onih koji gledaju (ređe ili češće) televiziju i onih koji je nikada ne gledaju. Ovaj nalaz je u skladu sa našom raspravom, gde je istaknuto da bi pandemija COVID-19 mogla na neki način pojačati procese koji se već naslućuju u poslednjih par

godina, a tiču se blagog reuspostavljanja poverenja u tradicionalne medije na račun socijalnih medija. Ovo se posebno pojačava u doba krize kada su ljudima potrebne jasne i precizne instrukcije o njihovom ponašanju, a one su se, kad je o Srbiji reč, mahom mogle čuti na konferencijama za medije koje su svakodnevno prenošene putem televizije. Pored toga, valja napomenuti da se praktično svake večeri u prvim mesecima od izbijanja pandemije nacionalne televizije su emitovale specijalan program posvećen COVID-19.

Sa druge strane, pokazalo se da je upotreba Fejsbuka negativan prediktor poštovanja mera protiv COVID-19, dok Tviter nema ni pozitivnu ni negativnu ulogu. Budući i da su drugi naši nalazi pokazali razliku između korisnika Fejsbuka i Tvitera, ima osnova govoriti da se ovi socijalni mediji na različit način uključuju u personalne informacione repertoare. U ovom konkretnom slučaju verovatno je da su oni koji nisu podržavali vladine mere protiv epidemije reafirmaciju svojih stavova tražili na Fejsbuku u grupama istomišljenika. Ovo je već dobro dokumentovana oblast istraživanja u protekle dve godine koja pokazuje da upravo oni koji su skloniji upotrebi Fejsbuka su ujedno i skeptičniji spram COVID-19 i mera koje se u borbi protiv njega sprovode (Goreis, Andreas, and Kothgassner 2020; Allington et al. 2021).

Druga pomoćna hipoteza (H1b) u okviru prve hipoteze ukazali smo da je praćenje vesti o COVID-19 povezano sa većom medijskom zavisnošću. Iako bi ovaj nalaz i mogao biti očekivan, budući da oni koji se interesuju za vesti o COVID-19 tu potrebu sasvim očekivano mogu zadovoljiti učestalijim praćenjem medija od onih koji nisu, u velikoj meri ili uopšte, zainteresovani za COVID-19. Međutim, ono što je ovde od posebnog značaja ogleda se u tome što se iznova potvrđuje da se ljudi koji prate vesti o COVID-19 okreću tradicionalnim medijima i to pre svega televiziji, što je u skladu i sa našom prvom pomoćnom hipotezom. U kojoj meri su se ljudi tokom pandemije oslanjali na televiziju najbolje svedoči sledeći nalaz. Naime, oni koji su bili zainteresovani za vesti o COVID-19 okvirno su za 54%–65% više pratili novine, radio i izvore sa interneta ali su zato za 140% (2,4 puta) više gledali televiziju.

Imajući ovo u vidu očekivan je i još jedan nalaz do koga smo došli, da je praćenje vesti o COVID-19 povezano i sa većom podrškom merama Vlade Srbije. Ovo je u skladu i sa nalazima drugih studija (Melki et al. 2020).

Za potrebe testiranja **H2** i odgovarajućih pomoćnih hipoteza oslonili smo se na paradigmu informacionih repertoara koja se bazira na stanovištu da svaki konzument ima svoje informacione repertoare koji se sastoji od različitih medija, kako tradicionalnih tako i novih. Hipoteza od koje smo pošli jeste da, u doba rastućeg nepoverenja prema tradicionalnim medijima, ljudi pokušavaju da povrate kontrolu nad informacijama tako što zanemaruju tradicionalne i okreću se novim medijima, kao izvoru informacija koje mogu lakše kontrolisati.

Ovu hipoteze smo dokazivali koristeći skalu od sedam stavova koji su ukazivali na osećaj bespomoćnosti u procesu pribavljanja istinitih informacija. Ono što se prvo uočava jeste da je značajno veći broj građana koji osećaju da

nemaju kontrolu nad tačnošću informacija koje dobijaju. Ovo i ne iznenađuje u kontekstu opšteg nepoverenja prema medijima u Srbiji na koji smo ukazali u prvom delu rada.

Ono što je takođe zanimljivo jeste da je kontrola nad informacijama pozitivan prediktor podrške merama u borbi protiv pandemije COVID-19. Ovaj nalaz se može tumačiti činjenicom da oni koji imaju bolju kontrolu na neki način imaju veće poverenje u informacije do kojih dolaze kroz upotrebu svojih informacionih repertoara, odnosno da im više veruju. Sa druge strane, budući da nisu nepoverljivi, veruju i merama Vlade.

Međutim, **treća pomoćna hipoteza H2a**, da se kao faktor uspostavljanja kontrole nad informacijama koje se pribavljaju manje prate tradicionalni mediji, nije dokazana. U slučaju televizije, koja se pokazala kao ključni medij za pribavljanje informacija o COVID-19, hipoteza se pokazala kao delimično tačna. Dakle, gledanje televizije nije povezano sa osećajem uspostavljanja kontrole ali nije se pokazalo ni da je gledanje televizije povezano sa manjim osećajem kontrole. Ono što je takođe zanimljivo, pribavljanje informacija iz druga dva tradicionalna medijska izvora, novina i radija, čak se pokazalo kao prediktor kontrole, a ne suprotno, kako smo očekivali.

Takođe i **četvrta pomoćna hipoteza (H2b)** je samo delimično dokazana budući da se pokazalo da korišćenje Fejsbuka nije značajan prediktor kontrole nad informacijama, ali zato oni koji koriste Tviter u značajno većoj meri imaju osećaj kontrole nad informacijama koje pribavljaju, u odnosu na one koji ne koriste ovu platformu za informisanje. Takođe, Fejsbuk kao socijalni medij nosi značajan deo krivice za informacioni haos u kome smo se našli. Ova platforma, sa jedne strane, postaje nalik mejnstrim medijima budući da se putem nje dele sadržaji iz tradicionalnih medija, ali je i izvor konfuzije budući da se dele i brojne neproverene informacije. Sa druge strane, Tviter u Srbiji koristi daleko manji broj ljudi (prema našem istraživanju odnos je 5:1) koji zapravo sami pokušavaju da rekonstruišu istinu na alternativne načine. Zapravo, Tviter i nije socijalni medij, u smislu informisanja, već je on više interakciona mreža za razmenu informacija između manje ili više uticajnih pojedinaca.

Generalno govoreći, naši podaci ukazuju da se mediji više nego relevantni kada je reč o pokušajima aktera da se uspostavi kontrola nad informacijama, kada je reč o njihovom poverenju u mere vlade u borbi protiv epidemije, te kada je reč o, generalno, praćenju medija sa stanovišta zainteresovanosti za COVID-19 vesti. Kada se unakrsno sagledaju sve naše hipoteze i empirijski nalazi, može se reći da televizija kao tradicionalan medij ne doprinosi osećaju snažnije kontrole, ali da njeno praćenje jača podršku merama vlade u borbi protiv epidemije, te da se ovaj medij najviše koristi kada je reč o informacijama o COVID-19 epidemiji. Prema tome, uloga televizije kao tradicionalnog medija je nesumnjivo snažna u pogledu posledica, ali ne utiče na osnaživanje osećaja kontrole nad informacijama.

Takođe podaci ukazuju da oni koji imaju kontrolu nad informacijama u većoj meri veruju merama vlade (i/ili obrnuto). Ovo je posebno teorijski inte-

resantan nalaz koji ukazuje da postoji jasna asocijacija između političke podrške institucijama u periodu krize i osećaja kontrole koji ljudi imaju. Ova relacija može da označi proces koji će voditi ka reuspostavljanju političkog poverenja 'zahvaljujući' krizi, ili ti ujednačavanju osećaja kontrole nad informacijama i poverenja u političke institucije.

6. ZAKLJUČAK

Informisanje u 21. veku sa sobom je donelo i nove medijske izvore, pre svega one koji su povezani sa procesom digitalizacije, zbog čega se i medijsko okruženje značajno promenilo u poslednjih dvadesetak godina. Današnja medijska publika, iako je suočena sa obiljem izvora informacija, ima problem orijentacije u medijskom univerzumu, pa umesto da imamo bolje informisanog građanina mi imamo, u najmanju ruku, zbunjenog konzumenta medija. Pokušavajući da izade na kraj sa obiljem sadržaja koje mediji nude pojedinci kreiraju svoje personalne informacione repertoare. Međutim, u doba velikih kriza i turbulencija, kakva je ona izazvana pandemijom COVID-19, može doći do prekomponovanja ovih repertoara budući da zahtevi za informacijama postaju intenzivniji nego što je to slučaj u redovnim okolnostima. Ono što neka novija istraživanja govore ide u prilog tome da, kao posledica pandemije, dolazi do blagog reuspostavljanja poverenja u tradicionalne medije, pre svega u televiziju, ali ovo će tek biti predmet budućih istraživanja. Naši nalazi su takođe na ovom tragu. Vrlo verovatno da u situaciji nestabilnih okolnosti publika poklanja više pažnje „stabilnom” informisanju i *vice versa*. Ako uzmemo da su tradicionalni mediji izvor stabilnog informisanja, u smislu jasne uređivačke politike koja stoji iza njih, onda je logično da se deo građana, u doba velike krize u želji da bolje kontroliše neizvesnost koja ih okružuje, okreću upravo njima. Sa druge strane, društveni mediji, ma koliko bili u službi medijskog pluralizma, obiljem često neproverenih informacije, više frustriraju nego što umiruju zabrinutu publiku. Ipak, i to je takođe jedan od naših glavnih nalaza, treba praviti distinkciju između različitih digitalnih platformi, pogotovo između Fejsbuka i Tvitera. Budući da su bazirani na različitim poslovnim politikama, različitim platformama i algoritmima, te na različitim sadržajima koji su im u fokusu ove platforme, ne uključuju se u personalne informacione repertoare na podjednak način. Najmanje što sada možemo reći jeste da, osim što je Tviter daleko ređe zastupljen u odnosu na Fejsbuk, njegovi korisnici su daleko više motivisani željom da uspostave kontrolu nad informacijama do kojih dolaze. Naravno, ovo su tek preliminarni nalazi koje je potrebno sa oprezom uzeti u obzir jer su posledica istraživanja koje je vršeno u prvog godini pandemije COVID-19. Sa ulaženjem u nove faze borbe protiv pandemije za očekivati je da će se personalni individualni repertoari menjati, što će svakako biti predmet nekih budućih istraživanja.

LITERATURA

- Aarts, Kees, Audun Fladmoe, and Jesper Strömbäck. 2010. "Media and political trust across countries". In: Toril Aalberg and James Curran (eds.), *How The Media Inform Democracy: A Comparative Approach*.
- Allington, Daniel, et al. 2021. "Health-protective behaviour, social media usage and conspiracy belief during the COVID-19 public health emergency". *Psychological medicine*, 51.10 (2021): 1763–1769.
- Ardèvol-Abreu, Alberto, Catherine M. Hooker, and Homero Gil de Zúñiga. 2018. "Online news creation, trust in the media, and political participation: Direct and moderating effects over time". *Journalism*, 19.5: 611–631.
- Ball-Rokeach, Sandra J. 1985. "The origins of individual media-system dependency: A sociological framework". *Communication research*, Vol. 12.4: 485–510.
- Ball-Rokeach, Sandra J., and Melvin L. DeFleur. 1976. "A dependency model of mass-media effects". *Communication research*, 3, No. 1: 3–21.
- Bennett, W. Lance, and Steven Livingston. 2018. "The disinformation order: Disruptive communication and the decline of democratic institutions". *European journal of communication*, 33.2: 122–139.
- Carolyn A. Lin, Xiaowen Xu & Linda Dam. 2020. Information source dependence, presumed media influence, risk knowledge, and vaccination intention. *Atlantic Journal of Communication*, doi: 10.1080/15456870.2020.1720022
- Casero-Ripollés, Andreu. 2020. "Impact of Covid-19 on the media system. Communicative and democratic consequences of news consumption during the outbreak". *El profesional de la información*, 29, No. 2: e290223.
- Ceron, Andrea, and Vincenzo Memoli. 2016. "Flames and debates: do social media affect satisfaction with democracy?" *Social indicators research*, 126.1: 225–240.
- Ceron, Andrea. 2015. "Internet, news, and political trust: The difference between social media and online media outlets". *Journal of computer-mediated communication*, 20.5: 487–503.
- Chang, Wen-Chun. 2018. "Media use and satisfaction with democracy: Testing the role of political interest". *Social Indicators Research*, 140.3: 999–1016.
- EBU (2020). Trust in Media. *Media intelligence service*; https://www.ebu.ch/files/live/sites/ebu/files/Publications/MIS/open/Trust_in_Media_2020/EBU-MIS-Trust_in_Media_2020.pdf
- Ferreira, Gil Baptista, and Susana Borges. 2020. "Media and Misinformation in Times of COVID-19: How People Informed Themselves in the Days Following the Portuguese Declaration of the State of Emergency". *Journalism and Media*, 1.1: 108–121.
- Goreis, Andreas, and Oswald D. Kothgassner. 2020. "Social media as vehicle for conspiracy beliefs on COVID-19". *Digital Psychology*, 1.2 (2020): 36–39.

- Heinrich, Andreas, and Heiko Pleines. 2018. "The meaning of 'limited pluralism' in media reporting under authoritarian rule". *Politics and Governance*, 6 (2), 103–111.
- Karakaya, Suveyda, and Rebecca A. Glazier. 2019. "Media, information, and political participation: The importance of online news sources in the absence of a free press". *Journal of Information Technology & Politics*, 16.3: 290–306.
- Lin, Carolyn A., and Carolyn Lagoe. 2013. "Effects of news media and interpersonal interactions on H1N1 risk perception and vaccination intent". *Communication Research Reports*, 30, No. 2: 127–136.
- Mehrad, Jafar, and Zahra Yousefi. 2018. "Introducing the Theory of" Media System Dependency" with Emphasis on its Potential Application in Theoretical Framework of Researches in the Field of Information Science and Knowledge". *International Journal of Information Science and Management (IJISM)*, 16, No. 1.
- Melki, Jad, et al. 2020. "Media Exposure and Health Behavior during Pandemics: The Mediating Effect of Perceived Knowledge and Fear on Compliance with COVID-19 Prevention Measures". *Health Communication*, pp. 1–11.
- Mladenović, Nikola i Dalibor, Petrović. 2020. „Narodni suverenitet i digitalne platforme: Tviter kao javna sfera u kontekstu medijskog sistema Srbije”. U: Irina Milutinović (ur.), *Medijska politika i evrointegracije* (str. 91–117). Beograd: Institut za evropske studije/Hanns-Seidel-Stiftung.
- Muñiz, Carlos. 2020. "Media System Dependency and Change in Risk Perception During the COVID-19 Pandemic". *Trípodos. Facultat de Comunicació i Relacions Internacionals Blanquerna-URL*, 1, No. 47: 11–26.
- Petrović, Dalibor, and Miloš Lj. Bešić. 2019. "Political informing through social media across Europe-factors and effects". *Sociologija*, Vol. 61.4: 565–584.
- Rød, Espen Geelmuyden, and Nils B. Weidmann. 2015. "Empowering activists or autocrats? The Internet in authoritarian regimes". *Journal of Peace Research*, 52.3: 338–351.
- Van Aelst, Peter, et al. 2017. "Political communication in a high-choice media environment: a challenge for democracy?" *Annals of the International Communication Association*, 41.1: 3–27.
- Yuan, Elaine. 2011. "News consumption across multiple media platforms: A repertoire approach". *Information, communication & society*, 14, No. 7: 998–1016.
- Zhang, Lingling, Ying Kong, and Hua Chang. 2015. "Media use and health behavior in H1N1 flu crisis: the mediating role of perceived knowledge and fear". *Atlantic Journal of Communication*, 23.2: 67–80.
- Zhang, Xinzhi, and Zhi-Jin Zhong. 2020 "Extending media system dependency theory to informational media use and environmentalism: A cross-national study". *Teleatics and Informatics*, 50: 101378.

Dalibor Petrović
Miloš Bešić

DISTRUSTED NEWS: NEWS CONSUMPTION DURING COVID-19 IN SERBIA

SUMMARY

The growing distrust in the information that we obtain, which is further accelerated in times of major crises such as the one caused by the COVID-19 pandemic, raises the debate on whether it is still possible to reach any broad social consensus on important social issues. In accordance with that, the central part of the paper will be the analysis of media habits of the Serbian citizens, as well as their perspective about traditional and new media. Special attention will be placed upon the perception of personal control over the information that citizens obtain as well as the possible causes of their negative or positive perception of the truthfulness of this information they receive. The possible causes will be the modalities of media use, the characteristics of the media they use, the frequency of use as well as other preferences that may affect their perception of the veracity of the information they receive. One part of the paper will be dedicated to the current Covid 19 pandemic as a factor in the possible re-establishment of trust in traditional media, to which some recent research points us. For the purposes of the empirical analysis, the data collected on the nationally representative sample of Serbian citizens in the second half of 2020 will be used.

KEYWORDS: media dependency, COVID-19, mainstream and digital media, distrust.

Slaviša Orlović¹

*Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka*

Politika i demokratija u vreme dezinformacija

SAŽETAK

Mediji, a naročito elektronski i društveni mediji, iz temelja su promenili politiku, njene sadržaje, aktere i procese. Politika je postala medijska igra proizvodnje pristanka, upravljanja utiscima i kreiranja značenja i imidža. Pod uticajem medija menjaju se i sami politički akteri i predstave o politici. Programi i politički sadržaji (*policies*) više se ne samo prezentuju i prenose, već se i stvaraju u medijima. Danas nije lako utvrditi granice između informisanja i dezinformisanja, između obaveštavanja i propagande, između odnosa sa javnošću i manipulacije, između istine i laži. Kako je dobro primetio Erik Lou, u „demokratiji bez građana“ publici se obraća kao gomili. Mi živimo u nametnutoj slici društva. Za javnu reč nikad nije bilo potrebno više hrabrosti. Opasnost, koja se krije u ukusu koji nameću mediji, jeste latentni populizam kao mera ukusa masovne publike. Istina u politici uvek je bila pod znakom pitanja. Novinarski poziv je istraživački kao i poziv naučnika. To je poziv sumnje i dolaženja do istine. I u demokratiji, kao boljoj strani politike, odnos sa istinom je komplikovan i nije rešen do kraja. Kakva je egzistencija istine ako je nema u javnosti. Vlastodršci nastoje da građane drže u zabludi i neznanju i da stvaraju privid umesto istine. Čak idu i korak dalje primenjujući organizovano laganje kao

1 Kontakt: slavisa.orlovic@fpn.bg.ac.rs

oružje protiv istine. Ovde je reč o suprotnosti između mnjenja i istine. To je već viđeno tokom istorije u odnosu na religiju (odvajanje crkve od države) ili ideologiju (odvajanje partije od države). Istina bi trebalo da je nepobitna, samim tim je i suprotna mnjenju. U tom smislu, po Hani Arent, „istina ima despotski karakter“. Nova saznanja, nova otkrića i nove istine mogu da doprinesu „promeni sveta i okolnosti“. A istinama nije lako da prevladaju mnjenje gomile. Uz istinoljublje, važna je i sposobnost rasuđivanja. U odnosu na u istoriji poznate razne tehnike i veštine, danas je na delu organizovano laganje u politici. To je vreme laži i svet dezinformacija, lažnih vesti i postistine. Za razliku od tradicionalnih političkih laži, koje su se ticale državnih tajni u diplomatiji ili ratovanju, moderne političke laži bave se stvarima koje uopšte nisu tajna već su najčešće poznate svima (Hana Arent). To je „svesna neiskrenost“. Obmanu „krhkost“ čini „tako lakom i tako primamljivom“. Vest je lažna „kada se namerno napiše da bi se širile dezinformacije i neistine“ (Meri Čejko). Dezinformisanje je namerna prevara. Danas nije važno samo pitanje dostupnosti i širenja infomacija, već i njihova interpretacija i kreiranje značenja (Kastels). Bez interpretacije ne mogu da se saznaju činjenice, a interpretacija zavisi od stajne tačke interpretatora – moralne, vrednosne, ideološke i političke. Mediji ne reflektuju stvarnost, već je i konstruišu. Kako primećuje Đovani Sartori, „publika koju je odgajila televizija jeste, u svim aspektima, visokodezinformisana i loše informisana publika“. Politika se sve više svodi na borbu oko značenja. U politici ne pobeđuju najbolji, već pobeđuju oni koji najbolje ubeđuju. Ako ne važe činjenice i argumenti, ako istina nije važna, ako je debata suvišna i proterana, ako nema dijaloga i rasprave (deliberacije) da li možemo da tvrdimo da je vreme dezinformacija (laži) i vreme demokratije ili napada na nju.

KLJUČNE REČI: vreme dezinformacija, lažne vesti, postistina

1. MEDIJI I TRI DIMENZIJE POLITIKE: POLITY, POLICY I POLITICS

Mediji, a naročito elektronski i društveni mediji (*social media* – koje mi kolokvijalno zovemo društvene mreže), iz temelja su promenili politiku, njenje sadržaje, aktere i procese. Politika je postala medijska igra – reprodukcije moći, proizvodnje pristanka, upravljanja utiscima i kreiranja značenja i imidža. Od prvobitne uloge da informišu građane i da se oblikuje kritička javnost, mediji su danas postali oruđe vlasti, građani sve više dezinformisani a javno polje

kontaminirano i toksično. U odnosu na u istoriji poznate razne tehnike i veštine vladanja, danas je, više nego ikada ranije, na delu organizovano laganje u politici. Ovo je vreme dezinformacija, lažnih vesti i postistine. Mediji su zatrpali onim što je pogrešno, netačno, neistinito i lažno. Niko ne snosi odgovornost za takav ishod.

U ovom radu nastojim da analiziram i promislim promenu u odnosu na romantičnu predstavu o medijima i njihovoj ulozi i značaju za demokratiju. Svet se ubrzano menja tehnološki i komunikacijski, što postavlja nova pitanja i traži nove odgovore.

Šta se dešava sa politikom i demokratijom u vreme dezinformisanja? Da li je forma prekrila sadržaj? U kojoj meri su mediji prisutni u svim fazama stvaranja i implementacije politike? Da li mediji nameću i/ili preuzimaju političku agendu? Šta je posledica ovakve uloge medija u vreme dezinformacija?

Svaka politika pretpostavlja sučeljavanje u javnom prostoru između različitih aktera, politika, programa i koncepata, između građana i vlasti, između društva i države. Međutim, slika o nekoj politici neretko nije isto što i sama politika. Kada ne može da se promeni stvarnost menja se percepcija te stvarnosti. Mediji su danas prisutni u svim fazama i nivoima političkog procesa i u sve tri dimenzije politike: *polity*, *policy* i *politics*.

U uvodu zbornika *Dizajniranje demokratskih institucija (Designing Democratic Institutions)*, Ijan Šapiro i Stiven Makedo ističu da su deliberativne konsultacije neophodne i u fazi oblikovanja i u fazi realizacije politike (*policy-making* i u *policy-implementation*) (Ian Shapiro i Stephen Macedo 2000, 6). Mediji su potrebni da se što šire učestvuje u kreiranju političkih sadržaja, da se sve više ljudi konsultuje u procesu donošenja odluka, kao i da se ljudi ubede da prihvate određene odluke. Na primer, američka demokratija rođena je u raspravi oko temeljnih pitanja političke zajednice, u kojoj su Medison i Hamilton zagovarali proces „uzastopnih filtracija” u kojima „dolazi do pročišćavanja i proširivanja pogleda javnosti tako što ovi pogledi prolaze kroz izabrano telo građana” (Aleksandar Hamilton, Džejms Medison, Džon Džej 1981, 228). Ako su građani neadekvatno i neblagovremeno informisani, a naročito ako su dezinformisani, i njihova odluka je devijantna. To znači da nije doneta na regularan način, jer su političke preference određene na osnovu obmane i manipulacije. Glasanje i odlučivanje koje bi bilo rezultat deliberacije, po Džejmsu Fiškinu, podrazumeva da se stvori odgovarajući društveni kontekst, kako bi javnost razmotrila valjanost i sadržaj argumenata, kako bi bile uzete u obzir nove informacije i imao na umu javni interes (Fishkin 2008, 23).

2. INFORMISANJE I DEZINFORMISANJE – ISTINA I LAŽ U POLITICI

U makijavelističkom smislu, po kojem „cilj opravdava sredstvo”, ili „cilj određuje sredstvo”, medijski magnati i medijski gurui se ponašaju da je dozvoljeno sve što donosi novac i glasove. Danas nije lako utvrditi granice između informisanja i dezinformisanja, između obaveštavanja i propagande, između odnosa sa javnošću i manipulacije, između istine i laži. Vest je lažna „kada se namerno napiše da bi se širile dezinformacije i neistine” (Meri Čejko 2019, 98). U tom slučaju, radi se o namernoj prevari. Tačnost ili netačnost informacija, nažalost, ocenjuje se po tome kako se tretira u Guglovim pretragama ili po tome koji prijatelj je prosledio drušima.

Masovni mediji pretvaraju publiku u gomilu. Masovni mediji su omogućili masovno društvo. U gomili pojedinci gube individualnost i kritičku svest i nekritički prihvataju informacije i impulse spolja. Gomilom se vlada zabludama, iluzijama i slikama a ne istinom. Kako je dobro primetio Erik Lou, u „demokratiji bez građana” publici se obraća kao gomili. Gustav Le Bon, koga Serž Mosovisi naziva „Makijaveli masovnog društva” (Moskovisi 1997 I, 104), zapazio je da se gomila zavodi u slikama: „Govornik koji je u intimnom saobraćaju sa gomilom umije izazvati slike koje gomilu zavode” (Le bon 1989, 68). Pre njega već je sv. Toma Akvinski tvrdio: čovek ne može ništa shvatiti bez slika (dakle, bez iluzija) (*Nihil potest homo intelligere sine phantasmata*). Takođe i Đordano Bruno to ponavlja: „Misliti znači umovati u slikama” (Moskovisi 1997 I, 162–163). Kada se pogleda evolucija medija, uznapredovala je *vizuelnost*. Gutenbergovim otkrićem probijaju se plakati, fotografije, novine, bilbor-di. Danas na ekranima (skrinovima) svojih „pametnih” telefona, lap-topova, desk-topova možemo videti sve to na jednom mestu. U vreme dominacije vizuelnih medija i vizuelne kulture prostor se proširio. Kao što je u slučaju pobeđu Džona Kenedija na predsedničkim izborima obeležila televizija, to je pobeđu Baraka Obame 2008. obeležio internet (YouTube, internetske stranice, podcasti, elektronska pošta, društvene mreže, SMS poruke, facebook, čak zakupljivanje prostora na video-igrama, kontrolišući teme i prilagođavajući poruke određenim ciljnim grupama). Moć interneta postala je nezaobilazna u oblikovanju izbornih kampanja i politike. Stvarnost iz medijske perspektive postaje sve više virtuelna. *Cyber* (sajber) prostor nije zamena za trgove i gradski prostor koji ljude čine slobodnim. Aktivizam na društvenim medijima možda je povećao mogućnost mobilizacije ali je ušuškao realnu političku participaciju trgova (agore i foruma). Osim toga, stvara pogrešnu i nepotpunu sliku o raspoloženju birača prema užem krugu onih koji nas lajkuju.

Istina u politici uvek je bila pod znakom pitanja. I u demokratiji, kao boljoj strani politike, odnos sa istinom je komplikovan i nije rešen do kraja. Nakon referendumu o Brexitu i pobeđu Donalda Trampa 2016. godine, sve više se govori da živimo u vremenu „postistine”, „postčinjenica” i „lažnih vesti”. Oksfordski

rečnik je 2016. za reč godine proglasio reč „postistina” (*post-truth*). Hana Arent bila je jedna od prvih koja se bavila problemom istine i laži u politici na jedan dublji i sistematičniji način. Ona ukazuje na problem kada se odluke donose iza leđa građana, bez znanja i uticaja javnosti. Postavlja se pitanje – kakva je egzistencija istine ako je nema u javnosti? Vlastodršci nastoje da građane drže u zabludi i neznanju da, umesto istine, stvaraju privid. Čak idu i korak dalje primenjujući organizovano laganje kao oružje protiv istine. Odluke se pripremaju u javnom mnjenju. Ovde je reč o suprotnosti između (javnog) mnjenja i istine. Građani se kreću ka raznim mnjenjima, ili javnostima, dok filozofi i naučnici tragaju za nepromenljivom istinom (nezavisno od mnjenja). Alen Badiu je zapazio da nije lako biti protivstruja protiv „servilnog mnjenja” (Alain Badiou 2020, 12). Badiu piše: „Čim „politika” svoje legitimno mjesto nalazi isključivo u javnom mnjenju, samo je po sebi jasno da je tema istine odatle izuzeta” (Alain Badiou 2020, 19). Vladajuća mnjenja nisu otvorena za drugačije poglede. Za razliku od dijaloga kojim se dolazi do (filozofske) istine, retorikom demagozi pridobijaju gomilu (Hana Arent 1994, 27). Još u XVII veku filozofska i naučna istina dostigle su vrhunac u sukobljavanju sa svetom, osporavajući „tajne religije”. Ta „prva istina” bila je odvajanje crkve od države. Druga istina je sukobljavanje ideologija koje su nastojale da se predstave kao filozofije a u stvari su predstavljale politička oružja u tumačenju istine. Danas su društva pluralizovana i tolerišu se različita mnjenja i različite „religije”. Svako vreme ima svoju jeres i jeretike. Onaj koji saopštava istinu ima problem da se ona prihvati i preobrati u mnjenje. Treća istina danas mora da nadvisi dezinformisanje. Nije lako da istina prevlada mnjenje gomile. Istina bi trebalo da je nepobitna, samim tim je i suprotna mnjenju. U tom smislu, po Hani Arent, „istina ima despotski karakter” (Hana Arent 1994, 36–37). Filozofska ili racionalna istina, koja „prosvetljuje ljudski razum”, ima problem sa činjeničnom istinom koja „mora da obavesti mnjenje”, jer im je teško da prevladaju mnjenje gomile i stoga deluju nemoćne. Ali tako se proboj novih saznanja i otkrića dešavao tokom istorije, kao što je neka alternativa postajala glavni tok mišljenja. Promene u ljudskom društvu počinjale su promenama u mišljenju. Nova saznanja, nova otkrića i nove istine mogu da doprinesu „promeni sveta i okolnosti”. Kako tvrdi Alen Badiu, „Svaki otpor je prelom u mišljenju”. (Alain Badiou 2020, 14) Činjenice i istine su trajnije od vladajućih struktura i obično ih nadžive i prežive.

Univerziteti su obično „utočišta istine” iz kojih povremeno dolaze istine koje nisu dobrodošle. Kako piše Hana Arent: „Glavni egzistencijalni oblik kazivanja istine je samoća filozofa, usamljenost naučnika i umetnika, nepristrasnost istoričara i sudije i nezavisnost pronalazača činjenice, svedoka i izveštača”. (Hana Arent, 1994, 61) Uz istinoljublje, važna je i sposobnost rasuđivanja. Tokom čitave istorije oni koji su tragali za istinom i koji su je saopštavali bili su svesni rizika i suočavani sa optužbama, presudama ili ismejavanjima. Brojnim političkim misliocima nije bilo prijatno ni lako da iznose i saopštavaju neprijatne istine o politici svoga vremena. Kako bi rekao Tacit, „retka su sretna

vremena kad je slobodno misliti što hoćeš i govoriti što misliš". Anaksagora je, na primer, morao da pobegne iz demokratske Atine jer bi bio optužen da ne poštuje bogove. Sokrat je oteran u smrt na osnovu demokratske volje izražene u atinskim zakonima. Platon je pao u ropstvo. Aristotel je, takođe, morao da beži, kako je rekao, da se Atina ne bi po drugi put ogrešila o filozofiju. Perikle je prognao Tukidida oslonivši se na najsiroviju instituciju Atine – ostrakizam. Ali i mnogo kasnije kroz ljudsku istoriju, tri izdanja Lokove *Dve rasprave o vladi* nisu otkrivala ko je autor, što je u četvrtom izdanju objavljeno (1713, devet godina nakon Lokove smrti). Monteskje nije smeo pod svojim imenom u Francuskoj da objavi *Persijska pisma*, pa je, našavši utočište u Engleskoj, hvalio slobodu u toj zemlji" (Vojislav Stanovčić 2006, 611). Trojica američkih „očeva utemeljivača" Hamilton, Medison i Džej, svoje *Federalističke spise* potpisivali su pod pseudonimom *Publius* (inspirisani Plutarhovim *Publiusa Valeriusa Publicole*), što je javnosti otkriveno tek 1792. (a pisani su 1788). Ovi primeri ukazuju da je potrebna ne samo sposobnost da se stvari zapaze, već i hrabrost da se to saopšti, upravo ono na šta je Kant mislio kada je uzviknuo *Sapere aude!* (Slaviša Orlović 2013, 160–161).

Vlastodršci su se i ranije tokom istorije koristili lažima. Za razliku od tradicionalnih političkih laži, koje su se ticale državnih tajni u diplomatiji ili ratovanju, moderne političke laži bave se stvarima koje uopšte nisu tajna već su najčešće poznate svima. To je kao kada pred vašim očima pišu istoriju o događajima u kojima ste učestvovali. Prema Hani Arent, „To su, najpre, prividno bezazlena forma *Public Relations* menadžera u vladi, koji su učili kod eksperata za reklamu. To je teranje ljudi da kupe 'mnjenja i političke poglede'. Tako se, po njoj, „politika jednom polovinom sastoji iz 'negovanja imidža' (proizvodnje predstava – *image-making*) a drugom polovinom iz veštine navođenja ljudi da poveruju u taj 'imidž'". (Hana Arent 1994, 51) Državne laži imaju elemente prinude, kao što je u totalitarizmu „laganje prvi korak ka ubistvu". Kao što se „istina nikada nije ubrajala u političke vrline" i „laž je uvek važila kao dopušteno sredstvo u politici". To je „svesna neiskrenost". Obmanu „krhkost" čini „tako lakom i tako primamljivom". Zabrinjavajuće je to koliko se navikavamo i postajemo ravnodušni na neistine i dezinformisanje.

Najviše pažnje i najveći trag ostavljaju takozvani spin doktori kao što su Karl Rou (Karl Rove), savetnik Džordža Buša, ili Alaster Kembel (Alastair Campbell, Princ tame), dugogodišnji savetnik bivšeg britanskog premijera Tonija Blera (1997–2003), koji su bili neka vrsta *masterminda*, ili gurui javnog nastupa i političke komunikacije. Takve Gebelse naših dana ima skoro svaki šef države ili vlade. Njihova uloga uvek nadilazi zakonske okvire. Oni su bez izborne legitimacije, bez mandata i bez odgovornosti.

3. SLUČAJ: BBC

U sudaru sa postojećim vlastima mediji i istina najčešće trpe posledice. Upečatljiv i paradigmatičan primer je sukob između jednog od najmoćnijih javnih servisa na svetu – BBC-ja i britanske Vlade 2004. godine oko tumačenja da li je u Iraku bilo oružja za masovno uništenje, što je korišćeno kao *casus belli* – povod za bombardovanje Iraka. Britanska Vlada otkrila je da je ekspert za naoružanje dr Dejvid Keli bio glavni izvor informacija za ovu tvrdnju. Dejvid Keli pronađen je mrtav u jednom parku u Londonu. Sudija, Lord Brajan Haton, koji je imenovan da vodi istragu o okolnostima smrti Dejvida Kelija, savetnika britanske Vlade, u svom izveštaju optužuje BBC da je kriv za materijalne greške koje su se potkrale u Giliganovom izveštaju, pa i za tragičan kraj naučnika. BBC je reagovao munjevito i radikalno: ostavke su podneli Greg Dajk, bivši generalni direktor i glavni urednik, i Gven Dejvis, predsednik Upravnog odbora korporacije. BBC je napustio i novinar Endrju Giligan. Ako se ovo desilo verovatno najuglednijoj državnoj radiotelevizijskoj kući na svetu, kakva je poruka drugim medijima. Kritičari su uporno tražili odgovore na pitanje kako to da nije nađeno oružje za masovno uništenje, glavni razlog ratnog pohoda na Irak. Na sudu javnog mnjenja BBC je definitivno izašao kao pobednik, kao nacionalna institucija koja uživa izuzetno veliko poverenje javnosti. Cena toga je bila i ostavka vrha ove medijske kuće.

U vreme postistine (*post-truth*) i lažnih vesti (*fake news*) najgore prolaze oni koji tragaju za istinom, jer do istine kao da nikome nije stalo. Novinarski poziv je, kao i naučnički, istraživački, poziv kojim se stvari i političari dovode u pitanje. To su pozivi sumnje. Stručnjaci Univerziteta Oksford istraživali su globalnu manipulaciju na društvenim mrežama od strane vlada i političkih stranaka. U izveštaju pod nazivom „Globalni poredak dezinformacija” analizira se kako „sajber trupe” koriste kompjutersku propagandu u političke svrhe. U sedamdesetak zemalja evidentirani su dokazi o manipulaciji na društvenim mrežama. Istraživači Oksfordskog instituta za internet pronašli su armije volontera i „botova” ili automatizovanih profila koji šire propagandu po Fejsbuku i Tviteru ne bi li ugrozili veru u demokratiju ili osigurali uspeh određenih kandidata na Filipinima, u Indiji, Francuskoj, Holandiji, Velikoj Britaniji i drugim državama (Samantha Bradshaw & Philip N. Howard 2019).

4. SLUČAJ: TVITER (TWITTER)

Tviter (Twitter) je jedan od najpolitizovanih društvenih medija. Koriste ga građani, aktivisti, drugi mediji, političari, političke partije i političke institucije. Ima značajnu primenu i ulogu u političkim kampanjama, debatama i građanskom aktivizmu. Po broju korisnika je daleko iza Fejsbuka (Facebook). Po jednom izvoru, imao je 350 miliona registrovanih naloga 2018, a po

drugom, 186 miliona korisnika 2020. godine. Tviter je jedna od prvih kompanija koja se obratila korisnicima da prijave sadržaj zasnovan na lažnim vestima. Najpre je aprila 2019. ukinula više od 8.500 lažnih naloga (tzv. botova) u Srbiji koji su se bavili „neautentičnim koordiniranim aktivnostima” i radili na promociji SNS-a i Aleksandra Vučića. O ovome detaljno govori izveštaj Stanford Internet opservatorije, koja je deo Stanford univerziteta u Kaliforniji, a koja se bavi pitanjima sajber bezbednosti.² Osim Srbije, Tviter je evidentirao kršenje pravila i uklonio je naloge i sledećim državama: Egipat, Honduras, Indonezija i Saudijska Arabija. Ovi nalozi su za više od četiri godine tvitovali više od 43 miliona puta. Objavili su osam i po miliona linkova koji su vodili ka sajtovima SNS-a, Informera i drugih provladinih medija. U svojim tvitovima više od milion puta koristili su haštag #vucic. Bot armija je navijala za Vučića i SNS, delila tekstove naklonjene Vučiću i SNS-u, upućivala na linkove slične sadržine, ali se i obrušavala na kritičare, oponente i političke rivale iz opozicije sa klevetama i uvredama. Počeli su sa delovanjem u vreme kampanje na predsedničkim izborima 2017, a kao „vojska” delovali su tokom opozicionih protesta „1 od 5 miliona” (2018–2020). Za četiri godine retvitovali su više od 1.700.000 naloga Aleksandra Vučića, a čak i više od toga sa naloga SNS-a i Informera. Kako navodi autor izveštaja Danije Buš: „Normalno je da raspravljaju o politici, ali ako jedna strana zloupotrebljava sistem kako bi dominirala raspravom i oterala sa tvitera one koji imaju drugačiji stav, korisnici će početi da sumnjaju da ništa na Tviteru nije istina. To je problem i za Tviter, ali i za njegove korisnike”.³ Tviter je u avgustu 2020. najavio, a 2021. i postupio sa označavanjem naloga za koje tvrde da su povezani sa vladama. Tako je 2021. godine više medija u Srbiji koji imaju naloge na Tviteru obeleženo da „sarađuju sa Vladom Srbije” (Politika, Informer, Srpski telegraf, Kurir, Radio-televizija Srbije (RTS), TV Pink i TV Hepi). Gledajući globalno, Tviter je novembra 2019. zabranio svako političko oglašavanje širom sveta. Objasnjenje za taj potez bilo je: „doseg političkih poruka treba zaslužiti a ne kupiti”. U zvaničnom saopštenju direktor Tvitera Džek Dorsi (Jack Dorsay) naveo je da plaćanje oglasa nameće „ciljane političke poruke” koje mogu doneti „znatne rizike po politiku, tamo gde se može iskoristiti za uticanje na glasove, što će imati posledice na milione ljudi”. Ova odluka doneta je godinu dana pre predsedničkih izbora u Americi (Bajden/Tramp), kada je tada aktuelni predsednik Tramp bio jedan od najaktivnijih korisnika poznat po paroli: „prvo tvituj pa razmisli” (*First tweet than think*). U januaru 2021. Trampov nalog na Tviteru trajno je suspendovan, što je izazvalo različite interpretacije i argumentaciju. Neposredno pre toga, Trampove pristalice

2 <https://www.slobodnaevropa.org/a/twitter-srbija-aleksandar-vucic/30527857.html> (pristupljeno septembra 2021).

3 <https://www.raskrikavanje.rs/page.php?id=Kako-je-radila-srpska-bot-armija-43-miliona-tvitova-podrske-Vucicu-642> (pristupljeno septembra 2021).

ušle su 6. januara, nezadovoljne rezultatima predsedničkih izbora, u Belu kuću napisavši na vratima „Smrt medijima”. Nakon zabrane političkog oglašavanja od strane Tvitera, nekoliko meseci kasnije (marta 2019) i Fejsbuk (Facebook) je na području 32 zemlje uveo pravilo da svako ko postavlja političku reklamu mora da potvrdi identitet i navede „ko snosi odgovornost za oglas”. Ovo važi i za Srbiju, Severnu Makedoniju i Crnu Goru.⁴ U vreme pandemije izazvane korona virusom Tviter je takođe izašao sa saopštenjem korisnicima da se moraju ukloniti tuitovi koji prenose štetne, lažne i obmanjujuće vesti ili tvrdnje o vakcinaciji protiv COVID-19.⁵

Evropska komisija izašla je sa planom sankcija za širenje dezinformacija, posvećenom jačanju „otpornosti” demokratije u Evropskoj uniji suočena sa „izazovima poput rasprostranjenih dezinformacija, sa predlogom sankcija i sa jačanjem mehanizama nadzora nad online platformama”. „Evropska komisija je 2018. sastavila kodeks prakse o dezinformacijama kojem su se dobrovoljno pridružile platforme kao što su Fejsbuk (Facebook), Gugl (Google) i Tviter (Twitter) kako bi prijavljivale preduzete mjere u vezi s transparentnošću postavljanja oglasa i postupaka protiv lažnih naloga i botova.”⁶

5. JAVNOST I DEMOKRATIJA U VREME DEZINFORMISANJA

Početakom XX veka Jozef Pulicer je upozoravao: „Naša republika i njena štampa ustaće i pasti zajedno. Cinična, plaćenička, demagoška štampa proizvešće vremenom jednako nedostojan narod” (Joseph Pulitzer, *North American Review*, 1904). Prema Puliceru, mediji su imali ulogu: prvo, da razotkriju političku korupciju i nekompetentnost i, drugo, javnosti dati informacije koje su joj potrebne kako bi razumela politiku i imala aktivnu ulogu u njoj. Nešto više od veka kasnije, kako primećuje Metju Flajnders aludirajući na Pulicerovu moć anticipacije, „Bojim se da su vek kasnije mediji postali cinični, plaćenički i demagoški do te mere da više ne podupiru demokratsku politiku nego je aktivno podrivaju” (Matthew Flinders 2017, 178). Promenila su se i posrednička tela i institucije poput crkve, sindikata, porodice. Došlo je do opadanja njihove moći i uloge. Svih osim medija. Ova, kako bi je Edmund Berk nazvao „četvrta vlast”, sposobna je stvoriti i uništiti ugled. Mediji su zaboravili da moć nosi za sobom i odgovornost.

4 <https://www.slobodnaevropa.org/a/srbija-twitter-laz-vesti-genocid/31416738.html> (pristupljeno septembra 2021).

5 <https://www.slobodnaevropa.org/a/31004511.html> (pristupljeno septembra 2021).

6 <https://www.slobodnaevropa.org/a/plan-evropske-komisije-predlaze-sankcije-za-sirenje-laznih-vijesti-/30982389.html> (03.decembar 2020.) (pristupljeno septembra 2021).

Politika se u demokratiji legitimiše u polju javnosti, saglasnošću i prihvatanjem od strane građana koji je percipiraju kao saglasje sa njihovim interesima. Demokratiji su potrebni aktivni i obavješteni građani. Bez publike nema re(s) publike i javnog dobra. U svojoj knjizi, *Demokratija i istina*, Sofija Rozenfeld ukazuje na to da je „istina u uslovima moderne demokratije uvek bila na gubitku” (Sofija Rozenfeld 2018). Ona jasno pokazuje da je prostor za demokratiju ugrožen nejednakošću, ali i konkretnijim problemima poput uloge novca u politici i širenjem dezinformacija iz kojeg privatne internet kompanije izvlače profit. Kako sa valjanim razlozima tvrdi Jan Verner Miler, transparentnost nije vrednost najvišeg ranga kao što su to sloboda ili jednakost. Ona je samo instrumentalna vrednost koja bi trebalo da olakša građanima da formiraju odgovarajuće političke sudove. Takvi sudovi, kako je smatrala i Hana Arendt, ne bi smeli da budu izvedeni na osnovu nametnute istine, ali ni odvojeni od činjenica i mišljenja koje iznose stručnjaci (Jan-Werner Muler 2021). Nametnute istine su čista propaganda. Kao da živimo u vremenu u kojem važi pravilo: Ako hoću da budem uspešan političar, osim moralne beskrupuloznosti, treba da ispunjavam dva uslova: 1. da lažem i 2. da se hvalim. U demokratiji istina i moć su prazno mesto. Kako tvrdi Siva Vajdijanatan, kad se poverenje i istina uruše ostaje samo moć” (Siva Vajdijanatan 2018, 26). Ogoljena moć (*Naked power*)!

U svojoj besedi, prilikom dobijanja Nobelove nagrade 2005. godine, Harold Pinter, između ostalog, kazao je: „Kao građanin, moram da postavim pitanje: Šta je istina? Šta je laž?” i dodao: „Prema dokazima kojima raspolazemo, većina političara nije zainteresovana za istinu nego za vlast i očuvanje vlasti. Da bi se održala vlast bitno je da ljudi ostanu u neznanju o istinu, čak i o istini vlastitih života. Prema tome, okružuje nas golema tapiserija laži kojima se i sami branimo” (Harold Pinter, *Ars, Truth & Politics (Umetnost, istina i politika)*, 2005, prevod prema: Matthew Flinders 2017, 8). On misli na ratove u Vijetnamu, Iraku, Persijskom zalivu, na marionetske diktatorske vlade, na gladne i nezaštićene.

Političari nastoje da steknu naklonost javnosti, ali ponekad je neophodno da se odupru javnosti. Sve manje je poverenje između građana i političara i sve su slabije veze i komunikacija. Metju Flanders označava *demokratskim paradoksom* nesrazmeru između učinka demokratije i stavova javnosti. Demokratski režimi danas više nego ikada ranije u istoriji nude svojim građanima pomoć u obrazovanju, socijalnoj podršci, socijalnoj stanogradnji, sigurnosti, stabilnosti itd. A stepen poverenja u političke institucije, procese i aktere (političare) beleži značajan pad (Matthew Flinders 2017, 33). Javnost veruje u demokratska načela ali sumnja u njihovu primenu. Javnost je „hirovit i sebičan gospodar”. Javnost previše očekuje od politike a ne razume je u potpunosti.

Kao rezultat „piarizacije politike”, demagogija je postala neotuđivi deo političkog procesa namenjenog javnosti” (Erik Lou 2013, 101). Opasnost, koja se krije u ukusu koji nameću mediji, jeste latentni populizam kao mera ukusa masovne publike. Filtriranje sadržaja i bitka za vrednosti ostaju u senci populizma i borbe za većinu. Demokratija se vraća na prethodna pitanja o „tiraniji većine”

(Aleksisa de Tokvila) i „tiraniji javnog mnjenja (Džona Stjuarta Mila). Džejms Medison tvrdio je da „sve vlade počivaju na mnjenju”, tako i Stiven Luks smatra – ako uspete da ubedite ili navedete druge da žele isto što i vi, možete na taj način dovesti da promene početne preference (Stive Luks 2006, 69–119).

Po Manuelu Kastelsu, presudan i stabilan izvor moći u savremenom društvu predstavlja kreiranje značenja. Iste informacije i činjenice u različitim interpretacijama dobijaju drugačiji smisao i značenje. Bez interpretacije ne mogu da se saznaju činjenice, a interpretacija zavisi od stajne tačke interpretatora – moralne, ideološke i političke. U politici ne pobeđuju najbolji, već pobeđuju oni koji najbolje ubeđuju. Mediji ne reflektuju stvarnost, već je i konstruišu. Kako primećuje Đovani Sartori, „Publika koju je odgajila televizija jeste, u svim aspektima, visokodezinformisana i loše informisana publika. Tačno je da televizija doseže veoma široku publiku, ali njene poruke i njen *newscasting* (emisije vesti) pružaju površinu, ne suštinu informacije” (Đovani Sartori 2003, 171).

Postavlja se pitanje ko je odgovoran za dezinformisanje? Odgovor bi mogao da glasi: novinari, urednici, oglašivači, osnivači medija ili političari. Mediji nude dnevnu dozu laži kako bi promovisali interese novinara, izdavača i vlasnika a ne javni interes (Matthew Flinders 2017, 179). Sve je veći akcenat na profitu i tržištu sa glavnim ciljem da prodaju novine i oglašivački prostor. Evolucijom „starih medija” došlo je do opadanja novinarskih i uredničkih standarda. Herojsko vreme gledanja na novinare i medije je prošlo. Tokom intervjua prisutno je neodobravanje, prezir, ismejavanje, upadanje i „prodaja sagovornika”. To navodi političare da budu suzdržani i neodređeni. Izbegavaju da budu osramoćeni, obrukani i poniženi. Eksplozija medija, digitalnih i kablovskih televizija, dovela je do pada novinarstva jer je sve manje argumentovane rasprave, sve manje se iznose suprotni argumenti, manje kritičkog preispitivanja i na dokazima zasnovanih izveštavanja, i sve manje informacija koje bi građanima poslužile da ocene uspešnost političara i politika i da donesu svoju odluku i sud o njima. Fokusiranje na skandal, spektakl udaljivao je građane od politike, do granica da su počeli da osećaju pezir i gađenje. Mediji su uticali i na slabljenje socijalnog kapitala i javnog poverenja. Novinari ne izveštavaju o vestima već ih fabrikuju, manipulišu i uokviravaju. Kako dobro primećuje Metju Flajnders: „Na prepunom i sve kompetitivnijem tržištu, novinare, urednike i producente podstiče, implicitno i eksplicitno, da naglašavaju neuspeh umesto uspeha, sukob umesto kompromisa, neostvarene umesto ostvarenih ciljeva.” (Matthew Flinders 2017, 187) Preovladavaju razgovorne teme (obično iste u svim medijima) a ne društveno važna pitanja. Sve priče smeštaju se u postojeći i/ili preovlađujući narativ. U borbi za tržišta zaboravili su ključnu razliku između „javnog interesa” i onoga što „interesuje javnost”. Mediji su se predugo ponašali kao nevidljivi politički akteri. Mediji postaju površniji i destruktivniji rukovodeći se logikom da se „dobro prodaju samo loše vesti”, odnosno „što više političkih skalpova to veći uspeh” (Matthew Flinders 2017, 183). Sve je više informacija a sve manje saznanja. U medijima se sve manje ili uopšte ne

raspravlja o javnim politikama, već se pažnja sve više usmerava na privatne živote. Nesaglasnost i kritika izazivaju demonizaciju oponentata. Metju Flajnders s pravom primećuje, „Kada je reč o ponudi, javnost mora ozbiljno shvatiti svoju odgovornost da bude informisano građanstvo, a ne pasivan potrošač trača i priča rekla-kazala”. (Matthew Flinders 2017, 187) Kao epilog, javnost dobija političare i medije kakve zaslužuje.

6. STANJE MEDIJA I STANJE DEMOKRATIJE: SLUČAJ SRBIJA

Stanje medija i stanje u medijima u Srbiji 2021. godine, sudeći prema brojnim pokazateljima, nije nimalo zavidno i ne stvara povoljan ambijent za politiku i demokratiju. Prema godišnjem izveštaju IREX-a iz 2021. godine, Srbija spada među države sa najslabijim informativnim sistemom.⁷ Ispitivano je stanje u 13 zemalja Jugoistočne Evrope i Evroazije, a Srbija je svrstana u istu grupu sa Rusijom, Gruzijom, Bosnom i Hercegovinom, Belorusijom i Azerbejdžanom. Gori od Srbije je jedino Azerbejdžan, a Srbija ima isti broj poena (15) kao i Belorusija. Prema ovom izveštaju, kvalitetne istinite i tačne informacije su veoma ograničene. U javnosti dominiraju dezinformacije, zlonamerne informacije i jezik mržnje. Većina građana nije u stanju da prepozna dezinformacije. Mediji oblikuju sadržaje u skladu sa političkim stavovima koje promovišu a manje vode računa o javnom interesu. Lažne vesti koriste predstavnici vlasti kako bi sebe predstavili u što boljem svetlu i za pridobijanje birača. Prema podacima Saveta za štampu, štampa je prekršila Etički kodeks novinara u 3.643 teksta. U poslednje dve godine uhapšeno je nekoliko novinara (na primer, hapšenje novinarkе „Nove S” Vesne Lalić zbog tekstova o nedostatku zaštitne opreme u Kliničkom centru Vojvodine 2020), zabeleženo je 189 napada na njih, 32 fizička napada i 14 napada na njihovu imovinu (paljenje kuće novinara Milana Jovanovića 2018).

Među više od 2.500 registrovanih medija (od toga 224 televizije) postoji oštra podela koja je posledica polarizacije u društvu, što se odražava i na kvalitet informacija i informisanja. Jedni manje brojni (N1, Nova S) nude objektivne vesti i istinite informacije u skladu sa progresionalnim standardima i drugi (TV Pink, TV Hepi) koji se bave novinarstvom na neetičan, manje profesionalan i prilično neodgovoran način. Kablovski operateri su podeljeni na način da korisnici jednog ili drugog nemaju mogućnost da gledaju sve dostupne kanale, već „ili jedne ili druge”. Prema podacima RATEL-a, internet koristi

7 Ispitivano je stanje u 13 zemalja Jugoistočne Evrope i Evroazije, a Srbija je svrstana u grupu sa Rusijom, Gruzijom, Bosnom i Hercegovinom, Belorusijom i Azerbejdžanom. Gori od Srbije je jedino Azerbejdžan, a Srbija ima isti broj poena (15) kao Belorusija. <https://www.uns.org.rs/desk/vesti-iz-medija/121037/irex-srbija-ima-najslabiji-informacioni-sistem-u-regionu-u-javnosti-dominiraju-dezinformacije-i-jezik-mrznje.html>

svega 65 odsto domaćinstava. Zahvaljujući mobilnim telefonima, taj procenat se povećava. Ekonomski i finansijski uslovi u kojima mediji deluju su nepravedni. Tržište medijskog oglašavanja je politizovano a uslovi nepravedni, tako što glavni oglašivači prate smenu vlasti i na osnovu toga kreiraju strategije gde se plasiraju reklame. Najviše dezinformacija šire tabloidi i društveni mediji (mreže). Dominira jezik mržnje. Predstavnici vlasti u medijima koji su pod njihovom finansijskom ili političkom kontrolom napadaju političke protivnike predstavljajući ih kao strane špijune, kradljivce i lažove. Regulatorna tela ne reaguju. Marginalne grupe su slabo zastupljene u medijima. Žene su izložene uvredama i pretnjama, naročito na društvenim mrežama. Ne poštuje se zaštita privatnosti i privatnih podataka o ličnosti. U provladinim medijima eksperti se pozivaju samo ako su spremni da potvrde ili podrže donete odluke ili vladinu politiku. U drugim medijima, samo ako su spremni da se uklpe u postojeći narativ. Nema cenzure, ali je prisutna autocenzura, naročito u medijima koji su pod kontrolom vlasti. Na osnovu analize koja je dijagnostifikovala stanje u medijima, ponuđene su i određene preporuke. Jedan deo preporuka, koje su nastale na osnovu ovog izveštaja, odnosi se na svih 13 država u kojima je sprovedeno istraživanje: Podrška organizacijama koje se bave proverom istinitosti činjenica (fact checking); Poboljšanje medijske pismenosti u školama i među odraslima; Unapređenje napora da se osigura transparentnost vlasništva u medijima; Osnajivanje napora da se poboljša sadržaj; Pomoć medijima da razviju modele alternativnih izvora prihoda. Preporuke koje se odnose na Srbiju su: Podržavanje otvaranja više portala koji će se baviti proverom istine, posebno na lokalnu i u regionima; Uvesti programe medijske pismenosti koji bi poboljšali tematsku raznovrsnost sadržaja; Uvesti posebne programe medijske pismenosti koji bi bili usmereni ka marginalnim grupama i starijoj populaciji.⁸

Druga vrsta pokazatelja koja dopunjuje sliku o medijima u Srbiji su delovi godišnjeg izveštaja Evropske komisije o Srbiji 2021, koji se odnose na stanje u medijima. U ovom izveštaju navodi se da je „u pogledu *slobode izražavanja* postignut ograničen napredak usvajanjem i započetim sprovođenjem ograničenog broja mera iz akcionog plana koji se odnosi na medijsku strategiju”. I dodaje se: „Ipak, verbalni napadi visokih zvaničnika na novinare su nastavljeni i slučajevi pretnji i nasilja i dalje zabrinjavaju”.⁹

Prema istraživanju i nalazima istraživačko-izdavačkog centra Demostat, (sredina oktobra 2021), Beograđani se o politici najčešće informišu preko društvenih mreža i internet portala (42%), zatim slede televizijski kanali kao što su RTS, Pink, Hepi i Prva (34%), zatim televizije kao što su N1, Nova, kao i *You tube* emisije (26%). U drugom planu su resursi poput rodbine i prijatelja (10%).

8 <https://www.uns.org.rs/desk/vesti-iz-medija/121037/irex-srbija-ima-najslabiji-informacioni-sistem-u-regionu-u-javnosti-dominiraju-dezinformacije-i-jezik-mrznje.html>

9 <https://europa.rs/wp-content/uploads/2021/10/Serbia-Report-2021.pdf>

Danas se knjige i novine ne zabranjuju. Nekada se nepoželjno mišljenje nadovezivalo i na nepoželjno pisanje i zabranjivanje knjiga. Džordž Orvel (1984) se plašio onih koji bi da zabranjuju knjige. Haksli (*Vrli novi svet* iz 1932) se pak bojao da neće biti razloga da se zabranjuju knjige jer ih niko više neće ni čitati! (Siva Vajdijanatan 2018, 36). Da li to danas važi i za štampu? U Srbiji dnevna novina „Nova” mesec dana nije mogla da nađe štampariju, jer niko nije hteo ili nije smeo da ih štampa! Prema istraživanju i nalazima istraživačko-izdavačkog centra Demostat (sredina oktobra 2021), Beograđani se o politici najmanje informišu preko novina kao Blic, Politika Informer, Srpski telegraf, Alo i Kurir (5%), novine kao Danas i kao nedeljnici NIN i Vreme (4%). Samo 4 odsto Beograđana ističe da retko ili nikad ne konzumira informacije o politici.¹⁰ Pandemija COVID 19 pogoršala je stanje ljudskih prava i sloboda i samim tim i stanje medija i medijskih sloboda. Pojačani su pritisci na novinare (Orlović 2020, 92).

Prema izveštaju *Reportera bez granica*, Srbija je pala za tri mesta na rang-listi slobode štampe u 2020. i 2021, nalazi se na 93. (od 180 zemalja) poziciji, sa indeksom 32,03, te Crna Gora na 104. mestu, sa indeksom 34,33.¹¹

U izveštaju međunarodne organizacije *Amnesti internešenel* (AI) o stanju ljudskih prava za 2019. godinu konstatovano je da Vlada Srbije krši slobodu medija. U izveštaju za 2020.¹² *Amnesti internešenel* konstatuje da su nastavljeni fizički napadi, zastrašivanje i političke klevete na društvenim mrežama protiv medijskih radnika. Podseća se, pored drugog, da je u julu Ministarstvo finansija zatražilo podatke o bankovnim računima za pojedince, istraživačke novinare i 37 nevladinih organizacija na osnovu zakona koji se koristi za istragu finansiranja terorizma i pranja novca.¹³

Stanje medija u dobroj meri komplementarno je sa stanjem demokratije i u svetu i u regionu. Trendovi o stanju medija i stanju demokratije su istovremeno i globalni i lokalni. Prema izveštaju istraživača u okviru projekta *Varieties od Democracy*, Globalni standardi – lokalna znanja¹⁴ (April, 2020), prvi put od 2001. autokratije su u većini. U autoritarizmu žive građani 92 države koje obuhvataju 54% globalne populacije, dok 35% svetske populacije živi u državama koje se autokratizuju. Prema izveštaju iz aprila 2021, Srbija se ponovo nalazi u grupi zemalja sa najvećim stepenom autokratizacije u protekloj deceniji, klasifikovana kao izborna autokratija, za razliku od 2010. kada je smatrana izbornom demo-

10 <https://demostat.rs/sr/vesti/istrazivanje/portali-i-drustvene-mreze-na-prvom-mestu/1323>

11 <https://www.slobodnaevropa.org/a/reporteri-bez-granica-mediji-sloboda-dramatican-pad-pandemija/31213118.html>

12 <https://www.danas.rs/drustvo/vlast-u-srbiji-krsi-slobodu-medija-los-polozaj-roma-i-migranata/>

13 <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/amnesti-internesenel-o-srbiji-nekaznjeni-ratni-zlocini-napadi-na-medije-diskriminacija/>

14 <https://www.v-dem.net/en/>

kratijom. Srbija je zauzela 5. mesto po stepenu autokratizacije, odmah nakon Poljske, Mađarske, Turske i Brazila. U slučaju Srbije navodi se da je nazadovanju ka autoritarizmu (*backsliding*) doprinelo urušavanje akademskih i medijskih sloboda, kao i civilnog društva, što je praćeno pogoršavanjem integriteta izbornog procesa, čiji je kvalitet dodatno narušen tokom izbora 2020. godine.

Lari Dajmond (Larry Diamond), u svom tekstu *The Liberal Democratic Order in Crisis, The American Interest*, 2018,¹⁵ navodi: „Od 165 zemalja (i dve teritorije) u kojima se merio stepen demokratije, u 89 zemalja smanjio se stepen demokratije, što je tri puta više u odnosu na 27 zemalja u kojima se poboljšao. Iako je tendencija pada gotovo u svim regionima, od 2006. erozija je gotovo ista i na Istoku i na Zapadu. Ta tendencija obuhvata ne samo ograničavanje slobode govora, slobode medija i interneta, već i pad poverenja u demokratiju, tolerancije i participacije. Zemlje sa najvećim stepenom opadanja stepena slobode 2017. bile su Mađarska i Poljska. Prema izveštajima Freedom House-a, demokratija širom svijeta opada a rezultati su vidljivi ne samo u autoritarnim režimima, poput Kine, Rusije i Irana, već i zemljama koje imaju dugogodišnju tradiciju očuvanja osnovnih prava i sloboda. Od 195 zemalja na svijetu, 83 zemlje označene su kao slobodne, 63 zemlje djelimično slobodne, te za 49 zemalja i teritorija širom svijeta Freedom House zaključuje da nisu slobodne. Među najgorima se nalaze Sirija, Južni Sudan, Sjeverna Koreja, Saudijska Arabija, Libija i druge”.

Zemlje Zapadnog Balkana i dalje se nalaze na listi onih sa delimičnom slobodom („hibridni režimi”), izgubile su epitet „delimično konsolidovanih demokratija”. Jedino je Hrvatska okarakterisana kao slobodna zemlja.¹⁶

Prema *Indeksu Transformacija* (TI), fondacije Bartelsman, koja prati razvoj demokratije, tržišne privrede i vladavine prava u zemljama u tranziciji, Srbija beleži najveći pad u odnosu na izveštaj od pre dve godine. Jedna od autorki izveštaja za jugoistočnu Evropu, Sabine Doner, ukazuje da se primećuje rastući pritisak na medije i slobodu mišljenja i sve veći pritisak na podelu vlasti, ali Srbija se još uvek „ne može definisati kao autokratija nego kao defektna demokratija”.¹⁷ U izveštaju „Države u tranziciji” (*Nations in Transit*), organizacije Fridom Haus (*Freedom House*, FH), koja se bavi ljudskim pravima i promovisanjem demokratije u svetu, prvi put od 2003. Srbija i Crna Gora nisu kategorisane kao demokratije (u stalnom padu pet godina unazad). One su izgubile epitet „delimično konsolidovanih demokratija” i vraćene u grupu tranzicionih, odnosno „hibridnih režima”.

15 <https://www.the-american-interest.com/2018/02/16/liberal-democratic-order-crisis/>

16 <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2020/leaderless-struggle-democracy>

17 <https://nova.rs/region/defektna-demokratije-jugoistocne-evrope/>

7. ZAKLJUČAK

Politička posledica dezinformisanja je ta da mediji omogućavaju i olakšavaju uspostavljanje diktatura bez otpora kao meku moć (*soft power*). Autoritarni režimi i vladodršci imaju sve veće mogućnosti da kontrolišu i guše medije. Mi živimo u nametnutoj slici društva. Sve više se govori o manje važnim stvarima a sve manje o mnogo važnijim temama. Za javnu reč nikad nije bilo potrebno više hrabrosti. Aforističarski rečeno – Budite oprezni sa rečima – svaka može biti poslednja! Informativni programi televizija sa nacionalnom frekvencom, umesto informisanja, bave se ubeđivanjem i proizvodnjom pristanka. Vrhovi političke elite nisu slepi za različitosti, već su netolerantni na njih. Kada su građani neobavešteni, neinformisani ili dezinformisani onda imate političare koji sami sebe biraju pomoću birača, da parafraziramo jednu ideju Gaetana Moske. To su isti oni koji sami sebe intervjuišu u TV studijima. U TV studijima odvijaju se ne samo politički već i sudski procesi. Mediji su instrumenti i poluge moći i arene za partijske gladijatore bez kulture i bontona.

Politika je i borba za moć i borba oko značenja. Umesto kreiranja politike postalo je važnije kreiranje publiciteta. Danas nije važno samo pitanje dostupnosti i širenja informacija, već i njihova interpretacija. Kao da nisu najvažniji nedostatak ili nedostupnost informacija, već njihova autentičnost, tačnost i istinitost. Netačne ili nepouzdate informacije lako i brzo šire se društvenim medijima. Reč je o veoma opasnom zagađenju javnog prostora. Medijski ambijent i okruženje postaju „toksični“. Ako ne važe činjenice i argumenti, ako je debata suvišna i proterana, ako nema dijaloga i rasprave (deliberacije) da li možemo da tvrdimo da ima demokratije.

Programi i politički sadržaji (*policies*) više se ne samo prezentuju i prenose, već se i stvaraju u medijima. Politika nije samo kreiranje i implementacija, već i legitimizacija ili delegitimizacija. Problem je što se stručnjaci za politiku i komunikaciju po svom značaju približavaju političarima, a ponegde ih i nadilaze po svom uticaju. Umesto same politike u prvi plan izbijaju spin-doktori, PR-timovi i imidž-mejkeri. Kreatori politike pomešani su sa kreatorima javnog mnjenja. Umesto kreiranja politike postalo je važnije kreiranje publiciteta. Političari su samo glumci tuđih režija (globalnih ili lokalnih), recitatori tuđih tekstova, promoteri tuđih ideja, animatori i neretko *stand up* komičari. Učesnici rialitija.

Vladodršci ne žele da vam otvore već da vam zatvore oči. Vladari su imali različite strategije i taktike sa podanicima. Jedni su ih ubijali (Hitler, Staljin), drugi su ih zavodili, treći opčinjavali, četvrti pacifikovali, ali nijedan ih nije osveščivao, otrežnjivao i otvarao im oči. Pre se opredeljuju za držanje u zabludi nego za osveščivanje i obrazovanje. Ne žele da ih podanici kritikuju već da ih hvale i da im se dive. Ne žele da građani pričaju i raspravljaju već da čute. Nedozrelim, neuspravljenim, neprobuđenim građanima potrebna je reč koja će ih zavesti i ruka koja će ih povesti i voditi (rukovoditi).

Demokratska politika nije sport u kojem smo mi publika a drugi igraju i mi navijamo ili smo indiferentni. To je utakmica u kojoj svi igramo i rezultat zavisi od svih nas koliko smo aktivni ili pasivni, koliko dopuštamo da nam daju golove ili da nas fauliraju. Odgovornost za uspeh je na svima nama. Mediji imaju sve veću moć a sve manju odgovornost. Ako smo svesni svega ovoga, onda ćemo lakše i opreznije da koristimo mogućnosti kao konzumenti, kupci, potrošači, građani, birači, aktivisti, u svetu koji se svodi na *like* (svidanja) i *lies* (laži).

LITERATURA

- Arent, Hana. 1994. *Istina i laž u politici*. Beograd: Filip Višnjić.
- Badiou, Alain. 2020. *Kratki pregled Metapolitike*. Biblioteka Politička misao, Zagreb: FPZ.
- Bradshaw, Samantha, & Howard, Philip N. 2019. *The Global Disinformation Disorder: 2019 Global Inventory of Organised Social Media Manipulation*. Working Paper 2019.2. Oxford, UK: Project on Computational Propaganda.
- Čejko, Meri. 2019. *Superpovezani (Internet, digitalni mediji i tehno-društveni život)*. Beograd: Clio.
- Fishkin, James S. 2008. Ostvariti deliberativnu demokratiju: virtualne i mogućnosti li-
cem u lice. *Politička misao*, Vol. XLV, (2008), br. 3–4, str. 7–26.
- Hamilton, Aleksandar, Medison, Džejsms, Džej, Džon. 1981. *Federalistički spisi*. Beograd: Radnička štampa.
- Le Bon, Gustav. 1989. *Psihologija gomila*. Zagreb: Globus.
- Lou, Erik. 2013. *Mediji i politički proces*. Beograd: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu.
- Luks, Stiven. 2006. Moć: Jedno radikalno shvatanje. *Nova srpska politička misao, Nova edicija*, Vol. XIII (2006), No. 1–4, str. 69–119.
- Muler, Jan-Werner. *Praistorija postistine*; <https://pescanik.net/pristorija-postistine/>
- Moskovisi, Serž. 1997. *Doba gomila*, I. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Orlović, Slaviša. 2020. Pad demokratija i redukcija ljudskih prava: Slučaj Srbija. *Politički život*, br. 18, jula 2020.
- Orlović, Slaviša. 2013. Kritičko mišljenje i javno delovanje politikologa (intelektualca), Deset teza o svetom pozivu u teškim vremenima. U: uredili Milan Podunavac i Žarko Paunović, *Politika: nauka i profesija*. Beograd: Univerzitet u Beogradu Fakultet političkih nauka i Udruženje za političke nauke Srbije.
- Rosenfeld, Sophia. 2018. *Democracy and Truth: A Short History*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Sartori, Đovani. 2003. *Uporedni ustavni inženjering*. Beograd: Filip Višnjić.

Stanovčić, Vojislav. 2006. *Politička teorija*. Beograd: Službeni glasnik.

Shapiro, Ian and Macedo, Stephen. Ed. by, 2000. *Designing Democratic Institutions*. New York and London: New York University Press.

Vajdijanatan, Siva. 2018. *Antidruštvene mreže, Kako nas Fejsbuk razdvaja i podriva demokratiju*. Beograd: Clio.

KORIŠĆENI IZVORI

<https://www.v-dem.net/en>

<https://www.the-american-interest.com/2018/02/16/liberal-democratic-order-crisis/>

<https://www.slobodnaevropa.org/a/twitter-srbija-aleksandar-vucic/30527857.html> (septembar 2021).

<https://www.raskrikavanje.rs/page.php?id=Kako-je-radila-srpska-bot-armija-43-miliona-tvitova-podrske-Vucicu-642> (septembar 2021).

<https://www.slobodnaevropa.org/a/srbija-twitter-laz-vesti-genocid/31416738.html> (septembar 2021).

<https://www.slobodnaevropa.org/a/31004511.html> (septembar 2021).

<https://www.slobodnaevropa.org/a/plan-evropske-komisije-predlaze-sankcije-za-sirenje-laznih-vijesti-/30982389.html> (03. decembar 2020) (septembar 2021).

Slaviša Orlović

POLITICS AND DEMOCRACY IN TIME OF MISINFORMATION

SUMMARY

The media, and especially electronic and social media, have fundamentally changed policy, its content, actors and processes. Politics has become a media game, producing consent, managing impressions and creating meaning and image. Under the influence of the media, political actors and notions of politics are changing. Programs and political contents (policies) are more, not only presented and transmitted, but also created in the media. Today, it is not easy to determine the boundaries between informing and misinforming, between informing and propaganda, between public relations and manipulation, between truth and lies. As Eric Lowe well observed, in “democracy without citizens”, the audience is addressed like a crowd. We live in an imposed image of society.

Now, more than ever, more courage is needed for a public word. The danger, which lies in the taste imposed by the media, is latent populism as a measure of the taste of the mass audience. The truth in politics has always been in question. A journalistic vocation, like a scientific vocation, is a vocation of doubt and coming to the truth. And in a democracy, as the better side of politics, the relationship with the truth is complicated and not resolved to the end. What is the existence of truth if it is not in public. The rulers try to keep the citizens in delusion and ignorance and to create an illusion instead of the truth. They even go a step further by applying organized lying as a weapon against the truth. This is about the opposition between opinion and truth. This has already been seen throughout history in relation to religion (separation of church and state) or ideology (separation of party from state). The truth should be undeniable, and therefore contrary to opinion. In this sense, according to Hannah Arendt, "truth has a despotic character." New knowledge, new discoveries and new truths can contribute to "changing the world and circumstances." And it is not easy for the truths to overcome the opinion of the crowd. Along with truthfulness, the ability to reason is also important. In relation to various techniques and skills known in history, lying in politics is organized today. It is a time of lies and a world of misinformation, false news and post-truth. Unlike traditional political lies that concerned state secrets in diplomacy or warfare, modern political lies deal with things that are not a secret at all but are most commonly known to everyone (Hannah Arendt). It is "conscious insincerity." To deception, "fragility" makes him "so easy and so tempting." The news is false "when it is written intentionally in order to spread misinformation and untruths" (Mary Cejko). Misinformation is a deliberate scam. Today, it is not only the question of the availability and dissemination of information that is important, but also their interpretation and creation of meaning (Kastels). Without interpretation, facts cannot be known, and interpretation depends on the point of view of the interpreter – moral, ideological and political. The media do not reflect reality, but construct it. As Giovanni Sartori notes, "The audience raised by television is, in all respects, a highly misinformed and poorly informed audience." Politics is increasingly reduced to a struggle over meaning. In politics, the best do not win, but those who convince the best win. If the facts and arguments are not valid, if the truth is not important, if the debate is superfluous and expelled, if there is no dialogue and discussion (deliberation), can we claim that it is a time of misinformation (lies) and a time of democracy or attacks on it.

KEYWORDS: time of misinformation, fake news, post-truth.

Jasminka Simić¹

Radio-televizija Srbije

Nove informacione tehnologije: svet bez granica ili ograničenje demokratije

SAŽETAK

U radu se istražuje u kojoj meri su tehnologije četvrte industrijske revolucije, prvenstveno robotika i veštačka inteligencija, promenile međunarodne odnose i u okviru toga stvorile ambivalentan odnos saradnje i konkurencije prema demokratiji i liberalnim vrednostima. Računarski programi, sposobni da procesuiraju ogromnu količinu informacija, uče, donose odluke i zaključke i zamenili su ljudsku inteligenciju i čoveka. U odgovoru do koga se došlo analizom dokumenata i ispitivanja komparativnom metodom odluka i prakse država i kompanija u primeni novih tehnologija u različitim oblastima društva, poput informisanja (robot novinar, algoritam za pisanje i detektovanje lažnih vesti, *dipfejk*), e-trgovine (algoritam za personalizovanu komunikaciju), zdravstva (algoritam za predviđanje toka pandemije), ljudskih prava i sloboda (korišćenje alata na bazi veštačke inteligencije u povezivanju relevantnih podataka za ostvarenje rodne ravnopravnosti na radnom mestu), autor iznosi hipotezu da brz naučno-tehnološki napredak civilizacije istovremeno donosi duboke socijalne i etičke dileme, kao i psihološki strah čoveka od gubitka smisla postojanja

1 Kontakt: jassminka2002@yahoo.com

u rivalitetu sa „mašinom“. U zaključku se navodi da je potrebno uspostaviti sistem odgovornosti i javnosti u pravcu daljeg pravnog regulisanja ove oblasti na nacionalnom i međunarodnom nivou kako bi se izbegla podela društva i uspostavio suživot sa budućim naprednim tehnologijama.

KLJUČNE REČI: veštačka inteligencija, robotika, informaciona tehnologija, *dipfejk*, demokratija

1. UVOD

Ne postoji deo savremene ekonomije, politike, društva ili kulture otporne na uticaj kompjuterske tehnologije. Taj efekat pojačala je pandemija kovida 19 jer se, zbog istraživanja porekla virusa i pronalaska vakcine, ubrzano usavršava tehnologija u svim segmentima četvrte industrijske revolucije, posebno robotike i veštačke inteligencije. Ove oblasti postaju ključni elementi konkurentnosti na svetskom tržištu, najviše u privredi (novi poslovni model), vojsci (nove vrste oružja autonomno smrtonosno oružje) i medijskom informisanju (*dipfejk*). Zbog toga brojne zemlje širom sveta intenzivno, na akademskom nivou, izučavaju uticaj tehnologije 4.0 na društvo, formirajući tako novu teorijsku podoblast u međunarodnim odnosima, kako bi se dao adekvatan odgovor na tehnološki izazov koji se nalazi pred savremenim čovečanstvom. Preteča razvoja informacione tehnologije bio je američki matematičar Norbert Viner, koji je četrdesetih godina XX veka izumeo kibernetiku kao nauku (stvorio je postulate robotike, kompjuterske kontrole i automatike). Prema njegovom učenju, ponašanje sistema moglo bi da se kontroliše pomoću odgovarajućih povratnih informacija. Ubrzo se među istraživačima javila ideja o kontroli ekonomije i društva po ovom osnovnom principu, međutim, za to je bila potrebna tehnologija kakve u to vreme nije bilo.

Snaga i kapacitet kompjutera udvostručavali su se u kratkom periodu (svakih 18 meseci) i ovaj eksponencijalni rast i uticaj, poznat kao Murov zakon (Gordon Mur osnivač kompanije Intel), izazvao je digitalnu revoluciju (Kegli, Vitkof 2004, 409). S druge strane, informacije su postale „široko rasprostranjene u količinskom smislu zahvaljujući mnogim faktorima: široka upotreba društvenih mreža, velika dostupnost nestrukturiranih podataka kao što su slike, video-zapisi i zvuk“ različitog porekla „od kojih su neki: senzori, kamere, ostali uređaji za nadzor, voice over IP sistemi i ostalo“ (Bjelica, Trifunović 2019, 14). Upravo takva količina podataka i analitika postali su imanentni „brojnim naukama, naučnim disciplinama i sistemima, kao što su bezbednost, statistika, ekonomija, sociologija, psihologija, matematika ... time i ključni poslovni potencijal... i strateški resurs... koji vodi ka promeni poslovnih modela i ljudskih resursa“ (Bjelica, Trifunović 2019, 14–15). Dva ključna elementa za razvoj informacione tehnologije su snaga kompjutera i velika količina podataka i

informacija. Glavne tačke četvrte industrijske revolucije su roboti i veštačka inteligencija i oni su brzo napredovali u poslednjih nekoliko godina. To je stvorilo osećaj da je tehnološki napredak veoma brz, ali da ga ne prati odgovarajući međunarodni pravni okvir, kojim bi se demokratske i liberalne vrednosti zaštitile od negativnih posledica. Fenomen tehnologije 4.0 nije potpuno istražen (uprkos proizvodima kao što su pametni telefoni, pametne kuće, pametna preduzeća, pametni gradovi, robot vojnik) u pogledu pretvaranja liberalnog građanskog društva u novo, tehnološko društvo, u čijem centru je „homo tehnicus”. Na tom tragu autor je rad podelio u tri celine: u prvom delu analiziraju se posledice informatičke povezanosti bez geografskih granica u međunarodnim odnosima i relativizacija suverenosti država nasuprot tehnološkom suverenitetu; u drugom delu analizira se koliko je nova informaciona tehnologija u skladu sa poštovanjem i zaštitom političkih, građanskih i ekonomskih prava u demokratskom društvu, poput prava na privatnost, slobodu kretanja i izražavanja, pravo na rad, kao i sa etičkim normama ponašanja; u trećem delu razmatra se potreba da se strože pravno reguliše korišćenje informacione tehnologije na međunarodnom, regionalnom i nacionalnom nivou. U zaključku su navedena rešenja za usmeravanje inovacione tehnologije ka kreativnoj ekonomiji kako bi se izbegli: neujednačenost procesa globalizacije, „digitalni jaz” i erozija demokratskog društva. Autor je u radu koristio metod analize sadržaja zvaničnih dokumenata međunarodnih i regionalnih organizacija i pojedinačnih država koja se odnose na pravno regulisanje korišćenja informacione tehnologije, kao i istraživanja određenih IT kompanija o praktičnoj primeni novih informacionih tehnologija u društvu, komparativnu metodu i studiju slučaja o pomoći veštačke inteligencije u poboljšanju rodne ravnopravnosti. U radu je korišćena domaća i inostrana literatura, kao i ona dostupna na internetu.

2. INFORMATIČKA POVEZANOST U MEĐUNARODNIM ODNOSIMA: IZAZOVI I PERSPEKTIVE

Razvoj nauke i tehnologije dosegao je domete koji se 1945. godine, kada su postavljeni temelji današnjih međunarodnih odnosa, nisu mogli ni naslutiti. Međunarodna integracija tržišta, robe, usluga i kapitala dovela je do globalizacije kojoj je zamah u poslednjih 30 godina dao razvoj informacione tehnologije. U početku, vladine i međunarodne institucije nisu imale jedinstven plan o tome kako i da li uopšte treba da vode informacionu revoluciju, odnosno kako da stvore međunarodni režim za virtuelni prostor bez geografskih granica. Pred njima su se pojavila četiri izazova o kojima su pisali autori Bejlis i Smit: status pojedinca, sadržaj koji protiče kroz globalnu mrežu, globalna komunikacijska infrastruktura i globalna regulatorna sredina.

- a) Pravo na privatnost i bezbednost podataka ključni su u sajber prostoru, gde je povećan nivo nadzora od strane vlada, poslodavaca ili pojedinaca. Tu se postavlja pitanje treba li prava pojedinaca da budu zaštićena u odnosu na potrebe države ili preduzeća, jednostavnije rečeno, kakav je odnos prava na privatnost i bezbednost.
- b) U globalnoj digitalnoj eri sadržaj koji protiče kroz globalnu mrežu ima veliku vrednost. Pravila intelektualne svojine koja štite vlasnike kroz autorska prava, patente, zaštitni znak dobili su na značaju u vremenu kada je kopiju određenog proizvoda (filmskog, muzičkog, trgovinskog) lako i jeftino napraviti. To je za rezultat imalo sporazum o trgovini, koji se odnosi na intelektualnu svojinu, zaštitu i uspostavljanje novih mehanizama i procedure rešavanja sporova, poznat kao Urugvajski runda trgovinskih pregovora (1994).
- c) Globalna komunikacijska mreža i struktura kao osnova globalizacije podrazumeva da kompjuteri treba da budu međusobno kompatibilni kako bi ostvarili svoju svrhu, tako da uspostavljanje tehničkih standarda čine globalnu mrežu mogućom. Onaj ko kontroliše ključne standarde (u pogledu oblikovanja mreže, konkurencije i prednosti) stiče bogatstvo i moć.
- d) Globalna regulativna sredina: pritisak utvrđivanja nadležnosti i granica suvereniteta je pojačan. Regulatori su promovisali konkurenciju radi suzbijanja potencijalnih globalnih monopolista (Baylis, Smith 2001, 551–553).

U savremenim međunarodnim odnosima, kompanije koje se bave komunikacijama i informacionom tehnologijom postale su srž novog sveta informacione međunarodne ekonomije. Takve tehnološke kompanije, poput Majkrosofta, Epla, „ne stvaraju samo proizvode budućnosti, već i buduću infrastrukturu i pravila, na način da funkcionišu slično državama. Ove kompanije ostvaruju oblik suvereniteta nad područjem koje se brzo širi i koje se proteže izvan domašaja regulatornih tela, a to je digitalni prostor” (Bremmer 2021). Kada su se IT firme transformisale u globalne mrežne gigante, „regulatori su nastojali da promovišu efikasan i pristupačan protok informacija preko nacionalnih granica osiguravajući da se više nosilaca pozicionira za nadmetanje u pronalaženju uporednih usluga. Ukoliko je konkurencija prisutnija manje je potrebna regulacija” (Baylis, Smith 2001, 553).

2.1. Suverenitet država u informatičkoj globalizaciji

Brze i neograničene komunikacije predstavljaju okosnicu tzv. globalnog sela, kao metafore sveta u kome će granice nestati a svet postati jedna jedinstvena informatička zajednica. Primena informatičke tehnologije skratila je transportne mogućnosti i otvorila je prostor za ubrzani prenos ideja, dobara, kapi-

tala i ljudi, stvarajući mogućnost za znatno brže povezivanje različitih delova sveta (Vukadinović 2001, 395). Rastuća međuzavisnost je realnost i izazovi globalizacije već su pred Ujedinjenim nacijama „čija se Milenijumska deklaracija nalazi između ciljeva i načela Povelje UN utvrđenih krajem Drugog svetskog rata i razložnog isticanja uverenja da 'potreba osiguranja da globalizacija postane pozitivna snaga za sve narode sveta' predstavlja centralni izazov s kojim se danas suočavamo" (Račić 2010, 36–37). Nove tehnologije promenile su čovekovu percepciju zajednice tako što su drastično umanjile značaj geografske bliskosti. Ovako shvaćena informatička globalizacija za pojedine teoretičare međunarodnih odnosa predstavlja „kraj suvereniteta u značenju koje danas poznajemo" (Kegli, Vitkof 2004, 405). Ili, da je došlo do „relativizacije suverenosti država", jer je svet „otišao mnogo dalje od shvatanja suverenosti država kako su je zamišljali učesnici Vestfalskog kongresa" (Račić 2010, 36–37). „Od Vestfalskog mira države su se izborile za svoju suverenost kao najviše pravo od kojeg nema višeg i koje je sve donedavno bilo neosporan atribut državne vlasti. U savremenim uslovima pitanje suverenosti počelo se ipak postavljati u nešto drukčijem svetlu. Naime, država je donekle ograničena u svom načinu rešavanja internih problema, i to u slučajevima kad se krše ljudska prava" (Vukadinović 2001, 395–397). Država je, međutim, danas suočena i sa nizom drugih pojava koje prevazilaze njene granice, a najočigledniji primer je pandemija kovida 19, zatim ekološki poremećaji i slično. U takvim situacijama država mora ustupiti deo svoje suverenosti i saradivati sa ostalim zemljama.

„Globalizam je promovisao tezu da je svaka posebna suverenost prevaziđena, pa je stoga i istorijska suverenost posebnih nacionalnih država zastarela, jer sve zajednice treba da se podrede svetskom centru bezbednosne, ekonomske, političke i kulturne moći" (Jevtović 2015, 259).

Postoji značajna debata o uticaju informacione tehnologije kao glavnog aspekta jačanja procesa globalizacije na rast i nejednakost, demokratiju i slobodu, porodične i društvene odnose, koja će odrediti budući pravac kretanja u teoriji i praksi međunarodnih odnosa, kao i socioloških studija. Između suvereniteta i nadnacionalnosti, realizma i liberalizma kao vodećih teorija u međunarodnim odnosima egzistirace države u nastojanju da sačuvaju nacionalni interes u okvirima međusobne infomatičke i komunikacijske povezanosti.

2.2. Tehnološki suverenitet

Kompjuterska i telekomunikaciona revolucija omogućile su da se u trenutku uspostave globalne komunikacije koje stvaraju nove odnose, preciznije novu ekonomiju. Nadmetanje u informacionoj tehnologiji postalo je izvor podela u svetu na bogate i stabilne zemlje i druge siromašne i nestabilne, stvarajući time digitalni jaz.

Tehnologija je postala najvažniji oblik moći u društvu. Tehnološki suverenitet ili autonomija u oblasti tehnologije dvosmislen je pojam. Tehnološki

suverenitet podrazumeva da su informaciona i komunikaciona infrastruktura i tehnologija usklađene sa zakonima, potrebama i interesima zemlje u kojoj se korisnici nalaze.

Tehnološki (digitalni) suverenitet Evropske unije počiva na tri neodvojiva stuba, a to su računarska snaga, kontrola nad podacima i bezbedno povezivanje (European Commission 2021). „Kreiranje politike u pravcu evropskog tehnološkog suvereniteta koji koristi najvećem broju Evropljana trebalo bi da ima za cilj regulatorno okruženje u kome tehnološke kompanije i korisnici tehnologije mogu napredovati preko nacionalnih granica država članica EU... Da biste postali svetski lider u inovacijama potrebno je stvarno jedinstveno tržište na kojem kompanije mogu da se povećaju, sa što manje prepreka, a zatim da se takmiče na globalnom nivou. Trebalo bi ga dopuniti politikama koje podržavaju konkurenciju i podsticajima za istraživanje i ulaganje” (Bauer, Erixon 2020). Tehnološki suverenitet pojavio se kao glavni problem između SAD i Kine, koje su, uz Kanadu, vodeće zemlje u oblasti inovacione tehnologije, posebno veštačke inteligencije. Pandemija kovida 19 ukazala je na važnost digitalne transformacije Evrope, kako bi se osiguralo socijalno i ekonomsko blagostanje Evropljana. „Tehnologija je održala Evropu (i svet) otvorenom za poslovanje uprkos izolaciji” jer je omogućila građanima da rade od kuće, realizuju onlajn nastavu, da koriste onlajn plaćanja, itd. Pored toga, građani Evrope postali su suvereniji u pogledu pristupa informacijama koji su pomogli u praćenju i obuzdavanju širenja virusa. Drugo, kriza je testirala otpornost Evrope na uočenu zavisnost od stranih tehnoloških rešenja (Bauer, Erixon 2020).

Predsednica Evropske komisije Ursula fon der Lajen u svom godišnjem izveštaju, koji je predstavila u Evropskom parlamentu (15. 09. 2021), ukazala je na važnosti ulaganja u evropski tehnološki suverenitet. Na tom tragu je i usvajanje Zakona o evropskim čipovima, čiji je cilj „zajedničko stvaranje najsavremenijeg evropskog ekosistema čipova, uključujući i proizvodnju” za pametne telefone, električne skutere, vozove ili pametne fabrike (State of the Union 2021, 6–7). To donosi sigurnost EU u snabdevanju i razvoj novih tržišta za revolucionarnu evropsku tehnologiju, pošto Evropa trenutno zavisi od najsavremenijih čipova koji se proizvode u Aziji.

3. STANJE DEMOKRATIJE I LJUDSKIH PRAVA U INFORMATIČKOJ ERI

Za celokupan raspored moći u svetu izuzetno je značajan razvoj nauke i tehnologije, odnosno posledice koje se odražavaju na planu njihovog miroljubivog korišćenja i sve opasnije mogućnosti njihove upotrebe u vojne svrhe, od nuklearnog oružja do autonomnog smrtonosnog oružja, kao i zloupotrebe u javnom i privatnom životu ljudi (Račić 2010, 36).

Opasnosti sa kojima se čovečanstvo suočava su nekontrolisano korišćenje prirodnih, neobnovljivih izvora energije, ozonska rupa, klimatske promene na planeti, pandemija kovida 19, kao i (zlo)upotreba proizvoda četvrte industrijske revolucije, posebno u oblasti robotike i veštačke inteligencije.

U 2016. godini proizvedeno je onoliko podataka koliko u čitavoj istoriji čovečanstva do 2015. Procenjuje se da će za 10 godina biti 150 milijardi umreženih mernih senzora, 20 puta više nego ljudi na Zemlji. Zatim će se količina podataka udvostručiti svakih 12 sati. Oni sadrže informacije koje otkrivaju kako mislimo i osećamo. Algoritmi za duboko učenje koriste takve podatke prikupljene na internetu kroz individualno praćenje korisnika, kao i njihovog ponašanja u društvenim kontaktima („surfovanje“). Time se stvara društvo pod kontrolom podataka, o čemu je pisao Norbert Viner. Nova informaciona tehnologija u savremenom demokratskom društvu kreće se „od programiranja računara do programiranja ljudi“ (Helbing... 2017). Mnoge IT kompanije nastoje da pretvore ove velike podatke u veliki novac (Big Data, Big Money).

Efekti nove informacione tehnologije su višestruki i mogu se grupisati u političko-ekonomske, vojne, medijsko-društvene i etičke.

3.1. Ljudska prava i inovacione tehnologije

Ljudska prava obavezuju sve aktere na svetskoj sceni, uključujući i države, da uvažavaju, poštuju i štite ova prava. Zalaganje za zaštitu i unapređenje ljudskih prava nalazi se u samom vrhu prioriteta liberalne teorije međunarodnih odnosa, nasuprot teoriji realizma čiji je prioritet unapređenje i zaštita suverenosti država. „Ljudska prava predstavljaju transnacionalni etički pokret koji podržava stanovište da su ljudska bića na prvom mestu, ispred svih drugih identiteta, kao što je država“, što ukazuje na to da „građanski status ne zahteva državu kao svoj neophodni preduslov, jer je građanski status društveni status koji podrazumeva uzajamno priznavanje ljudskih moralnih vrednosti“ (Kegli, Vitkof 2004, 389).

Od formiranja Ujedinjenih nacija (1945) usvojene su brojne konvencije i dokumenta kojima je regulisana ova oblast, kao što su Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima (1948); Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima (1966) i Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima (1966), koji su stupili na snagu 1976. godine. Građanska i politička prava odnose se na pravo na život i slobodu, ličnost, okupljanje, udruživanje, slobodu kretanja, mišljenja i izražavanja, dok socijalna i ekonomska prava obuhvataju pravo na rad i odgovarajuće radne uslove, pravo na socijalno obezbeđenje, pravo na zdravlje, obrazovanje, učešće u kulturnom životu. „Ekonomska i socijalna prava ne mogu se samo proklamovati i zajemčiti ustavima i zakonima, dok građanska i politička prava ostaju to samo formalno, ako ne postoje socijalni i ekonomski preduslovi za njihovo vršenje.“ (Dimitrijević, Stojanović 1988, 298) Ipak, tehnološki napredak koji je od tada učinjen i koji se ne može zaustaviti i ograničiti doveo je do novih opasnosti po opštečovečanske vrednosti.

Digitalno doba otvorilo je nove granice ljudske dobrobiti, znanja i istraživanja, a digitalne tehnologije pružaju nova sredstva za zastupanje, odbranu i ostvarivanje ljudskih prava. Ipak, nove tehnologije se često koriste za kršenje prava, posebno onih koja pripadaju kategoriji osetljivih grupa, na primer putem nadzora, represije, cenzure i uznemiravanja na internetu, uključujući i zaštitnike ljudskih prava, navedeno je u izveštaju generalnog sekretara UN Antonija Gutereša pod nazivom „Najveća težnja: poziv na akciju za ljudska prava” (The highest aspiration: A call to action for human rights 2020).

Širok je spektar uticaja koje nove inovacione tehnologije, a posebno veštačka inteligencija, imaju na prava pojedinaca:

- a) Pravo na privatnost regulisano je članom 17. Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima, koji „štiti ljude od samovoljnih ili nezakonitih mešanja u privatni život, porodicu, stan ili prepisku, i nezakonitih napada na njihovu čast i ugled. Član 17(2) daje zakonsku zaštitu od takvih napada”. (Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima 1966) Veštačka inteligencija koristi lične podatke i donosi odluke koje imaju direktne efekte na živote ljudi. Sa pitanjem privatnosti povezani su različiti uticaji na korišćenje drugih prava, poput prava na zdravlje, obrazovanje, slobodu kretanja, slobodu mirnog okupljanja, slobodu udruživanja i slobodu izražavanja (The highest aspiration: A call to action for human rights 2020). Tako se, na primer, sistemi veštačke inteligencije koriste za određivanje ko može da ima korist od javnih usluga ili da dobije posao.
- b) Pravo na slobodu izražavanja obezbeđeno je svakom licu prema članu 19. Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima, bez obzira na granice, i podrazumeva slobodu izražavanja, primanja i širenja informacija i ideja svih vrsta, u usmenom, pismenom, štampanom ili umetničkom obliku, ili na bilo koji način po slobodnom izboru (Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima 1966). Nove informacione tehnologije, međutim, sve su prisutnije u oblasti politike gde se građani usmeravaju ka određenom za nosioce vlasti prihvatljivom ponašanju uz korišćenje velike količine podataka i informacija. Takva moderna forma paternalizma ukazuje na zainteresovanost ne samo za ono što ljudi rade, već i na želju da urade stvari za koje vladajuća politička struktura smatra da su ispravne (Helbing, 2017).

Napredak novih tehnologija ne sme koristiti za narušavanje ljudskih prava, produblivanje nejednakosti ili pogoršanje postojeće diskriminacije, dok upravljanje veštačkom inteligencijom treba da osigura pravičnost, odgovornost, objašnjenje i transparentnost, upozorio je generalni sekretar UN Antonio Gutereš (The highest aspiration: A call to action for human rights 2020). To ukazuje na potrebu da se posebnom pravnom odredbom regulišu prava pojedinaca da budu zaštićeni u odnosu na potrebu države ili preduzeća da zaštite

bezbednost podataka, jednostavnije rečeno utvrditi karakter odnosa prava na privatnost i bezbednost podataka.

3.2. Veštačka inteligencija u službi rodne ravnopravnosti

Nedavne studije pokazuju da rodna ravnopravnost na radnom mestu ne raste, već se smanjuje, a na to je uticala i pandemija kovida 19 (Women, leadership, and missed opportunities 2021). To pitanje, zajedno sa mogućnostima koje veštačka inteligencija otvara na polju ljudskih resursa, tema je brojnih rasprava, poput one pod nazivom „Jednake mogućnosti u doba veštačke inteligencije”, koju je, sa predstavnicima EU, država Centralne i Istočne Evrope i poslodavcima, organizovala IT kompanija IBM. Uključenost žena u oblast savremenih tehnologija i IT sektora i dalje je niska. Samo 1,4% žena u EU rade kao IT stručnjaci. Tehnologije poput veštačke inteligencije imaju važnu ulogu u obezbeđivanju da se prema zaposlenima postupa pošteno i ravnopravno. Nejednakost nije samo nepravedna, već negativno utiče na kulturu kompanije, ometa inovacije i usporava napredak. IT kompanija IBM razvila je alate zasnovane na veštačkoj inteligenciji kao što je „Savetnik za kompenzaciju”, sa pametnim kompjuterom „Watson” (sposobnim da uči), koji povezuje sve relevantne faktore kao što su veštine zaposlenih, konkurentnost plata, dinamika lokalnog tržišta, učinak, potencijal i slično. Sistem veštačke inteligencije pomaže u upoređivanju zarade muškaraca i žena u svakoj grupi vršnjaka ili otkrivanju moguće razlike u prosečnoj plati, osmišljavanju i primeni najbolje prakse u oblasti kompenzacija, zapošljavanja, napredovanja i razvoja karijere kako bi se sprečilo da se nejednakost u zaradama uopšte pojavi (Jednake mogućnosti u doba AI 2021).

3.3. Inovacione tehnologije u vojnoj oblasti

U sferi bezbednosti, najpoznatiji proizvod nove inovacione tehnologije i veštačke inteligencije su smrtonosni autonomni sistemi naoružanja (robot ubi-ca) koji samostalno odlučuju o napadu. O regulisanju njihovog pravnog statusa pregovara se od 2004. u okviru Konvencije UN o kontroli nekonvencionalnog oružja, a zvanično od 2017. godine. Sjedinjene Američke Države, Izrael, Velika Britanija, Rusija, Južna Koreja i Australija podržavaju ovu vrstu naoružanja. Američki argument je da bi se upotrebom veštačke inteligencije smanjile civilne žrtve i „kolateralna šteta”, jer kompjuter, za razliku od vojnika, ima bolji pregled nad velikim brojem informacija na ratištu i, shodno tome, pravi manje grešaka. Na tom tragu, Izrael je predstavio naoružanog robota (robot vojnik) koji može da patrolira u borbenim zonama, prikuplja podatke i uči za buduće misije. Jedan od primera ove vrste naoružanja su rakete koje samostalno, bez ljudske intervencije, traže i odlučuju koji će cilj napasti. Takvo oružje često se ne može zaustaviti, niti ono može da razlikuje, na primer, vojno od

civilnog vozila, što predviđa međunarodno pravo. Razlika između boraca i civila je najvažnije pravilo međunarodnog humanitarnog prava. To pravo obavezuje zaraćene strane na najveću moguću zaštitu civila i civilnih objekata. U tu kategoriju Međunarodni komitet Crvenog krsta svrstava autonomne sisteme oružja koji mogu samostalno da traže, odaberu i napadaju svoje ciljeve. Zbog toga je generalni sekretar UN Antonio Gutereš ponovo pozvao na globalnu zabranu te vrste oružja (The highest aspiration: A call to action for human rights 2020).

3.4. Primena veštačke inteligencije u medijskoj sferi

Primena veštačke inteligencije u medijsko-javnoj sferi jednakom brzinom se razvija kao i u ostalim oblastima društva, i stigla je do tačke prelaza u tzv. manipulativne tehnologije kojima se ograničava sloboda izbora. Ključno pitanje je, da li treba verovati svemu što se vidi, i da li je nastupila „virtuelna demokratija“ umesto demokratizacije društva. Jer, „informacije podstiču demokratiju, ali samo kada svojom raznovrsnošću i raznolikošću pogleda, ideja i vrednosti šire kritički ambijent, promovisući dijalog i toleranciju“ (Jevtović 2015, 264).

Primer za to je *dipfejk*, tj. kompjuterski generisane kopije koje savršeno oponašaju glas, pokrete i izraz lica određenih osoba iz medijske i sfere javnog života, od voditelja informativnih emisija (u Južnoj Koreji 2020), preko glumaca, do političara. *Dipfejk* za većinu ljudi predstavlja lažni video snimak. Međutim, u oblasti novinarstva može da ima pozitivnu ulogu prilikom upotrebe za vanredne vesti u vanrednim okolnostima. Takođe, roboti novinari su našli svoju primenu u pripremi preseka dnevnih vesti, što može da ima uticaja na poboljšanje objektivnog informisanja jer ova vrsta „mašina“ ne podleže političkom uticaju u selekciji vesti. Nove informacione tehnologije otvorile su potrebu za određenim novim zanimanjima istovremeno nestankom starih, što vodi ka gubitku posla i ekonomske egzistencije za određene kategorije ljudi. Procene su da bi u narednih 10 do 20 godina oko polovine današnjih zanimanja moglo da bude zamenjeno algoritmima, shodno tome neće i određene kompanije (Helbing... 2017).

3.5. Etičke norme u informatičkoj eri

Osnovni etički zahtev koji se nameće učesnicima u međunarodnim odnosima, posebno u novoj informatičkoj eri, jeste „imperativ koji naređuje svakome da dela tako, a da ne povredi egzistenciju drugoga, što je minimum bez koga bi sve nestalo“ (Dimitrijević, Stojanović 1988, 25).

Prema „Etičkom kodeksu za inženjere robotike“ (2010), „inženjer robotike treba da ima odgovornost i uvek na umu dobrobit globalne, nacionalne i lokalne zajednice, kao i dobrobit robota inženjera, kupaca i poslodavaca“. Osnovni princip od koga se polazi je „odgovornost inženjera robotike da razmotri

moгуće neetičke upotrebe inženjerskih kreacija. On ne može da spreči sve potencijalne opasnosti i neželjene upotrebe inženjerskih kreacija, ali treba da učini da ih svede na minimum. To može da uključi dodavanje bezbednosnih mera, obaveštavanje drugih o opasnostima, ili potpuno odbijanje opasnog projekta" (Report of COMEST on robotics ethics 2017). U etička pitanja potpadaju i poštovanje fizičkog blagostanja ljudi i njihovih prava, kao i da budu pravilno informisani. Treba takođe imati na umu da nova informaciona tehnologija, posebno industrija robotike, postaje veoma unosan posao i to iskustvo je pokazalo da se kodeksi ponašanja i etičke smernice često vide kao prepreke za istraživanje i razvoj. Tu je sličnost sa zagovornicima realističke teorije u međunarodnim odnosima koji odbacuju mogućnost ograničenja izbora ponašanja, sredstava i akcija koje preduzimaju države u međunarodnim odnosima putem morala ili nekih drugih normi ponašanja.

Značaj morala u međunarodnim odnosima mora da pođe od činjenice da svako društvo stvara one moralne norme koje su nužne za njegov opstanak. Unutrašnji moral deluje na ponašanje pojedinca u zajednici kojoj pripada. Uporedo sa razvojem ekonomske međuzavisnosti u svetu, razvijali su se i politički procesi saradnje u međunarodnim odnosima i oni su doveli do formiranja međunarodnih organizacija unutar kojih je počeo da se razvija međunarodni moral „kao izraz saglasnosti svesti o postojanju osnovnih vrednosti u međunarodnom životu svakog potpunog društva, koje moraju biti zaštićene, inače se ugrožava opstanak tih društava" (Dimitrijević, Stojanović 1988, 232). To daje prednost normativnim razmatranjima međunarodnih odnosa i svesnim naporima s ciljem stvaranja novih vrednosti, novih pravila ponašanja, koja bi u sveći ljudi prevazišla nasledene norme.

4. PRAVNO REGULISANJE SAJBER PROSTORA I UPOTREBE INFORMACIONE TEHNOLOGIJE

Prekogranična priroda sajber prostora usmerena na informacije predstavlja problem za centralizovan pristup upravljanja jedne države. Fizička infrastruktura koja čini sajber prostor u nadležnosti je nacionalnog pravosuđa i uprave, dok protok podataka i informacija preko te strukture stalno prelazi iz jedne u drugu teritorijalnu upravu, što otežava efektivnu zakonsku kontrolu nad ovim protokom informacija. Iz tog razloga javila se potreba za stvaranjem novih normativnih režima kako bi se regulisao sajber prostor, a međunarodne i regionalne organizacije inicirale su i razmotrile mogućnosti da se postojeći pravni principi međunarodnog prava primene u ovoj oblasti. Trenutno ne postoji pravno obavezujući instrument na međunarodnom nivou koji reguliše ponašanje u sajber prostoru. Postoji veliki broj tzv. mekih zakonskih inicijativa (pravno neobavezujućih) koje određuju norme u sajber prostoru i daju smernice državama kako da ih primene. Neosporno je da međunarodno pravo, a posebno

Povelja UN, međunarodni dokumenti o zaštiti ljudskih prava i međunarodno humanitarno pravo imaju svoju primenu u sajber prostoru. Generalna skupština UN usvojila je rezoluciju pod nazivom „Suzbijanje korišćenja informaciono-komunikacionih tehnologija u kriminalne svrhe” (26. 05. 2021), u kojoj su navedeni uslovi za pregovore o sporazumu o sajber kriminalu (General Assembly 2021). Rezolucija je zasnovana na dokumentima koje su podnele Rusija i Sjedinjene Američke Države kao predstavnici grupa zemalja.

Upotreba novih informacionih tehnologija, naročito veštačke inteligencije, izaziva psihološki strah čoveka da će izgubiti bitku sa mašinom (robotom), a globalizacija ljudski lik. UN su pozvale da se uvede moratorijum na određene sisteme veštačke inteligencije, kao što je prepoznavanje lica, i da se preduzmu mere u cilju zaštite ljudskih prava u tom pogledu. U izveštaju visokog komesara UN za ljudska prava Mišel Bašele (15. 09. 2021) upućen je poziv da se proceni rizik koji različiti sistemi veštačke inteligencije predstavljaju za pravo na privatnost ili slobodu kretanja i izražavanja, zatim na njihovu zabranu, ili, u svakom slučaju, na regulisanje onih sistema koji predstavljaju najveću opasnost. Dok se ove procene ne završe „države bi trebalo da uvedu moratorijum na tehnologije koje potencijalno predstavljaju veliki rizik”, a posebno je naveden primer tehnologija koje omogućavaju automatsko donošenje odluka (Artificial intelligence risks to privacy demand urgent action-Bachelet 2021).

Sistemi veštačke inteligencije se obučavaju uz pomoć ogromnih baza podataka, koje su ponekad nedovoljno transparentne ili zastarele, zbog čega nose rizik od diskriminacije. Greške koje su zbog toga nastale imale su za posledicu hapšenje nevinih ljudi jer loše obučeni sistemi za prepoznavanje lica nisu bili u stanju da pravilno prepoznaju osobe sa određenim fizičkim karakteristikama (The right to privacy in the digital age 2021).

Osim toga, sistemi koje konstruiše čovek reflektuju njegove etičke izbore, tako da ne nude drugačija rešenja. Pored svega navedenog, sistemi veštačke inteligencije mogu da dovedu i do povećavanja nejednakosti između klasa, budući da će ovakvi alati biti najdostupniji bogatima, koji već imaju tehnološku prednost (Milivojević 2012).

Protivteža ovome je činjenica da „još ne postoji tehnologija koja 'razmišlja' na isti način kao čovek, što znači da mašine još nisu u stanju da izgrade odnos prema svetu, što je jedan od osnovnih preduslova da na njega utiču” (Milivojević 2012). Pravno regulisanje ove materije je zbog toga od ključnog značaja za budućnost čovečanstva i demokratske vrednosti.

4.1. Regulisanje sajber prostora na regionalnom nivou

Brojne regionalne organizacije usvojile su dokumenta kojim regulišu sajber prostor na svojoj teritoriji, istovremeno i upotrebu najnovijih informacionih i komunikacionih tehnologija. Savet Evrope je usvojio Konvenciju o sajber kriminalu poznatu kao Budimpeštanska konvencija (2001), koja sadrži:

spisak napada koji se smatraju prekršajima, a počinjeni su preko kompjutera; proceduralne pravne alate za sprovođenje istraga o sajber kriminalu; efektivno čuvanje elektronskih dokaza o počinjenim prekršajima; međunarodnu policijsku i sudsku saradnju po pitanju sajber kriminala i razmene e-dokaza. Savet Evrope je sastavio Konvenciju o zaštiti pojedinaca i automatskoj obradi ličnih podataka, koja ima za cilj da „zaštiti svakog pojedinca, bez obzira na njegovu nacionalnost ili mesto prebivališta, kao i obradu njegovih ličnih podataka i na taj način doprinese poštovanju njegovih ljudskih prava i osnovnih sloboda, a posebno prava na privatnost” (Convention on Cybercrime 2001).

Afrička unija je 2014. godine usvojila Konvenciju o sajber bezbednosti i zaštiti ličnih podataka („Malabo konvencija”). U članu 25 (1) navodi se da će „svaka država potpisnica da usvoji odgovarajuće zakonodavne i/ili regulatorne mere koje se smatraju efektivnim i sadrže odredbe o značajnim krivičnim prestupima, koji utiču na poverljivost, integritet, dostupnost i opstanak informaciono-komunikacionih tehnoloških sistema, podataka koje oni obrađuju i mrežne infrastrukture, kao i delotvorne proceduralne mere za gonjenje i suđenje počiniocima prekršaja” (African Union Convention on Cyber Security and Personal Data Protection 2014).

Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju je 2013. godine usvojila mere izgradnje poverenja za sajber prostor odlukom Stalnog saveta broj 1106. Ove mere imaju za cilj da smanje sukobe koji se javljaju kao posledica korišćenja informaciono-komunikacionih tehnologija (Permanent Council Decision No. 1106, 2013).

Šangajska organizacija za saradnju usvojila je 2009. godine Sporazum o saradnji na polju osiguranja međunarodne informacione bezbednosti. Radi ostvarivanja saradnje po ovom sporazumu definisane su glavne pretnje u oblasti osiguranja međunarodne informacione bezbednosti: razvoj i upotreba informacionog oružja; priprema i vođenje informacionog rata; informacioni terorizam; informacioni zločin; korišćenje dominantnog položaja u informacionom prostoru na štetu interesa i bezbednosti drugih država; distribucija informacija koje štete društvenim, političkim i ekonomskim sistemima, duhovnom, moralnom i kulturnom okruženju (The agreement between the governments of state members of the Shanghai Cooperation Organization on cooperation in the field of ensuring the international information security 2009).

4.2. Uspostavljanje standarda informacionog društva u Srbiji

Razvoj informacionog društva u Srbiji i borba protiv visokotehnološkog kriminala, kao jednog od strateških prioriteta u oblasti informacione bezbednosti, regulisani su nizom strateških dokumenata, posebno u okviru Strategije za borbu protiv visokotehnološkog kriminala za period 2019–2023. godine. To je učinjeno u skladu sa strateškim i operativnim pristupom Evropskoj uniji u pogledu visokotehnološkog kriminala. Srbija je ratifikovala Konvenciju o

visokotehnološkom kriminalu, Budimpeštansku konvenciju, 2009. godine. Zakonodavni okvir Srbije definiše visokotehnološki („sajber“) kriminal u čl. 2. Zakona o organizaciji i nadležnosti državnih organa za borbu protiv visokotehnološkog kriminala, navodeći da visokotehnološki kriminal u smislu tog zakona predstavlja vršenje krivičnih dela kod kojih se kao objekat ili sredstvo izvršenja krivičnih dela javljaju računari, računarski sistemi, računarske mreže, računarski podaci, kao i njihovi proizvodi u materijalnom i elektronskom obliku (Zakon o organizaciji i nadležnosti državnih organa za borbu protiv visokotehnološkog kriminala 2009). Pod proizvodima u elektronskom obliku posebno se podrazumevaju računarski programi i autorska dela koja se mogu upotrebiti u elektronskom obliku (Strategija za borbu protiv visokotehnološkog kriminala za period 2019–2023. godine 2018).

Strategijom za razvoj veštačke inteligencije u Srbiji za period 2020–2025. godine utvrđeni su ciljevi i mere za razvoj veštačke inteligencije čija implementacija treba da rezultira ekonomskim rastom, unapređenjem javnih usluga, unapređenjem naučnog kadra i razvojem veština za poslove budućnosti. Takođe, realizacija mera Strategije trebalo bi da osigura da se veštačka inteligencija u Srbiji razvija i primenjuje na bezbedan način i u skladu sa međunarodno prepoznatim etičkim principima kako bi se iskoristio potencijal ove tehnologije za unapređenje kvaliteta života svakog pojedinca i društva u celini, kao i za dostizanje ciljeva održivog razvoja (Strategija razvoja veštačke inteligencije u Republici Srbiji za period 2020–2025. godine 2019).

Uz pravne okvire za regulisanje sajber prostora i upotrebe novih informacionih tehnologija najbolje rešenje je da se čovečanstvo motiviše za okretanje kreativnoj ekonomiji sa sistemima veštačke inteligencije kao bezopasnim alatima, korisnim za sve.

5. ZAKLJUČAK

Brzina kojom se razvijaju informacione i komunikacione tehnologije ukazuje na to da će se u naredne dve decenije u potpunosti realizovati svi segmenti četvrte industrijske revolucije i stvoriti novo digitalno doba sa svojim mehanizmima funkcionisanja. Ovaj proces podstakla je pandemija kovida 19, posebno u virtuelnoj komunikaciji (rad i školovanje od kuće) i u službi medicine (praćenje toka razvoja virusa), tako da je inovaciona tehnologija održala svet otvorenim za poslovanje uprkos izolaciji. Istovremeno, zdravstvena kriza je pokazala zavisnost (Zapada) od stranih tehnoloških rešenja (Kina). Inovacione tehnologije, posebno veštačka inteligencija, imaju najsnažnije efekte u političko-ekonomskoj, vojnoj i medijsko-društvenoj sferi. Takođe, postoji tendencija da dovedu do: 1) izolacije pojedinca pod stalnom virtuelnom kontrolom i do sužavanja njegovih, međunarodnim i ustavnim dokumentima, garantovanih ljudskih prava (pravo na privatnost, slobodu kretanja, izražavanja); 2) relativni-

zacije tradicionalnog suvereniteta država u beskrajnom tehnološko-informacionom prostoru, čiji je ključni element postao tehnološki suverenitet; 3) digitalnog jaza koji dovodi do ekonomskog slabljenja pojedinih država, pa i kvaliteta demokratije.

Komunikacijska revolucija ostvarena pomoću kompjuterske tehnologije nagoveštava opasnost da će globalizacija biti sve neujednačenija, tj. da će biti od koristi manjini privilegovanih zemalja, dok će sve ostale dovesti u izrazito nezavidan ekonomski položaj. Ovim se sužava prostor za realizovanje celog seta ljudskih prava, imanentnih demokratskim društvima, što nizom negativnih trendova u svetu, na čelu sa pandemijom kovida 19, slabi poverenje u demokratske institucije. Ukoliko se najnovije tehnologije koriste u tzv. manipulativne svrhe izazvaće eroziju društva.

Najnovije tehnologije pozitivno utiču na opšti društveni razvoj samo ukoliko se primenjuju na bezbedan način, u skladu sa međunarodnim etičkim principima. Zbog toga će ova tema u narednoj dekadi biti ključna za Ujedinjene nacije, čiji je zadatak da na temeljima postojećih dokumenata kojima se regulišu ljudska prava i slobode u razvijenim demokratskim društvima izgrade pravni okvir za regulisanje i korišćenje proizvoda četvrte industrijske revolucije, kao novi podsticaj i doprinos u razvoju teorije međunarodnih odnosa.

LITERATURA

- African Union Convention on Cyber Security and Personal Data Protection. 2014. African Union; <https://au.int/en/treaties/african-union-convention-cyber-security-and-personal-data-protection>, 30. 10. 2021.
- Annual report of the United Nations High Commissioner for Human Rights and reports of the Office of the High Commissioner and the Secretary-General. 2021. Human Rights Council Forty-eighth session 13 September–1 October 2021; <https://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=27469&LangID=E> 15. 09. 2021.
- Artificial intelligence risks to privacy demand urgent action-Bachelet. 2021. United Nations Human Rights Office of the High Commissioner; <https://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=27469&LangID=E>, 15. 09. 2021.
- Baylis, John, Smith, Steve. 2001. *The Globalization of World Politics An introduction to international relations*. Second edition. Oxford University Press.
- Bauer, M. Erixon, Frederik. 2020. Europe's Quest for Technology Sovereignty: Opportunities and Pitfalls. *ECIPE*. PE; <https://ecipe.org/publications/europes-technology-sovereignty/>; <https://ecipe.org/publications/europes-technology-sovereignty/>, 30. 10. 2021.
- Bjelica, M. Zoran, Trifunović, Darko. 2019. Bezbednost, podaci, mrežna analitika, tehnologija obrade. Beograd: Institut za nacionalnu i internacionalnu bezbednost.

- Bremmer, Ian. 2021. Treating tech giants as nation-states. *Foreign Affairs*; <https://www.axios.com/tech-giants-nation-states-digital-space-cf9578dd-1ad9-4714-b3a8-f9ea97dc3961.html>, 25. 10. 2021.
- Bremmer, Ian. 2021. "The Technopolar Moment How Digital Powers Will Reshape the Global Order". *Foreign Affairs*. November/December 2021; <https://www.foreignaffairs.com/articles/world/2021-10-19/ian-bremmer-big-tech-global-order>, 28. 10. 2021. <https://www.axios.com/tech-giants-nation-states-digital-space-cf9578dd-1ad9-4714-b3a8-f9ea97dc3961.html>, 25. 10. 2021.
- Convention on Cybercrime. 2001. No. 185. Council of Europe; <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treatynum=185>, 30. 10. 2021
- Dimitrijević, Vojin, Stojanović, Radoslav. 1988. *Međunarodni odnosi*. Beograd.
- Helbing, Dirk, Frey, S. Bruno, Gigerenzer, Gerd, Hafen, Ernst, Hagner Michael, Hofstetter, Yvonne, Hoven, van den Jeroen, Zicari, V. Roberto, Zwitter, Andrej. 2017. "Will Democracy Survive Big Data and Artificial Intelligence?" *Scientific American*; <https://www.scientificamerican.com/article/will-democracy-survive-big-data-and-artificial-intelligence/#>, 11. 09. 2021.
- European Commission. 2021. Europe: The Keys To Sovereignty; https://ec.europa.eu/commission/commissioners/2019-2024/breton/announcements/europe-keys-sovereignty_en, 30. 10. 2021.
- Jednake mogućnosti u doba AI. 2021; <https://www.youtube.com/watch?v=Pe7uGkP-1CZQ>, 31. 10. 2021.
- Jevtović, Zoran. 2015. „Komunikacioni suverenitet u dobu globalnih medija”. *Nacionalni interes*, br. 3/2015, god XI, vol. 24, str. 257–274. Beograd.
- Kegli JR, V. Čarls, Vitkof, R. Judžin. 2004. *Svetska politika Trend i transformacija*. Beograd: Centar za studije Jugoistočne Evrope, Fakultet političkih nauka, Diplomatska akademija.
- Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima. 1966; <https://unmik.unmissions.org/sites/default/files/regulations/05bosniak/BIIntCovCivilPoliticalRights.pdf>, 31. 10. 2021.
- Milivojević, Jovan, Kokić, Arsić, Aleksandra, Grubor, Sonja, Savović, Ivan, Aleksić, Aleksandar. 2012. „Nauka i tehnologija u funkciji kvaliteta života”. Fakultet inženjerskih nauka Kragujevac; <http://www.cqm.rs/2012/cd1/pdf/7/03.pdf>, 17. 09. 2021.
- Permanent Council Decision No. 1106. 2013. OSCE; <https://www.osce.org/pc/109168>, 30. 11. 2021.
- Račić, Obrad. 2010. *Ujedinjene nacije između moći i prava*. Beograd: Službeni glasnik.
- Report of COMEST on robotics ethics. 2017. SHS/YES/COMEST-10/17/2 REV. Paris; <https://unesco.blob.core.windows.net/pdf/UploadCKEditor/REPORT%20OF%20COMEST%20ON%20ROBOTICS%20ETHICS%2014.09.17.pdf>, 31. 10. 2021.
- State of the Union Address. 2021. By Ursula Von der Leyen. European Commission; https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/soteu_2021_address_en.pdf, 15. 09. 2021.

- Strategija za borbu protiv visokotehnološkog kriminala za period 2019–2023. 2018; <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2018/71/1/reg>, 30. 10. 2021.
- Strategija razvoja veštačke inteligencije u Republici Srbiji za period 2020–2025. godine. 2019; <https://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2019/11/1–Nacrt-strategije-razvoja-ve%C5%A1ta%C4%8Dke-inteligencije-u-Republici-Srbiji-za-period-2020.-2025.-godine.pdf>, 30. 10. 2021.
- The agreement between the governments of state members of the Shanghai Cooperation Organization on cooperation in the field of ensuring the international information security. 2009; <https://cis-legislation.com/document.fwx?rgn=28340>. 30. 11. 2021.
- The right to privacy in the digital age. Report of the United Nations High Commissioner for Human Rights A/HRC/48/31; <https://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=27469&LangID=E>, 15. 09. 2021.
- The highest aspiration: A call to action for human rights. 2020. United Nations. By António Guterres, United Nations Secretary-General on the occasion of the seventy-fifth anniversary of the United Nations; https://www.un.org/peacebuilding/sites/www.un.org.peacebuilding/files/documents/2020_sg_call_to_action_for_hr_the_highest_aspiration.pdf, 17. 09. 2021.
- Vukadinović, Radovan. 2001. *Međunarodni odnosi od Hladnog rata do globalnog poretka*. Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske.
- Women, leadership, and missed opportunities. 2021. IBM; <https://www.ibm.com/thought-leadership/institute-business-value/report/women-leadership-2021>, 31. 10. 2021.
- Zakon o organizaciji i nadležnosti državnih organa za borbu protiv visokotehnološkog kriminala. 2009. „Službeni glasnik RS”, br. 61/05 i 104/09; https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_organizaciji_i_nadleznosti_drzavnih_organ_a_za_borbu_protiv_visokotehnoloskog_kriminala.html, 31. 10. 2021.

Jasminka Simić

THE NEW INFORMATION TECHNOLOGIES: A WORLD WITHOUT BORDERS OR CONSTRAINT OF DEMOCRACY

SUMMARY

The paper examines to what extent the new technologies of the fourth industrial revolution, primarily robotics and artificial intelligence, have changed international relations and, in that framework, created an ambivalent relationship of cooperation and competition in relation to democracy and liberal values. Computer programs, capable of processing a huge amount of information, learning, making decisions and conclusions, have replaced human intelligence and man. By applying the document analysis and comparative review of the decision and practices of countries and companies in the application of new technologies in various areas of society, such as information (robot journalist, algorithm for writing and detecting fake news, *deepfake*), e-commerce (algorithm for personalized communication), health (algorithm for predicting the course of the pandemic), human rights and freedoms (use of tools based on artificial intelligence in linking relevant data to achieve gender equality in the workplace), author presents a hypothesis that the rapid scientific and technological progress of civilization simultaneously causes deep social and ethical dilemmas, as well as psychological fear of human of losing the essence of existence in facing the "machine". In conclusion, it is stated that it is necessary to establish a system of responsibility and publicity on the course of further legal regulation of this area, both on the national and international level, in order to avoid differentiation of society and to establish coexistence with future advanced technologies.

KEYWORDS: artificial intelligence, robotics, information technology, *deepfake*, democracy.

Snežana Đorđević¹

*Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka*

Digitalizacija koja podržava participativnu demokratiju i održivi razvoj

SAŽETAK

Razvoj IT je otvorio sjajan prostor za veću dostupnost informacija i svih vrsta znanja, što je važan činilac razvoja i obogaćivanja demokratije. Istovremeno, time je otvoren prostor za dezinformacije i zloupotrebe informacija, te smo svedoci ozbiljnog urušavanja demokratskih institucija, procedura odlučivanja i, konačno, ugrožavanja ljudskih prava i u najvećim demokratijama na planeti. Veliki broj autora ukazuje da digitalizacija nije tehničko, niti inženjersko pitanje već da ima ozbiljne socijalne i političke implikacije. Srbija spada u zemlje koje imaju sistemsku korupciju sa kojom nijedan od režima od 2000. godine ne izlazi na kraj, zbog nespremnosti političkih elita da se odreknu ovih unosnih vidova bogaćenja. Ovaj rad će se fokusirati na tri teme: prva se bavi kvalitetom javnih nabavki u Srbiji, problemom slabe dostupnosti ugovora u javnosti, te velike štete koje se pri tome nanose našem društvu. Druga tema je kvalitet javno-privatnih partnerstava – dobra i loša praksa, kojom treba da se obezbedi uspešna realizacija projekata za koje javni sektor sam nema dovoljno sredstava, te se oslanja na privatni. Ipak, kod nas ovi projekti često služe za zloupotrebe i

1 Kontakt: snezana.djordjevic@fpn.bg.ac.rs

koruptivne aktivnosti. Treća tema je slaba dostupnost informacija vezanih za prostorne planove i za gradnju kao izuzetno profitabilne oblasti.

KLJUČNE REČI: IT, zaštita konkurencije i javnog dobra, javne nabavke, prostorno planiranje i gradnja, javno-privatna partnerstva

1. UČENJE IZ ISKUSTVA DANSKE O DIGITALIZACIJI

Danska je uložila velika sredstva od 1990. u javni sektor radi podizanja IT kapaciteta, što je vodilo kreiranju nove kulture e-javnog sektora i e-usluga (e-država, e-lokalna vlast). EU je, pri svim merenjima uspešnosti digitalizacije, ocenila ovu zemlju kao najbolje uređenu. Došlo je do ozbiljnog restrukturiranja rada javnih institucija. Treba naglasiti da ovaj proces zahteva veliko zalaganje političke elite i javnih službenika, velika finansijska ulaganja, ali najbitnije je njegovo prihvatanje od strane građana i njihovo aktivno učešće, što je u Danskoj bio slučaj (Schou, Hjelholt 2018, 111–113).

U novom sistemu važnu ulogu dobijaju službenici koji podržavaju građane u ovom procesu a oličenje su misija i namera države i lokalnih vlasti. Službenici i političari su savladavali nove IT jezike, programe, a paralelno sa njima i građani su usvajali te veštine. Sve veći deo usluga zahtevao je aktivno on line uključivanje i on line participaciju građana u raznim fazama odlučivanja: od identifikacije problema, iskazivanja potreba, davanja sugestija i predloga, formalnog oblikovanja najboljih paketa usluga, do evaluacije kvaliteta usluga i isticanje kritika i novih zahteva.

Digitalizacija povećava **transparentnost**, te građani pravovremeno dobijaju sve bitne informacije o javnim uslugama (vrste i obima usluga, dostupnih finansija itd.). Omogućeno je da se građani uključe u proces iskazivanja prioriteta potreba, čime doprinose kreiranju optimalnih paketa usluga (**participacija**). Time se smanjuje prostor za zloupotrebe i evidentno povećava fleksibilnost (usluge krojene prema potrebama korisnika), efikasnost i dostupnost usluga (jeftinije) (Pieterse 2009, 50–65; Palleti 2016, 141–152).

1.1. Proces digitalizacije

U prvoj fazi, od 1990. do 2001. godine (Socijal-demokratska vlada), proces digitalizacije tretiran je kao važan demokratski instrument. Temelj ovog informacionog društva je aktivna, predstavnička demokratija, koja daje svim građanima iste mogućnosti i afirmiše se solidarnost kao vrednost (Schou, Hjelholt 2018, 70). U tom kontekstu se svim građanima garantuje jednako pravo na pristup informacijama, na uključivanje, pravo da utiču na odluke i postanu tako deo obogaćenog, otvorenog digitalnog javnog prostora. U dokumentima i izja-

vama političkih lidera se ističe da građani treba slobodno da ispolje, izraze svoje potrebe, daju sugestije i tako aktivno kreiraju pakete usluga, ali i da ujedno razvijaju zajednicu i obogaćuju svoju ličnost (podsticano je korišćenje programa celoživotnog učenja). Građanima se garantuje zaštita od nadgledanja ili ugrožavanja privatnosti. ***Uključivanje ostaje stvar izbora*** a ne obaveza (Schou, Hjelholt 2018, 68).

Država i lokalna vlast su ***garantovale svakom pojedincu podršku*** da se uključi i koristi javne usluge. Pripadnici marginalnih grupa (slabije obrazovani, siromašni, osobe sa posebnim potrebama, pripadnici etniciteta – obično migranti koji slabo govore jezik itd.) su, kako se i očekivalo, imali problema sa korišćenjem e-paketa. Otuda je posao službenika, pre svega u opštinama,² bio da pomogne svakom pojedincu da se uključi i aktivira korišćenje datih usluga, što je bilo odlično rešenje. U centru ovog sistema javnih usluga ***je bio građanin***.

Problem, međutim, nastaje od 2001. godine sa promenom vlasti (liberalno-konzervativna koalicija) jer se iz korena menja odnos prema digitalizaciji. Ovom naglom zaokretu je pogodovao niz afere i skandala koje je prethodna vlada napravila u procesu digitalizacije. Naime, ispostavilo se da je taj proces trajao duplo duže: 4 umesto predviđene 2 godine (1996–2000) i da je koštao znatno više od predviđenih troškova (umesto 268 miliona, 412 miliona danskih kruna).³ Nadalje, u ovom procesu nije bilo dovoljno koordinacije i sinhronizacije tako da je svaki od 14 okruga obezbedio svoj IT sistem, koji između sebe nisu bili komplementarni, što je u organizacionom smislu nedopustiv previd a u finansijskom je izazvao velike dodatne troškove (Schou, Hjelholt 2018, 71–73). Ovo je jako razočaralo građane, te su se na izborima opredelili za političku opciju koja je nudila veću odgovornost, jačanje efikasnosti i ekonomičnosti, kao i podizanje preduzetništva i konkurentnosti danskog društva i privrede u globalizovanom svetu.

Posao digitalizacije u novoj vlasti od Ministarstva za informaciono društvo preuzima Ministarstvo finansija. Menja se koncept građanina koji postaje ***konzument usluga***, a pravo na uključivanje se transformiše u građansku ***obavezu***. U novom sistemu pružanja usluga, država od građana zahteva da budu elektronski pismeni i obučeni (to je za njih sada obaveza a ne više izbor). U protivnom, oni su sami krivi što „ne drže korak” te se tretiraju kao otpadnici i teret za sistem (Schou, Hjelholt 2018, 104,105).

U tom periodu dolazi do velikih promena u primeni softverskih paketa u oblasti javnih usluga, te ove brze i često korenite promene ni službenici više nisu uspevali lako da savladaju, a još manje su uspeli da pravovremeno pomognu slabije obrazovanim korisnicima. Česte promene softverskih programa

2 Danska je decentralizovana zemlja i jako veliki udeo usluga se pruža upravo na lokalnom nivou.

3 Predstavljeno u evrima to iznosi: umesto 36 miliona evra došlo se na 55,4 miliona evra.

zahtevaju stalne obuke građana (korisnika) i njihovu stalnu on line komunikaciju sa službama.

Građani, kojima treba pomoć, se upućuju, umesto u kancelarije opštine, u *samouslužne centre* pri bibliotekama. Ovim izmeštanjem centra korisnicima se poručuje da je ova aktivnost manje bitna, po prirodi poluprivatna i da je ona opterećenje za opštinu i njene službe. Službenici koji pružaju ove usluge, ističu u intervjuima, da se osećaju veoma neprijatno, jer uviđaju da korisnici pomoći objektivno ne mogu da savladaju izazove digitalnog sistema koji je vremenom postajao sve kompleksniji, te da svoj posao ne mogu uspešno okončati (on je postao neizvodiva misija). Građani iz ranjive socijalne grupe ne uspevaju „da drže korak” i ostaju odsečeni iz sistema (digitalni otpadnici) (Schou, Hjelholt 2018, 96).

U Danskoj je ovaj proces bio praćen sve većim otuđivanjem vlasti od davanja dela informacija i neophodnih pojašnjenja, pa i podrške, te se službenici tokom intervjuja često žale da su Ministarstva i za njih bila nedostupna (Schou, Hjelholt 2018, 101).

Građani se tako suočavaju sa novim, neprijatnim iznenađenjem da nova vlast ozbiljno ugrožava demokratske vrednosti društva blagostanja, koje je u Danskoj, s dobrim razlogom, decenijama ljubomorno čuvano.

Autori koji pišu u ovoj oblasti, prateći primere i iz drugih zemalja, uviđaju da država i lokalna vlast kroz digitalizaciju, afirmišući konkurentnost efikasnosti, racionalnosti i efektivnost (uz stalna merenja troškova i dobiti) skidaju sa sebe poslove i prenose ih na građane. To su poslovi praćenja i prijavljivanja stanja, podnošenje zahteva, vrednovanje usluga itd. koji svakom pojedincu oduzima veliki deo vremena tokom dana, sa tendencijom stalnog rasta obima i kompleksnosti ovih poslova.

1.2. Kritika neoliberalnog koncepta digitalizacije

Sve veći broj autora koji istražuju ove fenomene ukazuje da je osnov problema u krizi savremene neoliberalne države koja zanemaruje političke i socijalne probleme koje ovi procesi izazivaju. Oni ističu da su digitalizovano informatičko društvo i ekonomija zasnovana na znanju (knowledge based economy) zasnovane na želji vladajućih elita da se nadalje širi i učvršćuje neoliberalizam, uprkos vidljivim slabostima. Na globalnom nivou postoji umreženost važnih međunarodnih institucija koje svesrdno zagovaraju ovaj koncept društva kao najbolji⁴ (Sum and Jessop 2013, 270–271 prema: Schou, Hjelholt 2018, 47).

Ovi autori se fokusiraju upravo na loše posledice izazvane ovim modelom digitalizacije, posebno prateći fenomen (ne)pravde u oblasti socijalne,

4 To su: MMF, WTO, OECD, UN, EU, NAFTA, ASEAN, Asia Pacific Economic Organization, The Asian Developmental Bank itd.

zdravstvene, ekološke, bezbednosne, kulturne i politike prostornog planiranja i gradnje. Verdegen i Fuchs 2013. analiziraju stanje u Švedskoj, Bates 2014. u Velikoj Britaniji, Franceschetti 2016. u Italiji i Gurumurthy, Chami, Thomas 2016. u Indiji.

Ističu da je neoliberalno društvo sa globalizacijom ojačalo eksploatatorsku dimenziju. Nove klase se preko noći jako bogate, standardi minimalnih zarada kao i druga prava iz sveta rada (pravo na plaćeni prekovremeni rad, obavezan dnevni, nedeljni i godišnji odmor, pravo na plaćeni godišnji odmor, na minimalne nadnice, na penzije itd.) se potiskuju. Eksploatacija se povećava pa u tom kontekstu raste svet prekarijata (rad za male ili nikakve plate, nesigurni poslovi), povećava se broj siromašnih i broj beskućnika. Na taj način izuzetno bogati se još više bogate, koristeći dodatno dopuštene načine da ne plaćaju poreze (poreski raježi), u čemu se takođe vidi velika povlašćenost klase vlasnika kapitala. Odličan indikator zaštite interesa kapitala u trci za profitom je tolerisanje neodgovornog iskorišćavanja prirode ugrožavanjem životne sredine. Neke od najbogatijih i najrazvijenijih zemalja sveta (SAD), čije ekonomije ozbiljno ugrožavaju planetu, često pružaju najviše otpora rešavanju ovih problema⁵ (Schou, Hjelholt 2018, 116).

U literaturi se pojavljuju dva interesantna i važna koncepta. Jedan se tiče značaja razvoja *socijalne ekonomije* kao alternative neoliberalnoj ekonomiji koja se prvenstveno fokusira na profit. Socijalna ekonomija ističe da prioritet mora biti kvalitet proizvedenih dobara i usluga kojima se podiže kvalitet života ljudi i blagostanje društva i ova promena bi rešila mnoge probleme savremenog sveta.⁶

Drugi koncept je *koprodukcija u uslugama*, kao vid aktivne participacije građana vrlo bitne i u procesu digitalizacije, te ćemo se u ovom radu baviti više ovom temom.

2. KOPRODUKCIJA KAO DEMOKRATSKI MODEL RAZVOJA

Koprodukcija (zajedničko stvaranje, *co-production*) u oblasti javnih usluga znači uključivanje građana u proces planiranja, dizajniranja javnih usluga prema od njih iskazanim potrebama, zatim uključivanje u proces proizvodnje i isporuke javnih usluga, te posebno u proces nadgledanja, vrednovanja i korekcije tih paketa usluga.

5 U SAD se decenijama vodila bitka za ekološku politiku. Demokratski predsednik Obama je uspeo da potpisom na Pariski sporazum, uz veliko zakašnjenje, priključi ovu zemlju globalnim naporima očuvanja životne sredine. Trampova administracija povlači potpis uz obrazloženje da to mnogo košta ekonomiju, te da priroda nije ugrožena. Iako Bajdenova administracija obnavlja ovaj sporazum, ostaje upitna održivost ove politike.

6 D. Tyfield, T. Dannestan, P. Jones, B. Jessop and N. L. Summ.

Ističe se da uključivanje građana mora biti **dobrovoljno i besplatno** (ne sme biti zakonom obavezujuće). Njihovo uključivanje (odlučivanje o obimu i kvalitetu javnih usluga u svim oblastima) ih dovodi u poziciju partnera koji dele odgovornost sa javnim sektorom (državom ili lokalnim vlastima) za kvalitet, cenu, dostupnost usluga, posebno osetljivim grupama.

Korisnost primene ovog modela zasniva se na činjenici da građani najbolje mogu identifikovati prioritete kako pojedinačne, grupne tako i cele zajednice. Na toj osnovi, uzevši u obzir raspoloživa sredstva iz budžeta, ali i moguće druge izvore finansiranja, mogu na najbolji način da se zadovolje potrebe konkretne zajednice. Ovaj proces donosi mnogo koristi: raste zadovoljstvo građana zbog optimalno oblikovanog paketa usluga, zadovoljstvo što učestvuju u procesima odlučivanja preko kog podižu znanja o zajednici, raznim socijalnim grupama (posebno osetljivim), formiraju svest o specifičnosti javnog dobra i jačaju osećaj pripadnosti zajednici, što je vrednost za sebe. To je važan temelj za razvoj poverenja građana u vlast i institucije, uz afirmaciju participativne demokratije i društva.

Ovaj koncept nije nov, postojao je u praksi socijaldemokratskih zemalja zapadnog sveta i u Jugoslaviji. On postaje ponovo atraktivan i koristan za rešavanje svuda identifikovanih problema deficita demokratije i pasivne pozicije građana, usled jačanja neoliberalnog modela pružanja usluga, koji u praksi nameće kao prioritet povećanja efikasnosti i snižavanja cene usluga.

Model koprodukcije razvija tri bitna aspekta: organizacionu saradnju, participativno finansiranje i personalizaciju usluga.

Organizaciona saradnja podrazumeva veću fleksibilnost institucija za uključivanje građana u proces kreiranja, dizajniranja usluga u skladu sa potrebama pojedinaca. Zainteresovani građani dobijaju podsticaj da organizaciono ojačaju (formiranje NGO ili neke interesne grupe), da se umreže sa drugim akterima (vlasti svih nivoa, institucije, stručna i interesna udruženja) i utiču na sve faze odlučivanja: od kreiranja usluga, finansiranja, isporuke, vrednovanja, do korekcije paketa isporučenih usluga.

Ovaj model uključuje građane i u kreiranje budžeta (**participativno budžetiranje**) jer finansiranje određuje obim i kvalitet usluga. Kroz proces kreiranja budžeta *građani moraju dobiti sve neophodne informacije* na koja se sredstva može računati, ali i koje alternative postoje ako ta sredstva nisu dovoljna (municipalne obveznice, podrška od privatnog ili trećeg sektora kroz PPP projekte, neki vid samofinansiranja itd.). Ovaj proces podrazumeva razgovore i pregovore partnera. On građanima otvara prostor da podignu znanja o budžetskom procesu, principima finansiranja, značaju javnog dobra, značaju poštene redistribucije uz brigu o marginalnim grupama, kao i veštine balansiranja pojedinačnih, grupnih i opštih interesa u zajednici. U ovom procesu građani zaista postaju vrlo važan akter čime se **povećava vrednost socijalnog kapitala u društvu** (Fugini, Bracci, Sicilia 2016, 50).

Personalizovanje usluga je oblikovanje usluga prema ličnim potrebama korisnika i bitan je činilac koprodukcije. Političari, skupa sa službenicima, usmeravaju i sprovode ovaj proces participativnog i mrežnog odlučivanja, obezbeđujući pravovremeno, transparentno informisanje u svim fazama ovog procesa. U nizu zemalja postoji razvijena **praksa personalnih budžeta za socijalnu pomoć ili za zdravstvene usluge**, koja omogućava korisniku da utiče na distribuciju tih sredstava na usluge koje su baš toj osobi potrebne i da kontroliše trošenje tih sredstava. Time se smanjuje prostor za neefektivna ulaganja, za razbacivanje novca na neadekvatne usluge i za zloupotrebu javnih sredstava i fondova. Sa druge strane, ovakva mogućnost podiže znanja građana oko usluga koje se mogu obezbediti za određena sredstva, čime preciznije mogu iskazati svoje potrebe, podstaći komercijalizaciju nekih usluga koje do tada nisu postojale a vlastima se olakšava preciziranje zahteva pri **raspisivanju javnih tendera**.

Naredna tabela slikovito pokazuje kako se menja pozicija građana i vlasti kroz promenu nivoa participacije građana u proces odlučivanja.

Tabela 1. Participacija građana, kopljaniranje i kodizajn

Slab	Nivo kopljaniranja i kodizajna			Jak
Nivo participacije	PSEUDO	PARCIJALNA	PUNA	
Participativni proces	Aktivni građanin i grupa njih je uključena u <i>simboličku participaciju</i> , posećuje otvorene sastanke u MZ, opštini, gradu ili dobija informacioni materijal	Aktivni građanin i grupa njih je uključena u <i>ograničen diskurs</i> skupa sa vlašću, posećuje otvorene ili zatvorene sastanke u MZ, opštini, gradu	Aktivni građanin i grupa njih je uključena u <i>smislen diskurs</i> skupa sa vlašću, posećuje otvorene sastanke u MZ, opštini, gradu	
Deliberativni proces	Učesnici su primaoci informacija od strane javne uprave	Učesnici mogu izraziti svoje preference u specifičnim projektima	Učesnici <i>moгу izraziti i dalje razvijati</i> svoje preference u vezi sa javnim uslugama i investicijama	
Finalna odluka	Vlasti	Učesnici i vlasti	<i>Učesnici</i>	

Izvor: Autor uz manje intervencije, prema: Mariagrazia Fugini, Enrico Bracci, Mariafrancesca Sicilia (Eds.) (2016), *Co-production in the Public Sector Experiences and Challenges*, Politecnico di Milano, Springer, p. 30

Kroz povećanu participaciju, za sve učesnike se otvara polje obogaćivanja uvida u postojeće stanje, probleme koji postoje u zajednici, ali i za kreativnost u rešavanju problema. Veoma često upravo građani kao stanari naselja, korisnici raznih usluga i najbolji poznavaoци kako ovi procesi izgledaju u životu, daju konkretne i kreativne (inovativne) predloge kako se neki problemi mogu rešiti. Deo inovativnosti je usmeren na metode rada, drugačiji način organizovanja, novi način sufinansiranja, bolje oblikovanje usluga prema potrebama i sl. U ovim procesima se proveravaju neki postojeći fakti i obogaćuju se baze podataka koje su temelj odlučivanja (**evidence based policy making**), te građani i **aktivno kreiraju informacije** na koje se vlasti mogu osloniti. Mnogi digitalni

paketi su oblikovani kao interaktivni, te je doprinos građana idejama, predlozima njihov najvažniji sadržaj (Paletti 2016, 145).

Praksa ukazuje da afirmacija i jačanje participativnog procesa odlučivanja nije jednostavan i lak proces, da je pun izazova koji se usput moraju rešavati, ali da su koristi koje donosi vredni velikog truda. Poseban izazov uvek predstavlja osmišljavanje načina uključivanja **građana iz osetljivih socijalnih grupa** (etničke manjine, siromašni, bolesni, nezaposleni, deca ako su korisnici usluga itd.) koje ne smeju biti marginalizovane u ovom procesu.

Druga opasnost koja postoji je pojava paradoksa javnog dobra koji oduvek prati odlučivanje velikog broja ljudi. Pri okupljanju velikog broja građana u razgovoru o javnim stvarima dešava se fenomen *povećanja osećaja pojedinaca o beznačajnosti njihovog ličnog doprinosa*. Zbog toga oni gube osećaj neophodnosti da učestvuju i povlače se iz ovih aktivnosti. Ovaj problem moraju stalno i iznova rešavati **politički lideri i stručnjaci** (službenici) jer on može urušiti kvalitet participacije i javno dobro koje iz njega proizlazi (dobre, osmišljene politike, projekti, paketi usluga i zadovoljni građani) (Fugini, Bracci, Sicilia 2016, 32). Otuda je neophodno da dobro osmisle oko kojih (uvek suštinski bitnih) pitanja se organizuje koji vid skupa, kako dostavljati informacije i kako obezbediti obogaćivanje znanja i veština neophodnih građanima da produbljeno sagledaju stanje i probleme kojih moraju pri odlučivanju biti svesni.

Politički lideri i službenici moraju osmisliti kako dobro napisanim pozivom motivisati građane da uzmu učešće u radu – svakako dajući težinu značajnu njihovog učešće bez kojih vlast ostaje nemoćna da kreira usluge primerene potrebama građana. Konačno, važno je da osmisle kako učiniti ove procese ne samo korisnim za vlast, već **zanimljivim, korisnim i prijatnim za građane**, postižući na kraju najbolji mogući rezultat za zajednicu.

Prava je veština kombinovati neposredne sastanke i IT pakete u svakoj sredini i povodom raznih tema, te ovaj proces traži dobro osmišljavanje. Bitno je razumeti koliko su u nekim fazama neophodni neposredan ljudski kontakt, razgovor, opuštanje, druženje za jačanje osećaja zajedništva i pripadanja. Sa druge strane, IT paketi mogu značajno olakšati i obogatiti ove procese (veliki broj aplikacija su interaktivne kojima se pametno koriste ideje i inicijative korisnika – građana).

Na ovom tragu je u SAD u procesu revitalizacije gradova razvijen projekat **Izmaštavanje svog grada** (Imagining Your City) koji je uključivao stanovnike naselja, gradskih distrikata i grada u celini sa pozivom da pomognu da se na bolji način urede zapušteni i ružni prostori. Gradski lideri, službenici, arhitekta, planeri i građani su okupljeni oko misije da njihov grad bude što bolje uređen i dizajniran. To je za posledicu imalo nastanak maštovitih i funkcionalnih prostornih i arhitektonskih rešenja, koji su podigli lepotu, funkcionalnost i udobnost gradova, naselja i njihovih trgova, parkova, saobraćajnica, prijatnih mesta za druženje, uživanje i razonodu. Na ovom talasu realizovan je veliki broj urbanih projekata širom sveta uz osluškivanje ideja, potrebe i želja građana (Gehl 2013, 3–18).

3. SRBIJA

Reforme od 2000. godine u Srbiji donele su veliki broj novih zakona (tržišna ekonomija, demokratizacija sistema, decentralizacija), novih institucija u cilju modernizacije političkog sistema i razvoja demokratske političke kulture. Uprkos tome, i dalje postoje brojne sistemske slabosti i naše društvo obiluje problemima. Građani su i posle dve decenije reformskih napora i dalje marginalizovani. Slabo su uključeni u planiranje, kreiranje politika, dokumenata i u dizajniranje paketa usluga, dok su procesi merenja rezultata i zadovoljstva građana uslugama skoro nepostojeći. Participacija je veoma slabo razvijena i najčešće je nalazimo u fazi pseudoparticipacije, što znači da građani ponekad formalno učestvuju u radu MZ ali njihov uticaj je vrlo slab. Uglavnom se tretiraju kao pasivni konzumenti usluga koje im kreiraju i dostavljaju vlasti.

Najveće slabosti političkog sistema su: slaba pravna država, slabe institucije, zavisna sudska grana vlasti, neefikasna administracija, partokratija i korupcija.

Što se ekonomije tiče, najbitnije slabosti su:

- nedovoljno pogodan ambijent za poslovanje (izuzetno velika regulatorna i proceduralna opterećenja), iako je u ovoj oblasti došlo do brojnih poboljšanja, pre svega u olakšavanju započinjanja novog biznisa,
- uporno opstajanje nekih vrsta monopola (partijski, tajkunski ali i prevelik uticaj interesnih grupa po prijateljskoj, rodbinskoj ili drugim osnovama),
- konkurencija je često ugrožena, a time i ravnopravnost aktera na tržištu
- slaba dostupnost finansija (kredita) ili jednostavnije rečeno: novac je „preskup”, itd. (Đorđević 2016, 83).

Autoritarna, centralistička politička kultura koči razvoj gradova, opština i regiona kao snažnih motora ekonomskog razvoja i poslednjih 10 godina država preuzima njihovu ulogu. Umesto da opštine, gradovi i regioni, shodno svojim kapacitetima i potrebama, kreiraju privlačan ekonomski ambijent, oni ostaju pasivan akter i stoga često investicije slabo doprinose razvoju lokalnih zajednica (Rapajić, 2016), a ponekad donesu i probleme poput zagađenja. Ako se ima u vidu i činjenica da su lokalne vlasti tek odskoro faktički uspele da **prenesu imovinu na sebe** (oduzeta 1995. godine, zakon donet 2011. a tek odskoro lokalna imovina je i faktički preneti), zatim stalni problem u vezi sa osvajanjem njihove **fiskalne i finansijske autonomije** (dobar zakon o finansiranju lokalne samouprave iz 2006. stalno se podrija raznim „opravdanjima”), dobijamo jasniju sliku ograničenja realne autonomije lokalnih vlasti (Đorđević 2016, 90–92).

Važan aspekt reformi čini podizanje upravljačkih i administrativnih kapaciteta lokalne vlasti i države. One slabo planiraju (strateški plan razvoja, kao izuzetno važan instrument, često se pravi pro-forme i slabo koristi). Zbog slabe komunikacije vlasti sa građanima i lokalnom zajednicom oko identifikacije

problema i prioriternih potreba, procesi odlučivanja su često zatvoreni u uske grupe, birokratizovani itd. Upravljanje nije modernizovano (nema kvalitetnog strateškog upravljanja, nije se prešlo na **upravljanje misijama i rezultatima**: mission and result driven government) već je i dalje prevashodno **vođeno ulogama** (role driven government). Ovaj zastareo model ima za posledicu niz problema: slaba koordinacija, slab kvalitet timskog rada, slabe baze podataka, stalna praksa preklapanja poslova i „nepokrivenih“ poslova, slabija delotvornost i efikasnost rada i slabo merenje rezultata. Ako pratimo realizaciju javnih usluga, često se projekti izvode netransparentno a brojne analize ukazuju na slab kvalitet upotrebe resursa (ljudskih resursa, imovine, finansija, IT), slabo ili nikakvo praćenje učinaka rada, slabo učenje iz iskustva, te su tako i rezultati često skromni (Đorđević 2017, 18–28; Đorđević 2019, 723–726).

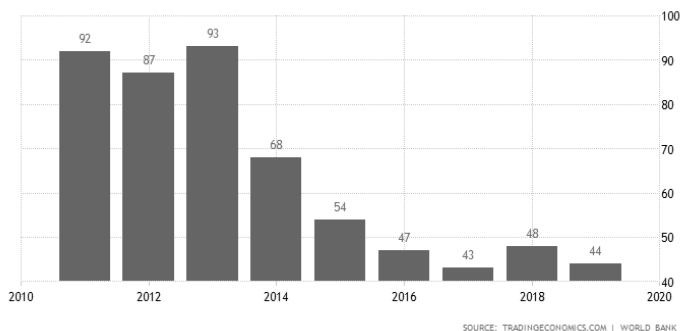
Prelaz od samoupravnog socijalizma (modela koji je bio inspiracija za izučavanje velikom broju istraživača u svetu) ka tržišnom kapitalizmu (loše izvedena privatizacija praćena velikom zloupotrebom javne imovine, uz slabu preduzetničku kulturu i menadžerijalne kapacitete, znanja i veštine) je, logično, vrlo turbulentan proces. Posle 20 godina tranzicije, veoma je interesantno videti dokle se došlo u promenama sistema (regulativa) i posebno u praksi, jer se ova dva procesa često u našoj zemlji jako razilaze (često kršenje zakona). Zato su u fokusu ovog rada polja sa najslabijim dometima kao što su uspostavljanje konkurencije, transparentan način rada, kvalitet pravne države, zaštita svojine i javnog dobra prikazana na nekim primerima.

3.1. Konkurentnost

Srbija je poslednjih godina znatno napredovala u oblasti pogodnosti poslovanja tako da je, u skladu sa nalazima Svetske banke, od 190 ekonomija 2019. godine rangirana kao 44, popevši se za četiri mesta (2018. godine je bila na 48. poziciji). Na Grafikonu 1 se vidi napravljen pomak za 92 mesta u 2011. godini.

Na Tabeli 2, koja prikazuje rangiranje Srbije i indikatore za 2020. godinu, vidi se da je donekle otežano dobijanje kredita (67 u odnosu na 59 u 2016). Na svim drugim pitanjima je došlo do poboljšanja: u oblasti registrovanja imovine (58) i poštovanja ugovora kao garanta pravne sigurnosti i zaštite investitora (65) jer su vrednosti za obe oblasti bile 73 u 2016. Iako postoji poboljšanje kod plaćanja poreza (85 u odnosu na 149. u 2016) to i dalje nisu dobre vrednosti. Najveći uspeh je napravljen u brzini izdavanja građevinskih dozvola (9 pozicija u odnosu na 139. mesto 2016. godine) (Đorđević 2016, 84).

Grafikon 1. Promene u rangiranju Srbije po lakoći pokretanja biznisa, na listi od 190 zemalja

Izvor: <https://www.doingbusiness.org/en/data/exploreeconomies/serbia>

Tabela 2. Rangiranje Srbije kroz indikatore Doing business 2020.

Starting a Business (rank)	73	Getting Credit (rank)	67	Trading across Borders (rank)	23
Score of starting a business (0-100)	89.3	Score of getting credit (0-100)	65.0	Score of trading across borders (0-100)	96.6
Procedures (number)	7	Strength of legal rights index (0-12)	6	Time to export	
Time (days)	7	Depth of credit information index (0-8)	7	Documentary compliance (hours)	2
Cost (number)	2.3	Credit registry coverage (% of adults)	0.0	Border compliance (hours)	4
Paid-in min. capital (% of income per capita)	0.0	Credit bureau coverage (% of adults)	100.0	Cost to export	
✓ Dealing with Construction Permits (rank)	9	✓ Protecting Minority Investors (rank)	37	Documentary compliance (USD)	35
Score of dealing with construction permits (0-100)	85.3	Score of protecting minority investors (0-100)	70.0	Border compliance (USD)	47
Procedures (number)	11	Extent of disclosure index (0-10)	6.0	Time to export	
Time (days)	99.5	Extent of director liability index (0-10)	6.0	Documentary compliance (hours)	3
Cost (% of warehouse value)	1.4	Ease of shareholder suits index (0-10)	5.0	Border compliance (hours)	5
Building quality control index (0-15)	14.0	Extent of shareholder rights index (0-6)	5.0	Cost to export	
✓ Getting Electricity (rank)	94	Extent of ownership and control index (0-7)	7.0	Documentary compliance (USD)	35
Score of getting electricity (0-100)	73.2	Extent of corporate transparency index (0-7)	6.0	Border compliance (USD)	52
Procedures (number)	5	✓ Paying Taxes (rank)	85	✓ Enforcing Contracts (rank)	65
Time (days)	125	Score of paying taxes (0-100)	75.3	Score of enforcing contracts (0-100)	63.1
Cost (% of income per capita)	182.4	Payments (number per year)	33	Time (days)	622
Reliability of supply and transparency of tariff index (0-8)	6	Time (hours per year)	226	Cost (% of claim value)	39.6
Registering Property (rank)	58	Total tax and contribution rate (% of profit)	36.6	Quality of judicial processes index (0-18)	13.5
Score of registering property (0-100)	71.8	Postfiling index (0-100)	93.2	✓ Resolving Insolvency (rank)	41
Procedures (number)	6			Score of resolving insolvency (0-100)	67.0
Time (days)	33			Recovery rate (cents on the dollar)	34.5
Cost (% of property value)	2.6			Time (years)	2.0
Quality of the land administration index (0-30)	18.5			Cost (% of estate)	20.0
				Outcome (0 as piecemeal sale and 1 as going concern)	0
				Strength of insolvency framework index (0-16)	15.5

Izvor: <https://www.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/country/s/serbia/SRB.pdf>

Komisija za zaštitu konkurencije je, kao nezavisno regulatorno telo, uključeno u naš sistem sa ciljem da se podigne kvalitet ambijenta poslovanja, da se onemoguće monopoli i da svi akteri imaju jednake polazne pozicije na tržištu.

Komisija ima solidne nadležnosti, kapacitete, sistemsku podršku (policije, poreskih organa itd.) i instrumente u kontroli pojava ugrožavanja konkurencije na tržištu (nedozvoljena povezanost učesnika koji vode prevelikoj koncentraciji ili sklapanju restriktivnih ugovora koji ugrožavaju konkurenciju na tržištu), kao i pravo da izrekne mere zaštite konkurencije, mere otklanjanja povrede konkurencije i odredi kazne. Komisija samu sebe izdržava i dodatno

puni budžet Republike značajnim sredstvima od licenciranja, naplate usluga i od kazni.⁷

Izveštaji koje Komisija podnosi Skupštini Srbije objavljuju se na njenoj site strani (dostupni su javnosti), vrlo su interesantni i razumljivi. Komisija daje podatke o konkretnim predmetima koje je obradila, glavnim problemima i kako su rešeni, ukazuje na obuke, na instrument kojim motiviše prekršioce da prijave restriktivni sporazum (pokajnički program), što predstavlja dobre indikatore napora da se afirmiše konkurencija u našem društvu.

I pored toga, javnost objektivno malo zna o radu ovog tela. Uprkos postojanju ovog tela, monopoli u raznim vidovima i dalje nastaju i opstaju na našem tržištu. Za postizanje optimalnih rezultata važno je veće i kvalitetnije uključivanje medija, civilnog društva, naučnih institucija da bi se ova delatnost podržala, čime bi bila prisutnija i u javnosti.

3.2. Korupcija, imovina i javno dobro

Korupcija predstavlja veliki problem ekonomije i društva u celini jer ozbiljno ugrožava razvoj i destimuliše zalaganje pojedinaca da zarađuju poštenim radom. Srbija ima već tri decenije sistemsku korupciju sa tendencijom pada vrednosti indeksa (pogoršanja stanja). Vlast aktivno učestvuje i doprinosi ovako lošem stanju. Problem je što je veliki deo opozicije, koji je bio na vlasti dve hiljadite, negovao istu takvu praksu, te građani imaju osećaj da nemaju ozbiljnu alternativu jer svi političari u procesu kandidovanja ističu da će rešiti taj problem, a po dolasku na vlast nastavljaju sa ovom unosnom praksom. Građani se snalaze u ovakvom društvu najbolje što mogu, često i sami učestvujući u koruptivnim aktivnostima. Koruptivna praksa ozbiljno nagrizava poverenje u ljudsku prirodu, potkopava i lično i kolektivno samopoštovanje i ugrožava razvoj društva.

Tokom tranzicije **javno dobro** je ozbiljno ugroženo: prelaz sa društvene svojine (samoupravni socijalizam) na javnu (državnu, lokalnu) ili privatnu svojinu izveden je brojnim privatizacijama u kojima je javna imovina pljačkana. Postalo je skoro legitimno potkradati je i tako se bogatiti. Neoliberalni ambijent razvoja afirmiše privatno dobro neretko ograničavajući prostor jačanja javnog dobra i jačajući privatna ili kvazijavna dobra u skoro svim oblastima javnih politika. Umesto besplatnih škola, zdravstva, vrtića i drugih javnih usluga jača privatni sektor ili neka vrsta sufinansiranja paketa javnih usluga (kvazijavna dobra) (Đorđević 2017, 205–211).

Dodatno, podaci ukazuju da je u Srbiji i **zaštita svojine uopšte na niskom nivou. Kvalitet upravljanja imovinom** je takođe slab i ova vrsta resursa se često zanemaruje (često stoje zapuštene i neiskorišćene javne, nekada i privatne

7 <https://www.kzk.org.rs/>, posećen 15.10.2021. u 14:00; Zakon o zaštiti konkurencije, „Sl. glasnik RS”, br. 51/2009.

zgrade, prostori, parcele, livade), te otuda i slabija reakcija javnosti kada se javna, pa čak i privatna imovina ugrožava ili prisvaja. Sve to su odlični indikatori slabe pravne države (slaba pozicija sudstva, zavisnog od izvršne vlasti), kao i **veoma slabe organizacione i upravljačke kulture našeg društva**. Ovaj aspekt naše kulture moramo ozbiljno razvijati već od porodice i kroz programe čitavog obrazovnog sistema (Đorđević 2016, 90–92).

Naredna tabela predstavlja korupcioni indeks jednog broja zemalja u svetu, uključujući i evropske zemlje zapadne, razvijene, kao i postsocijalističke zemlje. Na ovoj listi, što su brojevi viši stanje je bolje a što su niži stanje je lošije.

Tabela 3. Rizik korupcije u zemljama

Korupcioni indeks zemalja i (pozicija na listi)	Korupcioni indeks zemalja i (pozicija na listi)
Danska 88 (1)	Španija, Litva 58 (41)
Finska, Švedska, Švajcarska 85 (3)	Italija 52 (53)
Holandija 82 (8)	Slovačka 50 (57)
Kanada 81 (9)	Hrvatska 48 (60)
Nemačka, UK 80 (11)	Rumunija 47 (51)
Irska, Island, Austrija 76 (14)	Mađarska 46 (64)
<i>Estonija</i> , Japan 73 (18)	Grčka, Crna Gora 45 (67)
Francuska 72 (21)	Belorusija 44 (70)
USA 71 (22)	<i>Srbija</i> , Kina 39 (87)
Urugvaj, Ujedinjeni Arapski Emirati 70 (23)	Bosna i Hercegovina 38 (89)
Portugalija 64 (30)	S. Makedonija 37 (93)
<i>Slovenija</i> , <i>Poljska</i> 60 (36)	Albanija 36 (99)
Češka Republika, Litvanija 59 (38)	Rusija 28 (138)

Izvor: Autor, podaci preuzeti iz tabele Transparency International Report for 2018.

Zemlje zapadne Evrope pretežno spadaju u grupu sa preko 70 indeksnih poena, što znači da je korupcija zabranjena i u praksi dobro kontrolisana i adekvatno procesuirana (kažnjavana). Lideri su skandinavske zemlje, zatim Švajcarska, Holandija i Nemačka, koje imaju preko 80 indeksnih poena. Mediteranske zemlje imaju niže indeksne vrednosti (što znači da postoji viši stepen korupcije u društvu), što je deo njihovih kultura i relaksiranog pristupa ovoj vrsti problema (Grčka 45, Italija 52, Španija 58, ali Portugalija 64). Primer Portugalije pokazuje da, uprkos tradiciji, dobro liderstvo može da promeni ambijent, da unapredi pravnu državu i smanji korupciju.

Za Srbiju se ne može naći opravdanje za ovako loš plasman (39). Ostale tranzicione zemlje su ipak uspele da se u većoj meri izbore sa smanjivanjem korupcije. Odličan je primer Estonije koja, sa 73 indeksna poena, pripada do broj praksi zemalja zapadne Evrope. Za njom slede Slovenija i Poljska, sa 60 indeksnih poena, Češka Republika i Litvanija, sa 59 indeksnih poena, skupa sa

drugim Baltičkim zemljama, kao i Litvom, koja ima 58 indeksnih poena. Ovo su ohrabrujući primeri uspešno savladane korupcije.

Skorovi drugih postsocijalističkih zemalja su niži, što ukazuje da je za njih ovaj problem slabije rešen, a za Srbiju je izgleda nepremostiv balast: Slovačka 50, Hrvatska 48, Rumunija 47, Mađarska 46, Crna Gora 45, Srbija 39, Bosna i Hercegovina 38, Severna Makedonija 37 i Albanija 36. I u Srbiji korupcija direktno limitira demokratske i menadžerijalne (upravljačke) kapacitete društva kočeći ekonomski i demokratski razvoj.

3.3. Digitalizacija u Srbiji

Proces digitalizacije javne uprave u Srbiji je u odmakloj prvoj fazi, što znači da je za mnoge javne usluge omogućeno digitalizovano pružanje informacija (za građane, privredu i državu – javni sektor).⁸ Za *građane* je otvoren site: postanite e-građanin, uz prezentacije načina korišćenja i on line pomoći za uključivanje. U nizu oblasti aktivirani e-programi kao: upis dece u vrtiće i učenika u škole, režim studija, zakazivanje pregleda kod lekara, primanje vakcina za prevenciju Covid 19 i gripa, dobijanje rezultata testova, kao i digitalnih sertifikata, obezbeđivanja socijalnih usluga, usluge on line zapošljavanja i usavršavanja, registracija vozila, prijava boravišta, podnošenje dokumentacije za gradnju – e-dozvole itd. Nadalje, aktivirani su programi prijave i plaćanja poreza, plaćanja svih komunalnih računa, on line izdavanje svih dokumenata (lična karta, pasoš, dobijanje uverenja – krivična, sertifikata itd.), omogućen je uvid u bazu PIO fonda, e-uvид u izborne, matične liste itd.⁹

Za *privredu* su uspostavljeni e-programi za registraciju preduzeća i dobijanje dozvola (*e-dozvole*), za trgovinu (duvanski proizvodi), poljoprivredu (zaštita bilja), za zdravlje (regulativa lekova i medicinskih sredstava). *E-turista* je program za turizam i hotelijerstvo sa evidencijom svih registrovanih objekata u ovoj oblasti, olakšavanje poslovanja davanjem pravovremenih podataka i mogućnosti da se besplatno on line podnese zahtev za kategorizaciju objekta. *E-inspektor* daje mnoštvo korisnih podataka – omogućava pregled svih izvršenih nadzora nad subjektom, uvid u status predmeta, u izrečene mere i plaćanje kazni za učinjene prekršaje i ima automatizovanu procenu rizika za prekršaje.

Što se tiče *javnog sektora (država)* uključene su „usluge od poverenja” (vremenski žig i *e-plaćanja*), registri (centralni registar stanovništva, lokalna poreska administracija, nepokretnosti u javnoj svojini), zatim obuke (ispit za inspektora), te pečat (saglasnost i procedura dobijanja pečata). U oblasti rada javnog sektora je veoma važan site *e-javne nabavke*, koji je napravljen s ciljem bolje transparentnosti u radu svih javnih institucija.

8 <https://euprava.gov.rs/>, posećeno 15. 10. 2021. u 12:00.

9 <https://euprava.gov.rs/>, posećeno 12. 10. 2021. u 12:40.

Opšta ocena ovog procesa je da država i lokalne vlasti malo izveštavaju građane i privredu o ovim procesima, a da skoro i ne postoji analiza u kojoj se meri građani uspešno uključuju u ove procese i koriste ponuđene pogodnosti. Malo je *interaktivnih e-paketa*, što je posledica slabe systemske participacije građana u odlučivanju.

3.4. Javne nabavke

U oblasti javnih nabavki napravljen je novi digitalni program na kome se objavljuju sve javne nabavke sa podacima o instituciji koja raspisuje konkurs, vremenu oglašavanja, predmetu, tj. sadržaju nabavke, često se navodi procenjena vrednost nabavke, pa čak i ugovor (ugovori su na posebnoj web strani). Ipak, podaci o ugovoru često nedostaju. Novi zakon¹⁰ je podigao prag visine vrednosti nabavke za koju se ide na tender, te posledično sa novim zakonom broj javnih nabavki pada (sa 5.000 u 2019, na 3.000 tokom 2020). Kako se i dalje ne suzbija praksa izbegavanja tendera razbijanjem poslova na više njih manje vrednosti, s pravom se ističe da raspisivanje tendera postaje stvar političke odluke.¹¹

Ovo je indikator da se rado prikrivaju podaci a time tolerišu zloupotrebe javnih sredstava. Tek se uvodi *elektronsko podnošenje prijave*, ali se i dalje čuva uhodana praksa korišćenja insajderskih informacija i nameštanja „najbolje ponude”. Obično se ide na tender najviše ponude pa je procedura nameštanja takva da *željeni ponuđač* (osoba ili institucija koja ima protekciju) ponudi najvišu ponuđenu vrednost za robu ili najnižu cenu za usluge u zavisnosti da li kupuje robu ili prodaje usluge. Naknadno se ponuđaču dopušta, od strane organizacije koja nabavlja robe ili usluge, da „koriguje cene u hodu” zbog pojave novih, „opravdanih” troškova, čime se deo javnih sredstava preliva u privatne džepove. Neretko se vodi žestoka borba za rukovodeće pozicije, upravo zbog mogućnosti bogaćenja na ovaj način i skoro da ne postoji polje javnih politika u kome izostaju ovakve aktivnosti.

Državna revizorska institucija (DRI) je, kao nezavisno regulatorno telo, pored budžetskih inspekcija, nadležna da prati korektnost procedura trošenja javnih sredstava. U tom procesu DRI ispituje sve organe javnog sektora (države, pokrajine, gradove i opštine, njihove institucije, ustanove i organizacije). DRI ima mogućnost podnošenja prekršajnih i krivičnih prijavi i zahteva za razrešenje odgovornog lica.¹²

10 Zakon o javnim nabavkama, „Sl. glasnik RS”, br. 91/2019.

11 <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/nenadic-samo-je-politicka-odluka-da-li-ce-zakon-o-javnim-nabavkama-da-se-primenjuje-ili-ne/>, posećeno 20. 10. 2021. u 9:00.

12 <https://www.dri.rs/>

DRI ima pravo i obavezu podnošenja izveštaja Skupštini Srbije i svi izveštaji su uredno dostupni na site strani, tako da javnost, mediji, građani imaju uvid u stanje a državni i lokalni organi po pravilu reaguju na ukazane slabosti. Često se, na osnovu tih izveštaja, mogu identifikovati i sukobi rešenja dva normativna akta (neusaglašenost zakona), neke pravne praznine (nedovoljno precizno regulisani odnosi), slabe, često krute procedure, ali najčešće se ukazuje na zloupotrebe. Ovi izveštaji se ne koriste dovoljno u društvu kao instrument poboljšanja upravljanja finansijama. Nedovoljno se naučno prate i produbljuju analize DRI a mediji im ne posvećuju dovoljnu pažnju ili to rade selektivno u zavisnosti od ideoloških i partijskih simpatija.

3.5. Javno-privatna partnerstva

Javno-privatna partnerstva su inovativan instrument primenjen i u našoj zemlji, kako na nivou države (napravljen je Agencija za JPP) tako i na lokalnom nivou. Smisao ovih projekata je da u situaciji kada za kapitalne investicije nema dovoljno novca u budžetu bude kreirano partnerstvo sa privatnim sektorom kome se otvara prostor za sigurno ulaganje uz win win efekat za obe strane i, konačno, za građane koji dobijaju uslugu.

Zakon o JPP traži da projekti u formi JPP moraju biti odobreni od strane nadležne državne Agencije, što je dosta kruto, centralističko, pa i birokratsko rešenje, te je dugo ovo telo bilo svojevrsno usko grlo za projekte.¹³ Dobro je što zakon identifikuje indikatore praćenja realizacije ove vrste projekata, čime se ohrabruje bolji kvalitet upravljanja ovim projektima, praćenje realizacije i ostvarenih rezultata.

Iskustva iz prakse pokazuju da kada ove procese vode strane organizacije (često je to nemački GIZ) projekti budu odlično realizovani (odličan menadžment, transparentnost, svi akteri i finalni korisnici zadovoljni rezultatima projekta). Zanimljiv primer su projekti zamene prljavih goriva za grejanje (mazut, ugalj, nafta) čistim (drvena sečka, pelet i drugi čisti energenti) u mnogim mestima u Srbiji (Đorđević 2016, 97).

Nažalost, jedan broj državnih i lokalnih projekata u formi JPP su koruptivno realizovani. Posao su na tenderu dobijale privatne firme koje pre toga često nisu ni postojale, koje su „imale najbolju ponudu” koja se „dorađivala” sa novim davanjem države i otpisivanjem dela poslova na koje se privatni partner ugovorom obaveza. Posao gasifikacije Srbije spada u ovu vrstu projekata koji su završili previsokim cenama priključivanja na sistem, odlivanjem velikih sredstava preko privatnih firmi u korist nevidljive interesne grupe, uz veliku pljačku Javnog preduzeća Srbijagas i građana kao korisnika. Ni u ovom

13 Zakon o javno-privatnom partnerstvu i koncesijama, „S. glasnik RS”, br. 88/2011, 15/2016 i 104/2016.

projektu, kao i mnogim drugim, ne postoje dobre baze podataka, transparentan proces pružanja usluga i samo posvećeno istraživačko novinarstvo ili naučne analize daju šansu da se ovi procesi osvetle (Đorđević, isto).

3.6. Oblast prostornog planiranja i gradnje

Bolja uređenost naselja (grada) doprinosi boljem kvalitetu života ljudi, ali i porastu razvojnih kapaciteta zajednice. Uključivanje građana u prostorno planiranje, oblikovanje javnih prostora i bolje uređenje naselja je šansa za nastanak funkcionalnih i maštovitih rešenja, važan je činilac socijalizacije građana i jačanja njihovog osećaja pripadnosti lokalnoj zajednici (zgradi, ulici, parku, trgu, bloku itd.). Zakon o planiranju i izgradnji u Srbiji¹⁴ afirmiše participaciju a od 2011. godine je uvedena integralna strategija urbanog razvoja kao participativan, multidisciplinarn pristup timskog rešavanja urbanih problema (Čolić 2015, 8–24), ali taj vid prakse se teško i sporo razvija.¹⁵ Građani su slabo uključeni u procese planiranja iz kojih se ponekad čak isključuju i stručnjaci (Stojkov & altera 2015). Građani su potisnuti iz procesa odlučivanja, podaci često nisu dostupni, a projekti često ne prate standarde iz dokumentacije i regulative (Đorđević 2019, 279). Brojni su indikatori da je ovo jedna od najkorumpiranih oblasti javne politike. Otuda bi veća posvećenost ovoj oblasti od strane NGO sektora, medija i naučnih organizacija doprinela većoj transparentnosti procesa i boljem uređenju ove vrlo profitabilne oblasti.

Analize pokazuju da u ovoj oblasti po pravilu vlada veliki nered: podaci o objektima koji se grade često nisu potpuni, projekat se realizuje kršenjem rokova i izgleda objekata, krše se osnovni principi gradnje kao što su *zauzeće parcele* (ne ostavlja se prostor za zelenu površinu ili parking već se objekat gradi na čitavoj parceli). Probija se *standard spratnosti objekta* tako što objekat ide nekoliko spratova više, čime se povećava opterećenje infrastrukturnih sistema u naselju (vodovoda, gasa, kanalizacije, smeća, parking mesta, struje, toplifikacionih sistema itd.) (Đorđević 2017, 99–102).

Jedan od retkih pomaka napravljen je u oblasti *brzine izdavanja građevinskih dozvola*. Naša zemlja je bila od 191 zemlje na 189. mestu, da bi se angažovanjem ministarke za ovu oblast iz godine u godinu stanje poboljšavalo (na 9. mestu smo), te smo izuzetno duge rokove (procedura se otezala da bi se izvlačio

14 Izmene Zakona o planiranju i izgradnji, „Sl. glasnik RS”, 2, broj 83/2018; Zakon o planskom sistemu, „Sl. glasnik RS”, broj 30/2018–3.

15 Strategija održivog urbanog razvoja RS do 2030. godine, „Službeni glasnik RS”, broj 47/2019. Realizovani su pilot projekti multidisciplinarnog i participativnog kreiranja strategije prostornog plana u Užicu (2013), Kraljevu (2015) i Kragujevcu (2016) sa odličnim rezultatima (veliki entuzijazam učesnika, funkcionalna i maštovita rešenja problema). Učenje iz ove sjajne prakse ipak ide vrlo sporo.

novac od investitora „za ubrzavanje procedure”) značajno skratili. Broj izdatih građevinskih dozvola, u periodu između 2001. i 2021. godine, značajno je porastao usled kraćeg vremena neophodnog za njihovo izdavanje. Ipak, to ne znači da je korupcija potisnuta iz ovog polja politike, već se samo pomerila u druge tačke odlučivanja.

Tabela 4. Broj izdatih građevinskih dozvola godišnje u Srbiji

Stanovanje i gradnja	Poslednja	Prethodna	Najviša	Najniža	Jedinica
Građevinske dozvole	2421.00	2001.00	2944.00	321.00	broj

Izvor: Statistički zavod Srbije, 2019.

Većom participacijom građana i civilnog društva dao bi se važan doprinos borbi protiv klimatskih promena, uvođenju strategije nulte CO2, širenju zelenih površina (parkovi, zeleni krovovi, zidovi i terase) uz smanjenje zagađenja (posebno gradova). To bi doprinelo afirmaciji zdravog stila života uz oblikovanje saobraćajnica povećanjem mreža biciklističkih staza i trotoara kao prostora za pešačenje, potiskivanjem automobila a obogaćivanjem prostora za susrete, druženje, bavljenje sportom i uživanje (trgovi, mostovi, parkovi, vidikovci itd.) (Đorđević 2019, 723–726).

4. ZAKLJUČAK

Srbija često ima dobre zakone i regulativu u svim oblastima javnih politika, ali i praksu stalnog njihovog kršenja (svet „mrtvih slova na papiru”).

Digitalizacija daje nove šanse da građani i društvo dobiju kvalitetne informacije za odlučivanje u javnom prostoru, ali preduslov za kvalitetno uključivanje je deliberacija društva (decentralizacija, demokratizacija i participativnost u odlučivanju). E-vlast bi omogućila participativno kreiranje politika, dokumenta i paketa usluga, uz afirmaciju interaktivnih e-aplikacija.

To bi ujedno bila odlična osnova za dalju modernizaciju upravljanja u javnom sektoru (imovinom – zaštita imovine i javnog dobra, ljudskim resursima, projektima i finansijama), za uspešniju borbu protiv korupcije i zaštitu konkurencije i održiviji ekonomski razvoj.

LITERATURA

Bates, Jo. 2014. “The Strategic Importance of Information Policy for the Contemporary Neoliberal State: The Case of Open Government Data in the United Kingdom”. *Government Information Quarterly*, 31(3): 388–395.

- Caporarello Leonardo, Cesaroni Fabrizio, Giesecke Raphael, Missikoff Michela (Eds.) 2016, *Digitally Supported Innovation*. Springer: Switzerland.
- Čolić, Ratka. 2015. "Integrated Urban Development Strategy as an Instrument for Supporting Urban Governance". *Serbian Architectural Journal SAJ*, Vol. 7, No. 3, 2015: 317–342.
- Đorđević, Snežana. 2017. *Primena principa supsidijariteta u Srbiji*. Beograd: FPN, Čigoja štampa.
- Đorđević, Snežana. 2016. „Kako lokalne vlasti u Srbiji podstiču lokalni ekonomski razvoj”. *Godišnjak*, br. 15, jun 2016, FPN: 81–102.
- Đorđević, Snežana. 2019. "Steering Urban policy for reaching Development and Social Welfare- Lessons from Scandinavia". *TEME*, XLIII, br. 3, jul–septembar 2019: 719–731.
- Franceschetti, Laura. 2016. "The Open Government Data Policy as a Strategic Use of Information to Entrench Neoliberalism? The Case of Italy". *Partecipazione e conflitto*, 9 (2): 517–542.
- Gehl, Jan. 2016. *Gradovi za ljude*. Beograd: Palgo centar.
- Gurumurthy, A., Chami, N., & Thomas, S. 2016. "Unpacking Digital India: A Feminist Commentary on Policy Agendas in the Digital Moment". *Journal of Information Policy*, 6: 371–402.
- Marijagrazia Fugini, Enrico Bracci, Mariafrancesca Sicilia (Eds.) 2016. *Co-production in the Public Sector Experiences and Challenges*. Springer: Politecnico di Milano.
- Meijer A., Boersma K., Wagenaar P. 2009. *ICTs, Citizens and Governance: After the Hype*. Amsterdam, Berlin, Tokyo, Washington, DC: IOS Press.
- Paletti, A. 2016. Co-production Through ICT in the Public Sector: When Citizens Reframe the Production of Public Services. In: Caporarello L., Cesaroni F., Giesecke R., Missikoff M. (Eds.) 2016. *Digitally Supported Innovation*. Switzerland: Springer, 141–152.
- Pieterse, Willem. 2009. Government and Multi-Channeling: Channel Positioning Strategies for the Future. In: Meijer A., Boersma K, Wagenaar P. (Eds.). *ICT, Citizens and Governance: After the Hype*. Amsterdam, Berlin, Tokyo, Washington DC: IOS Press.
- Rapajić, Stevan. 2016. Uticaj stranih direktnih investicija na lokalni ekonomski razvoj u Srbiji (2001–2013). Doktorat, Beograd: FPN.
- Schou, J., Hjelholt M. 2018. *Digitalization and Public Sector Transformation*. Macmillan: Palgrave.
- Stojkov B., Damjanović D., Križanić T., Petrović M. 2015. *Mogućnost unapređenja javnog uvida kod pripreme i donošenja prostornih i urbanističkih planova*. Beograd: PALGO.
- Sum N., Jessop B. 2013. *Toward a Cultural Political Economy: Putting Culture in Its Place in Political Economy*. Cheltenham: Edward Elgar.

Verdegem P., Fuchs C. 2013. "Towards a Participatory, Co-operative and Sustainable Information Society? A Critical Analysis of Swedish ICT Policy Discourses". *Nordicom Review*, 34 (2): 3–18.

Snežana Đorđević

DIGITALIZATION SUPPORTING PARTICIPATIVE DEMOCRACY AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT

SUMMARY

The development of IT industry has provided numerous possibilities for better access to information and knowledge, which has been an important element for democratic development. At the same time, it has opened a large space for disinformation and abuse of information – therefore we have been witnessing severe decline of democratic institutions, decision-making procedures and violence of human rights even in the well-established democracies in the world. Numerous authors highlight the fact that the process of digitalization is not merely technical or engineering issue, but it drives serious societal and political implications. Serbia has been among the countries with worrying systemic corruption, and every government since democratic changes in 2000 has failed to deal with it, mostly because political elites have not been ready to give up these lucrative forms of enrichment. Therefore, this paper focuses on three important issues: first, the quality of the public procurement procedures in Serbia, the problem of poor public availability of contracts, and severe damage of these problems to our society. Secondly, the paper highlights the quality of public-private partnerships, their good and poor practices, and the ways for successful implementation of the projects which do not get funded by the public sector, and therefore turn to private funds. However, in Serbia these projects often serve as a platform for various forms of abuse and corruptive activities. Thirdly, the paper discusses poor availability of information in regards to urban planning and building industry as highly profitable policy fields.

KEYWORDS: IT, protection of competition and public good, public procurement, urban planning and building, public-private partnerships.

Veran Stančetić¹

*Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka*

Mogućnosti za objektivno sagledavanje učinka vlasti u doba dezinformacija

SAŽETAK

Utvrđivanje objektivnog učinka rada jedne konkretne vlasti u današnje vreme predstavlja izazovan posao, naročito na područjima sa slabo razvijenom političkom kulturom. Predstavnici vlasti (i mediji koje vlast kontroliše) ga preuveličavaju i glorifikuju, dok taj isti učinak opoziciono nastrojeni akteri diskredituju. Nameće se pitanje: šta je u takvom diskursu istina i da li se ona može objektivno ustanoviti? Odgovor na ovo pitanje je pozitivan i leži u doslednoj primeni saznanja naučnih disciplina kao što su: Nauka o organizaciji i (javnom) upravljanju i Studije javnih politika. Veoma važan element objektivnog utvrđivanja efekata rada vlasti jesu razvojni indikatori za brojne oblasti javnih politika (zdravstvo, obrazovanje, turizam, saobraćaj, itd.) koji se već primenjuju u razvijenijim državama, a naročito su dobro ustanovljeni na nivou EU. Oni se zasnivaju na dobro organizovanim i lako dostupnim javnim podacima i kvalitetnoj statističkoj službi. Fokus ovog rada nije samo na tehnikama utvrđivanja objektivnog učinka vlasti već i na društvenim uslovima koje treba obezbediti u Srbiji kako bi njihova primena zaživela u praksi. U izgradnji tih uslova važnu

1 Kontakt: veran.stancetic@fpn.bg.ac.rs

ulogu imaju obrazovne institucije, koje se staraju o odgoju budućih generacija novinara, politikologa i uopšte svih ljudi koji se na različite načine uključuju u javni život.

KLJUČNE REČI: vlast, merenje performansi, strateško upravljanje, metaorganizaciono upravljanje, razvojni indikatori

1. UVOD

Ovaj rad je pretežno preskriptivnog karaktera, što je karakterističan pristup u studijama i analizama javnih politika. Njime se konstatuje određena problematika i nude moguća rešenja ili barem smernice ka rešenjima. To znači da ovaj članak treba ne samo da doprinese naučnoj opservaciji predmeta već i unapređenju prakse, predlogom akcija ili smernica ka rešenju problema (Jones 1984, 23).

Sa metodološke tačke gledišta, preskripcija se sastoji iz dva segmenta. Prvi je identifikacija i istraživanje problema, a drugi identifikacija mogućih rešenja (unapređenja). Da li će se i u kojoj meri oba segmenta preskripcije ostvariti zavisi od stepena strukturiranosti posmatranog problema (Hisschemöller & Hoppe 1996). Tako, ako je reč o tzv. nestrukturiranim problemima (novi, malo prethodnih istraživanja, nedostatak pouzdanih informacija o njima i sl.) istraživač je u ulozi prepoznavanja problema (engl. *problem recogniser*), a kada je reč o strukturiranim problemima istraživač je u ulozi rešavanja problema (engl. *problem solver*) (Hisschemöller, Hoppe, Groenewegen & Midden 2001).

Shodno rečenom, predmet istraživanja ovog rada može se označiti kao slabo strukturirani s obzirom na njegovu kompleksnost, kontekst (informaciono društvo, revolucija u komunikacijama, hiperproizvodnja i dostupnost velikih količina informacija...) i dosadašnja istraživanja. Sa tim u vezi, doprinos ovog rada jeste u samoj opservaciji fenomena ali ne i davanju konkretnih rešenja za dijagnostifikovanu problematiku već samo opštih smernica ka mogućim unapređenjima. Članak je baziran na istraživačkom pitanju reflektovanom u samom naslovu a to je da li je i u kojoj meri moguće u, kako je nazvano, dobu dezinformacija objektivno meriti učinak vlasti.

Najpre se u članku obrađuje sam fenomen dezinformacije i problem dezinformisanja građana. Pravilno razumevanje problema, tj. suštine i tehnika dezinformisanja građana prejudicira i moguća rešenja.

Potom se opisuje idealan sistem javnog upravljanja, što podrazumeva da je u njega ugrađen i podsistem za objektivno utvrđivanje učinka vlasti. Pored samog postojanja podsistema za utvrđivanje učinka vlasti, od izuzetne je važnosti da izveštaj o učinku bude dostupan i lako razumljiv široj javnosti i građanima.

U narednom delu članka se ovaj idealan ili poželjan sistem javnog upravljanja poredi sa postojećim sistemom u Srbiji, uz konstatacije njegovih nedostataka, ali i mogućnosti.

Konačno, u petom segmentu članka se na osnovu prethodno iznetog teksta izvode zaključci i nude preporuke, tj. polja u kojima treba dalje tragati za rešenjima koja vode ka objektivnom sagledavanju učinka rada vlasti i o tome istinitom informisanju građana.

2. OSNOVE DEZINFORMISANOSTI GRAĐANA

Analizirajući sadržaje u medijima i uopšte javno komuniciranje u sferi politike, u Srbiji, može se uočiti jedna pravilnost ili tendencija po kojoj predstavnici vlasti (odnosno oni koji je podržavaju ili na neki način neposredno saraduju sa njom) „po automatizmu” podržavaju i glorifikuju poteze i uopšte učinak vlasti. Nasuprot njima, opoziciono nastrojeni akteri po sličnom („automatskom”) modelu te iste poteze i učinak diskredituju predstavljajući ih često kao potpuni promašaj vlasti. Štaviše, „automatsko” osporavanje ili podrška se često prenosi na lični nivo kada se političari označavaju kao manipulatori, lopovi i sl., odnosno kao izvanredni ljudi, etični, požrtvovani u potpunosti posvećeni demokratskim vrednostima i opštem dobru.²

U takvim situacijama nameću se zdravorazumska pitanja, šta je u takvim diskursima istina, da li ona uopšte postoji i, ako postoji, da li se može objektivno ustanoviti? Ako se može ustanoviti da li se na jednostavan i razumljiv način može plasirati građanima? Šta čini osnove situacije (u Srbiji) u kojoj je lako relativizovati učinak vlasti i u kome je „u pravu” onaj koji ima priliku da (više) javno govori? Nastojanje je da se kroz ovaj rad ponude odgovori na neka od ovih (i njima sličnih) pitanja. Na ovom mestu treba skrenuti pažnju na jednu pretežno metodološku opasku a to je da su osnovna polazišta i izneta pitanja definisana na osnovu gledišta i karakteristika tzv. prosečnog građanina.³

Tradicionalna politička teorija nas uči da su neke od ključnih kategorija politike: moć, interes, vlast, a da se politika kao proces svodi na aktivnosti zadobijanja političke moći i vlasti, odnosno njihovog očuvanja ili uvećanja (J. Đorđević prema: Podunavac 1997, 15; Matić, Podunavac 1993, 428, 685; Simeunović 2009, 99). Stiče se utisak kao da u osnovama politike istina nije prioritet već korist. Ovo je naročito vidljivo/prisutno od vremena Makijavelija,

-
- 2 Kao ilustrativni primer može se navesti emisija na RTS-u Reč na reč. Radi se o jednoj od retkih emisija na nacionalnom TV servisu u kojoj učestvuju predstavnici vlasti i opozicije.
 - 3 Za informativnog entuzijastu (čovjek koji poseduje dosta informacija), analitičara ili stručnjaka za određenu oblast ova relativizacija je znatno manje izražena, budući da poseduje dosta informacija i znanja na osnovu kojih može da donese sopstveni sud. Međutim, prosečnog čoveka (građanina) karakteriše racionalna ignorancija. Reč je o fenomenu svesnog ignorisanja ili nezainteresovanosti za određene informacije (često zbog toga što je do njih teško doći, a danas i zbog toga što ih je previše i često su protivurečne). O ovom fenomenu je pisao još Anthony Downs 1957. u svojoj knjizi *Ekonomska teorija demokratije*.

kome se pripisuje izreka da cilj opravdava sredstvo. Takođe i Tomas Hobs piše da bi čak i geometrijski aksiomi (poput onih da je zbir uglova jednog trougla uvek 180 stepeni) bili osporavani i zabranjivani ukoliko bi bili u suprotnosti sa nečijim interesom, pod uslovom da taj neko ima moć da to (tu zabranu) sprovede (Hobs 2004, 78).

Ipak, savremena demokratska teorija (koja se fokusira na dobrobit građana i mehanizme njenog ostvarivanja), ljudska etika, pa i naše zdravorazumsko rasuđivanje sugerišu nam da istina postoji, i ne samo to, već da ona mora da stoji u temelju međuljudskih odnosa, a posledično tome i u politici. Danas je poznato da je savremenim i složenim društvima (sa demokratskim uređenjem i slobodnim tržištem) teško upravljati ukoliko u njemu ne postoji zadovoljavajuće prisustvo socijalnog kapitala (Fukuyama 2000). Ova kategorija ukazuje na stepen umreženosti i povezanosti različitih aktera jednog društva a koji se zasnivaju na odnosima međusobnog poverenja i poštovanja. Takođe, i u studijama javnih politika se često govori o značaju umreženosti društva i povezanosti građana i vlasti, kao i samih građana za efektivno kreiranje i realizaciju javnih politika (Đorđević 2008, 59–67). Mreža javnih politika se gradi kako na formalnim (institucionalnim) tako i na neformalnim vezama između vladinih tela – organizacija i drugih aktera okupljenih oko zajedničkih interesa u procesu kreiranja i sprovođenja javnih politika (Rhodes 2008). Međutim, izgradnja odnosa poverenja i poštovanja, o kojima je ovde reč, među različitim akterima u društvu je teško zamisliva bez istine kao osnovnog etičkog uporišta, odnosno univerzalnog etičkog kriterijuma.

Nasuprot tome, iskustvo realnog života, kao i sve veće interesovanje istraživača za temu dezinformisanja građana ukazuju nam na povećanje prisustva ovog fenomena. Pitanje je i šta je uzrok ili glavni generator ovakvog razvoja događaja? Načelno, mogu se identifikovati dva izvora dezinformacija i dezinformisanosti građana. Jedan izvor je svesno manipulisanje informacijama i dezinformisanje građana od strane pojedinih aktera koji time žele da očuvaju svoju poziciju ili ostvare neki parcijalni interes. Drugi izvor dezinformisanja proizlazi iz objektivne kompleksnosti savremenog sveta u kome, zahvaljujući današnjim tehnologijama, dolazi do hiperproizvodnje i dostupnosti (dez)informacija. Usled dostupnosti i izloženosti ogromnoj količini informacija prosečan čovek često nije u stanju da ih kritički sagleda, da razlikuje bitne i nebitne ili istinite i neistinite.

Kada je reč o prvom izvoru dezinformisanja građana i javnosti, često u njegovoj osnovi ne stoje toliko neistinite (lažne) koliko *nepotpune informacije*, odnosno svesno *manipulisanje informacijama*. Na primer, jedan ministar može na televiziji da iznese podatak da je došlo do rasta prosečne zarade za određen broj procenata, a potom da postavi taj podatak u kontekst informacije da je došlo do ekonomskog boljitka građana. Podatak o rastu prosečne zarade može biti tačan ali informacija da je zbog toga došlo i do prosperiteta građana može biti netačna. Na primer, moguće je da je istovremeno došlo i do velike infla-

cije koja je poništila efekat nominalnog rasta zarada pa je prosperitet građana ostao na istom nivou ili je čak opao. Prosečan građanin (koji nije upućen u ekonomsku politiku) zdravorazumski (što ne mora uvek da bude i tačno) povezuje rast zarade sa ukupnim prosperitetom (tj. pozitivnim rezultatom ekonomske politike), što ovaj ministar može i dodatno „podgrejati” svesnim stavljanjem ovog podatka u taj kontekst. Međutim, ukoliko je izostavljen podatak da je došlo do značajnog rasta inflacije što je poništilo efekat nominalnog rasta zarada, možemo reći da je reč o manipulisanju i dezinformisanju javnosti (iako nije izrečena nijedna neistina). Razume se, čovek koji je upućen u ekonomsku politiku i tzv. stručna javnost ovo može da „prozre” ali ne i veći broj građana (glasača), odnosno tzv. prosečan građanin.

Drugo, u osnovi dezinformisanosti građana stoji i *hiperproizvodnja informacija*. Savremeni čovek je danas izložen ogromnoj količini podataka i informacija koje ga sputavaju da ih kritički sagledava. Kako bi se distancirao od sve „ubrzanijeg” sveta (Roza 2019) i mentalne konfuzije i zbunjenosti usled ogromne količine (često protivurečnih) informacija sve veći broj ljudi poseže za svojevrsnim pasivizmom i izbegavanjem praćenja bilo kakvih informacija koje se odnose na svet politike i javnog sektora. Ovakve pojave još više doprinose pasivizaciji građana i ignorisanju informacija i informisanja (u, paradoksalno, informacionom društvu), čime se pojačava inače postojeća tendencija ka racionalnoj ignoranciji (ranije opisana).

S obzirom na navođeni primer i temu ovog rada treba skrenuti pažnju na *razliku između podatka i informacije*. Ispravnost (istinitost) informacije leži u tačnosti podataka, ali i na pravilnoj interpretaciji podataka. Podaci su činjenice zapisani kao brojevi ili simboli. Informacija nastaje na osnovu obrade podataka i tumačenja u određenom kontekstu. Ona nosi obaveštenje koje može da bude osnova za određeno ponašanje ili odluku. Na primer, podatak je da je određenog dana prosečna dnevna temperatura bila 15 stepeni. Informacija o tome da li je tog dana bilo toplo ili hladno ne može da se konstituiše bez određenog konteksta (npr. da li je reč o danu u zimskom ili letnjem delu godine, ili da li se radi o danu u Sahari ili na Severnom polu). Treba još napomenuti da je sa aspekta korisnika (u ovom slučaju građani) ono što je razumljivo i upotrebljivo zapravo informacija. Stoga dezinformisanje (shvaćeno kao svesno manipulisanje podacima i informacijama sa ciljem obmanjivanja javnosti) u biti se bazira na dve osnovne tehnike: pravilna obrada i zaključivanje ali na osnovu pogrešnih (lažnih) podataka ili nepotpuna i nepravilna obrada tačnih podataka.

U ovom radu se neće ići u detaljne opise tehnika manipulacije, kao ni dublje u filozofska pitanja istine, već ćemo se baviti prvenstveno praktičnim aspektima istinitog vrednovanja učinka vlasti u nekoj oblasti (sektoru) u određenom vremenskom periodu. Takođe, nećemo se baviti pitanjima utvrđivanja svih vrsta učinaka (različitih nivoa) vlasti (od konkretnih mera i projekata do merenja ukupnog efekta politike) jer bi to prevazišlo okvire ovog rada. Stoga, nadalje u ovom radu fokus je samo *na vrednovanju učinka vlasti određenoj oblasti*

(sektoru) u određenom vremenskom periodu, i mogućnosti da se informacija o učinku vlasti saopšti građanima tako da im je ona lako dostupna i razumljiva. Ovo podrazumeva da se javno saopšti da li je i u kojoj meri npr. poljoprivredna politika u određenom vremenskom periodu (recimo od četiri godine koliko traje mandat vlade) bila (ne)uspešna. Ili da li je obrazovna politika dovela do unapređenja sistema obrazovanja? Da bi se došlo do izveštaja razumljivih široj javnosti neophodno je da postoji informisanost o tome šta uopšte znači ili šta se podrazumeva pod time da je unapređen sistem obrazovanja. Dakle, ključno pitanje je na osnovu čega tvrdimo da je sistem obrazovanja (ili bilo koji drugi, zdravstvo, turizam, saobraćaj) (dis)funkcionalan, da je unapređen ili unažaden? Odgovor leži u doslednoj primeni razvojnih indikatora, o čemu će više reći biti kasnije.

3. USLOVI ZA KVALITETNO JAVNO UPRAVLJANJE I OBJEKTIVNO MERENJE UČINKA VLASTI

Dosadašnja praksa i naučna saznanja nam nude brojne smernice i principe ka dobrom, odnosno efikasnom upravljanju organizacijom. Nauka o organizaciji i upravljanju nastoji da istraži i ustanovi određene pravilnosti – standarde kada je reč o organizacijama generalno, dok Studije javnih politika i Javnog upravljanja nastoje da ta saznanja primene na organizacije javnog sektora i samu vlast, odnosno na funkcionisanje države koja se u ovim disciplinama koncipira kao metaorganizacija ili „superorganizacija“ (Stančetić 2020, 300–310).

Kao osnove ili elementi od kojih se grade pomenuti standardi mogu se identifikovati:

1. *ciljevi* (svrha ili misija) organizacije – razlog zbog čega postoji,
2. *aktivnosti* – koje treba da dovedu do ostvarenja ciljeva i
3. *kontrolni mehanizam* – kojim se nadgleda da li su aktivnosti dosledno sprovedene, te da li je i u kojoj meri određeni cilj ostvaren. Ovaj mehanizam takođe upućuje i povratne informacije ka prva dva segmenta o tome da li nešto treba menjati i rekonceptualizovati u pogledu definisanih ciljeva i preduzetih aktivnosti.

U procesnom smislu, savremeno upravljanje organizacijama se uglavnom zasniva na strateškom i projektnom upravljanju. Polazeći od osnovnih elemenata i stanovišta da je današnje upravljanje pretežno strateško i projektno možemo proces kvalitetnog upravljanja jednom organizacijom grafički da prikazemo u formi „lanca“ koji bi se sastojao od sledećih „karika“:

Dakle, da bi jedna organizacija bila dugoročno funkcionalna i uspešna najpre je potrebno da postoji njena jasna svrha, zbog koje i postoji. Ta svrha (ili misija) po pravilu je određena na osnovu temeljnih vrednosti organizacije. Tek pošto članovi koji čine organizaciju dele zajednički sistem vrednosti i imaju usaglašena gledišta po pitanju smisla, tj. svrhe postojanja organizacije, ispunjeni su uslovi za sledeću „kariku“ a to je kreiranje dugoročne strategije delanja i razvoja organizacije. Reč je o svojevrsnoj „kodifikaciji“ pomenutih zajedničkih gledišta, a ona se sastoji iz vizije budućnosti (u kakvom kontekstu će funkcionisati, kakav će status i kako će organizacija izgledati u budućnosti). Takođe, u okviru strateškog dokumenta određuju se: šta je to što organizacija nudi okruženju (čije i koje potrebe zadovoljava), zatim generalni ciljevi i osnovni pravci delovanja. Važan segment dugoročnog strateškog dokumenta jesu i tzv. komparativne prednosti (tj. njihovo određivanje/identifikacija), odnosno resursi na osnovu kojih organizacija može da ponudi povoljniji proizvod ili uslugu u odnosu na druge aktere u okruženju (konkurente). Ovaj opšti dokument (strategija) je osnova za kreiranje akcionih planova kojim se definišu konkretne aktivnosti koje će se preduzeti u predstojećem vremenskom roku (obično u toku jedne godine). Uobičajeno, akcioni plan uključuje definisanje konkretnih odgovornosti (individualnih i grupnih) za određene aktivnosti, vremenskih rokova i potrebnih resursa za njihovu realizaciju (budžet, ljudstvo, oprema i sl). Konačno, da bi opisani lanac bio u potpunosti funkcionalan i da bi bili ispunjeni svi (pred)uslovi za kvalitetno upravljanje organizacijom neophodno je ustanoviti nadzorni i kontrolni mehanizam kojim se detektuju:

1. da li su planirane aktivnosti dosledno realizovane i
2. da li su i u kojoj meri realizovane aktivnosti doprinele ostvarenju definisanih ciljeva.

Da bi se ustanovila ova dva segmenta neophodno je ustanoviti *indikatore* koji na njih ukazuju. Shodno rečenom, postoje dve vrste indikatora i to oni koji ukazuju na to da li je neka aktivnost, odnosno odluka implementirana i ako jeste onda su tu i indikatori koji ukazuju na to da li je rezultat ostvaren. Ukoliko rezultat, tj. cilj nije (u zadovoljavajućoj meri) ostvaren radi se o jednom od dva tipa greške koji se u stručnoj literaturi nazivaju programska (implementaciona) i teorijska greška (Patton, Sawicki, Clark 2016, 344). Implementaciona greška sugerise da je rezultat izostao zbog slabe ili nedosledne realizacije (pri čemu sama odluka može biti ispravna), a teorijska greška ukazuje na situaciju u kojoj je odluka dosledno realizovana, ali je pogrešna (pogrešno je ustanovljena veza između cilja i aktivnosti). Opisani nadzorni i kontrolni mehanizam šalje povratnu poruku na više faze upravljanja u smislu da definisana opšta stanovišta treba menjati/korigovati ili ih zadržati takvim kakvi su.

Ukoliko državu posmatramo kao metaorganizaciju (Ahrne, Brunsson 2008; Berkowich, Bor 2017; Bor 2014) na nju se, uz manje modifikacije (uvodne sektorskih strategija), može primeniti opisani model.

Naime, slično kao i na nivou organizacije, *i na nivou države* (odnosno društva) je neophodno da se ustanove ili osveste *temeljne vrednosti društva*. To su one vrednosti oko kojih se najveći broj građana slaže i oko kojih postoji konsenzus da ih se treba držati. One su važan kohezivni faktor i gradivni materijal zajedničkog identiteta građana jedne države. Važnu ulogu u identifikaciji i „agregaciji” tih vrednosti treba da imaju političke elite.

Temeljne vrednosti jednog društva i buduća stremljenja po pravilu su osnov za kreiranje dugoročnog razvojnog dokumenta (strategija razvoja društva ili *nacionalni razvojni plan*). Naime, većina dobro organizovanih i uređenijih država/društava ima ovakve okvirne i dugoročne dokumente. Donose se obično za barem narednih deset godina (ili duže). U njima se zapisuje zatečeno stanje, vizija države, kontekst u kome će se dalje razvijati, osnovni ciljevi i osnovni pravci (načelne aktivnosti) ostvarenja tih ciljeva, ali i bazični razvojni resursi i kapaciteti (obično zasnovani na tzv. komparativnim prednostima).⁴ Reč je o dokumentima koje usvaja najviši organ vlasti (skupština). Nastojanje je da ovakav dokument podrži što veći broj partija (i onih na vlasti i opozicionih), odnosno da se ostvari konsenzus, kako se njegov „život” ne bi završavao smenom partija na vlasti. Dakle, i u kreiranju i usvajanju ovog dokumenta politička elita, tj. političke partije imaju važnu ulogu. On, slično ustavu, u sebi integriše osnovne vrednosti i stremljenja društva koje partije (politička elita) kodifikuju u „opipljive” dokumente i ozvaničavaju ih. Partijske razlike i takmičenje se svode na različita gledišta po pitanju konkretnih instrumenata koje treba koristiti da bi se postigli ciljevi.⁵ Osim što predstavlja važan kohezivni element i ukazuje na stepen političke zrelosti društva, ovakav, krovni razvojni dokument je važan još iz barem dva razloga. Prvo, on je osnova za razvijanje sektorskih strategija, koje treba da su međusobno komplementarne i usklađene (što je bez njega teško postići). Drugo, u njemu su dati bazični ciljevi (pa i indikatori) koji ukazuju na to da li se „brod” (odnosno društvo i država) kreće u dobrom pravcu. Ovi osnovni ciljevi i pokazatelji su veoma korisni za javnost i komuniciranje u javnoj sferi jer su uglavnom jednostavni i dostupni medijima i prosečnom građaninu. U navedenom primeru Irske, u planu razvoja, osnovni pokazatelj uspeha politike je rast broja stanovnika. Razume se, kao osnovni

4 Na primer, Republika Irska ima ovakav dokument koji se zove *Project Ireland 2040*. Osnovni cilj je da Irska bude prosperitetna država privlačna za život, a što će se manifestovati i time da će do 2040. godine u njoj živeti milion stanovnika više. “By 2040, there will be approximately one million additional people living here in Ireland” (Project Ireland 2040) <https://assets.gov.ie/7335/7692660a70b143cd92b1c65ee892b05c.pdf>

5 Npr. socijalista i konzervativac se slažu oko toga da je zajednički cilj prosperitet građana i njihovo materijalno blagostanje. Ali ono oko čega se razlikuju jeste put (instrument) dolaska do tog cilja. Dok će socijalista ići putem intenzivnije državne intervencije i većeg oporezivanja bogatijih slojeva, konzervativac će rešenje videti u slobodnom tržištu, privatnoj inicijativi i minimalnom mešanju države u privredne tokove.

pokazatelji mogu se odabrati i drugi npr: ekonomski (pripadati grupi visokorazvijenih država), društveno-politički (doći u vrh liste zemalja na osnovu poštovanja ljudskih prava) i sl.

Treći segment kvalitetnog javnog upravljanja jesu *sektorske strategije* (slične drugoj karici kada je reč o organizacijama) koje se donose u poljima raznih politika (poljoprivredna, zdravstvena, obrazovna itd). Karakteristike ovih dokumenata su već opisane (slične drugoj karici na prethodnoj slici). One treba da doprinose nekom segmentu razvoja definisanom u krovnom dokumentu i to je osnovni kriterijum njihove valjanosti. Ove strategije su operativnije u odnosu na opšti plan razvoja ali i dalje prilično opšte da bi se neposredno realizovale. Njih, po pravilu, donosi izvršna vlast (odnosno vlada na predlog nadležnog ministarstva). U izradi ovih strategija važnu ulogu, pored političke strukture, ima profesionalni aparat, odnosno administracija, kao i stručnjaci za razne oblasti. Sektorske strategije treba da su kompatibilne kako sa nacionalnim razvojnim planom tako i sa potrebama društvenih grupa na koje će se odnositi. Otuda su principi participacije i inkluzivnosti veoma važni pri kreiranju ovih dokumenata.

Četvrti segment jeste operacionalizacija sektorskih strategija, što se obično radi kroz *akcione planove* – jednogodišnje dokumente kojima se precizno definišu: konkretne aktivnosti, akteri (a samim tim i odgovornosti), vremenski rokovi do kad treba realizovati aktivnosti, konkretni ciljevi (i indikatori koji ukazuju na ciljeve) koje treba postići i potrebni resursi. Pri kreiranju, pa i realizaciji ovakvih planova ključnu ulogu imaju profesionalni službenici i drugi eksperti koji se po potrebi uključuju (profesionalizovana javna uprava).

Konačno, peti segment jesu *nadzorni i kontrolni mehanizmi*, ali i javno dostupni izveštaji o ostvarenim rezultatima. Osnovu ovih mehanizama i aktivnosti čine indikatori ostvarenosti rezultata (od pojedinačnih do opštih), a u njih bi na različite načine trebalo da budu uključeni: profesionalna uprava (kao realizator aktivnosti), zatim funkcioneri kao krajnja instanca odgovornosti prema građanima, ali i sami građani, odnosno javnost kroz različite forme javnog komuniciranja.

politika

javna administracija /
javne politike

4. DOMETI JAVNOG UPRAVLJANJA I MEREŃJA UČINKA VLASTI

Kada se sagleda javno upravljanje u Srbiji, na osnovu datog prikaza u prethodnom segmentu rada, nameće se konstatacija da u Srbiji nisu u dovoljnoj meri prisutni uslovi za efikasno (dobro) javno upravljanje, a što podrazumeva i odsustvo kriterijuma na osnovu kojih objektivno i nedvosmisleno može da se meri učinak vlasti u određenom vremenskom periodu.

Prvo, kada je reč o temeljnim vrednostima društva politička elita nije uspeła da ih identifikuje, odnosno da ih osvesti kod kritične mase građana niti da jasno ustanovi noseće stubove politike i osnovne pravce budućeg razvoja. Na primer, u socijalističkoj Jugoslaviji (SFRJ) vladajuća elita je identifikovala kao ključne elemente: izgradnju socijalizma, bratstvo naroda i narodnosti, politiku nesvrstanosti. U današnjoj Srbiji još uvek postoje podele oko osnovnih razvojnih pravaca i načina vođenja politike (evropske integracije, spoljna politika Srbije, organizacija i tip države u kome želimo da živimo i sl).

Drugo, a što je dobrim delom posledica prethodnog, u Srbiji nije kreiran (niti usvojen) krovni i dugoročni razvojni dokument, odnosno nacionalni razvojni plan. U tom pravcu se krenulo, donekle, 2009. godine nakon što je usvojen Zakon o regionalnom razvoju. Po ovom Zakonu predviđeno je kreiranje i usvajanje desetogodišnjeg Nacionalnog plana regionalnog razvoja. Iako ovaj plan ne bi u potpunosti bio identičan opštem razvojnem dokumentu, o kome je ovde reč, postojanje takvog krovnog plana razvoja bio bi značajan doprinos efikasnosti upravljanja (regionalnim) razvojem. Međutim, ovaj plan se nije nikada usvojio. Alternativno, kao opšta strategija razvoja koja bi delimično mogla da ima funkciju krovnog razvojnog dokumenta (da bude osnova za najveći broj sektorskih strategija) mogla bi da bude strategija održivog razvoja. Ona je usvojena 2008. godine (Sl. glasnik 57/2008–6). Danas (2021) je zastarela i praktično neupotrebljiva, jer projektuje ciljeve i viziju budućnosti za godine koje su odavno iza nas. Drugi strateški dokument opštijeg karaktera je Agenda 2030, međutim, tu se radi pre svega o usklađivanju nacionalnih ciljeva sa globalnom Agendom 2030 u pogledu održivog razvoja. Kao korak ka unapređenju sistema javnog upravljanja i usvajanju krovnog razvojnog dokumenta treba pomenući usvajanje Zakona o planskom sistemu (Sl. glasnik 30/2018) 2018. godine. Naime, njime je predviđeno usvajanje desetogodišnjeg Plana razvoja kojeg bi trebalo da usvoji Skupština. Međutim, to se do sada (oktobar 2021) nije desilo.

Treće, nasuprot odsustvu generalne strategije razvoja, u Srbiji postoji izuzetno veliki broj sektorskih strategija. Na zvaničnoj internet strani Vlade Republike Srbije stoji čak 184 dokumenta koji u svom imenu sadrže reč „strategija” (mada su neke od njih i zastarele).⁶ Problem je to što se, usled nepostojanja

6 <https://www.srbija.gov.rs/dokument/45678/strategije-programi-planovi-.php>

krovnog dokumenta i nedovoljne horizontalne koordinacije, ove strategije često preklapaju ili su čak u svojevrsnoj koliziji (po pitanjima nadležnosti i aktivnosti koje treba realizovati). Ne postoji ni sistem nadgledanja realizacije strategija i njihovih efekata.

Takođe, ako se analiziraju programi Vlade Republike Srbije, kako aktuelni (2021) tako i prethodni, može da se konstatuje da su to dokumenta koja prvenstveno sadrže spisak (načelnih) ciljeva uz deskripciju ranije ostvarenih rezultata i načelne planove u budućnosti (u oblastima kao što su zdravlje, očuvanje interesa na KiM, borba protiv organizovanog kriminala, očuvanje nezavisnosti i samostalnog odlučivanja Srbije, vladavina prava, ekonomsko jačanje), (Program Vlade 2020).⁷

Osim ovog Programa koji je višegodišnji dokument, za svaku godinu se donosi i Plan rada Vlade. Ovaj dokument sadrži spisak konkretnih aktivnosti koje svako ministarstvo treba da obavi u toku kalendarske godine, referentni dokument, kratak opis aktivnosti, očekivane troškove i kratak opis očekivanog (načelnog) rezultata. Ovaj dokument može predstavljati startnu poziciju za analizu učinka rada Vlade, ali samo to u smislu da li su planirane aktivnosti realizovane i da li je za njih utrošena planirana količina (finansijskih sredstava). Međutim, on ne pruža osnovu za analizu efekata onoga što je realizovano.

Редни број	Назив	Верификација	Референтни документ	Извор и износ финансирања	Очекивани резултати
3.ПА.3	Подстицаји за поновну употребу и искоришћење отпада	Орган	Национални програм заштите животне средине	01 2 000.000.000 RSD	Подстицање поновне употребе и искоришћавања отпада као секундарне сировине или за добијање енергије и подстицање производње биоразградивих кеса
3.ПА.4	Санација и затварање несанитарних депонија	Орган	Национални програм заштите животне средине	01 253.000.000 RSD	Подршка јединицама локалне самоуправе у изради пројеката санације, затварања и рекултивације несанитарних депонија (сметлишта); подршка

Slika 1. Plan rada Vlade za 2021. godinu, str. 208

Takođe, ovaj dokument je nepogodan kada je reč o utvrđivanju učinka u konkretnoj javnoj politici (sektoru) za neki vremenski period (recimo od 4 godine). On može biti startna osnova za profesionalne analitičare i evaluatore rada vlasti, ali ipak bi na osnovu njega bilo teško (možda čak i nemoguće) izraditi izveštaje sa informacijama o učinku vlade u sektorskim politikama a koje bi bile za građane lako razumljive, koncizne i dostupne.

Dokument koji bi omogućio potpuno sagledavanje učinka i izveštavanje o njemu na način kako je navedeno u ovom radu trebalo bi da bude plan (javnih) politika koji u sebi sadrži:

7 https://www.srbija.gov.rs/view_file.php?file_id=2428&cache=sr

1. jasne i precizne ciljeve sa indikatorima koji na njih ukazuju;
2. aktivnosti koje će dovesti do tih ciljeva;
3. aktere, odnosno konkretno utvrđene odgovornosti za realizaciju aktivnosti;
4. vremenski rok i
5. neophodne resurse (na prvom mestu finansijska sredstva).

Ukratko, kada se sagledaju uslovi za dobro i kvalitetno upravljanje u Srbiji (a na osnovu ranije datog „lanca“) mogu se konstatovati veoma slabe početne i završne karike (opšte vrednosti, nacionalni plan razvoja, ali i nedostatak uhodanog mehanizma praćenja efekata realizovanih akcija vlasti), dok postoje osnove središnjeg dela ovog lanca (sektorske strategije, vladini dokumenti). Ove manjkavosti utiču na to da u samom sistemu postoje problemi koji osujećuju utvrđivanje objektivnog i lako saopštivog učinka rada vlasti. Drugim rečima, u Srbiji još uvek nedostaju elementi (uslovi) za *kontinuirano i sistematizovano objektivno nadgledanje učinka vlasti – javnog upravljanja*.

Ovo nije samo tehnički problem nedostatka pojedinih aspekata javnog upravljanja. Jer da je samo to u pitanju problem bi se mogao rešiti relativno lako, usvajanjem rešenja razvijenijih društava. Ovde se radi i o političkoj kulturi i navikama u javnom komuniciranju i medijima u kojima se ne insistira dovoljno na konkretnim podacima, indikatorima i dokumentima. Ovo je delimično posledica nedovoljne opšte informisanosti o značaju evaluacije politika, razvojnih indikatora i o tome koliko mogu biti moćno sredstvo objektivizacije učinka politike (a time razjašnjavanja šta je istina u javnom diskursu). Međutim, ovo je i posledica lagodnosti koje vladajuća struktura uživa u takvim uslovima. Naime, ako buduće javne politike nisu „do kraja obećane“ već su samo najavljene njihove konture, bez obećanja konkretnih rezultata, u slučaju neuspeha i spornih politika, njihovim zastupnicima (političarima i funkcionerima) je mnogo lakše da se brane i da na osnovu svoje rečitosti ili čestog prisustva u medijima ubeđuju građane u ispravnost sopstvene politike i pored objektivnih promašaja. Ova situacija zadire u srž demokratskog procesa i kviri ga, jer će građani podržavati/osporavati političare i partije na osnovu utiska koji je o njima stvoren, često na emocionalnim osnovama, a ne na osnovu njihovih objektivnih rezultata. Značajnu i neposrednu ulogu u sprečavanju ovakvih tendencija imaju mediji, a posrednu ulogu visokoobrazovne institucije na kojima se školuju budući akteri javnog života (novinari, funkcioneri, službenici i sl).

5. KA MOGUĆIM UNAPREĐENJIMA

Načelno, rešenja kojima se može unaprediti postojeća situacija i konstatovani problemi mogu se potražiti u dve ravni/dimenzije:

1. reformski modeli i inostrana iskustva i standardi, a naročito kada je reč o evropskim statističkim podacima koji ukazuju na stepen razvijenosti određenog područja i

2. unapređenje odgovarajuće (demokratske i političke) kulture kojom će kritična masa ljudi (funkcionera, zaposlenih u medijima, građana i javnosti uopšte) uvideti značaj tehnika objektivnog sagledavanja učinka vlasti i insistirati na tome iz uverenja u ispravnost ovog pristupa.

Od sedamdesetih godina prošlog veka usled tzv. krize upravljanja (Sørensen 2004, 107) dolazi do reformskih talasa širom sveta koje su imale zajednički imenitelj a to je težnja ka boljem, tj. efikasnijem javnom upravljanju. Iako su različite države različitim putevima nastojale da dođu do svog cilja, a što je zavisilo i od vrednosnog sistema i dominirajuće ideologije datog društva i države, brojna iskustva se mogu grubo grupisati u nekoliko osnovnih modela reformi: vestminsterski, američki i holandsko-danski (naziva se i skandinavski), (Stančetić 2015, 126–132). Među brojnim reformskim instrumentima jesu i oni kojima se pokušavalo da se, sa jedne strane, javnim menadžerima da dovoljno slobode i diskrecije (kako bi mogli fleksibilno da reaguju u kompleksnom i stalno promenljivom društvu), ali istovremeno i da se jasno odredi njihova odgovornost, te da se spreči moguća zloupotreba te slobode i fleksibilnosti.⁸

U tom nastojanju u Velikoj Britaniji se rešenje videlo u upravljanju javnim politikama zasnovano na principu fokusiranosti na rezultate.⁹ To podrazumeva da vlast (koja se posmatra kao naručilac posla, npr. ministarstvo) postavlja precizne ciljeve koje treba ostvariti, a različite organizacije (upravne organizacije, agencije, organizacije civilnog društva) se takmiče za dobijanje (obavljanja) tog javnog posla. Ovo podrazumeva da organizacija ili agencija koja obavlja određeni posao ima sa ministarstvom potpisan ugovor u kome su dve ključne stvari svota novca koju agencija dobija i ciljevi koje mora da ostvari. Suština ovog pristupa je u tome da agencija može slobodno da raspolaže dobijenim novcem sve dok ostvaruje zacrtane ciljeve. Ovi ugovori su javni, a postoje jasno definisani indikatori koji ukazuju na to da li je cilj ostvaren, tako da su mogućnosti spekulacija svedeni na najmanju moguću meru. Sa tim u vezi je i nova uloga vlasti. Ona se povukla iz uloge neposrednog izvršioca posla u ulogu standardizatora usluga i neprestanog praćenja i nadgledanja ostvarenih rezultata. Stoga britanske

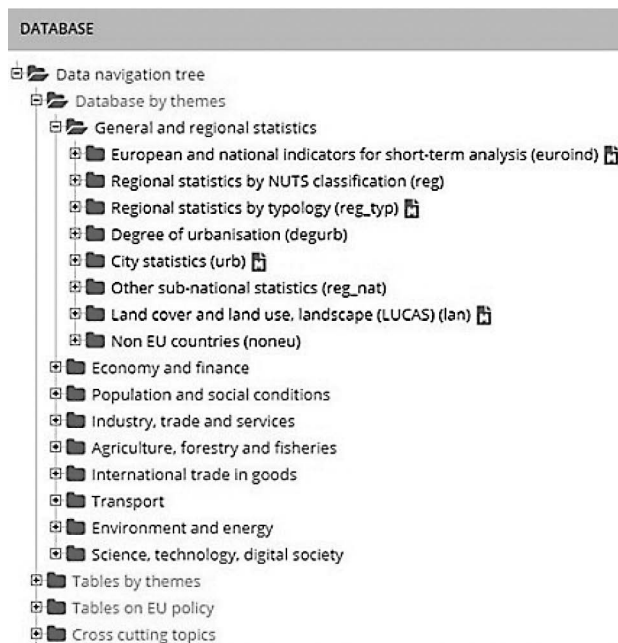
8 Ovim pitanjem se bavio i poznati politički teoretičar Robert Dal koji je ovaj problem odredio kao dilemu prava naspram korisnosti. U svojoj knjizi *Dileme pluralističke demokratije* piše: „Organizacije mogu iskoristiti priliku da povećaju ili održavaju nepravdu, umesto da je smanjuju, da podstiču uski egoizam svojih članova na uštrb brige za šire društveno dobro i, čak, da oslabe ili unište demokratiju. Organizacije, dakle, poput pojedinaca, treba da imaju određenu autonomiju i, istovremeno, treba da budu pod kontrolom”. (Dal 1994, 27)

9 Uvođenje modela upravljanja zasnovanog na rezultatima odvijalo se u kontekstu paketa drugih reformi. Naime, uvođenju ovog modela prethodilo je rasterećenje javne uprave kroz izdvajanje organizacionih jedinica iz državne uprave i pretvaranje u nezavisna tela i agencije. Tako je vlast, tj. uprava postala „manja” jer je iz uloge neposrednog upravljača (realizatora poslova) prešla u ulogu naručioca (javnih) poslova, i nekog ko definiše ciljeve i standarde.

vlasti imaju pre svega neposrednu ulogu u početnom i krajnjem stadijumu javne politike, tj. u utvrđivanju javnih problema (a time i ciljeva koje treba ostvariti), zatim indikatora koji na njih ukazuju i u fazi vrednovanja, odnosno utvrđivanja ostvarenosti ciljeva. Nasuprot tome, u kreiranju konkretne javne politike i njenoj realizaciji ključnu ulogu imaju nezavisne agencije i stručne organizacije. Sa ovim u vezi je još jedan važan pojam a to je benčmarking. On podrazumeva poređenje rada istih organizacija na različitim područjima ili poređenje organizacija sa samim sobom u različitim vremenskim periodima na osnovu kvantitativnih pokazatelja.

Drugi važan segment postojećih iskustava i prakse jesu razvojni indikatori koji su već razvijeni i postoje na nivou EU, ali i sve dostupnije, tj. otvorene baze podataka (*open data*).

Značaj indikatora je u tome što ukazuju na stanje (neke pojave) u određenom sektoru u državi kao celini ili nekom njenom području (regionu). EU je razvila bogat set indikatora i indeksa koji omogućavaju poređenja i unakrsne preglede različitih sektora. Stoga je i za Republiku Srbiju od velikog značaja da potpuno uskladi svoj statistički sistem indikatora koji postoji na nivou EU (odnosno sa EVROSTAT standardima).

Slika 2. Izvor Eurostat – Your key to European statistics: https://ec.europa.eu/eurostat/web/main/data/database?p_p_id=NavTreeportletprod_WAR_NavTreeportletprod_INSTANCE_nPqeVbPXRMWQ&p_p_lifecycle=0&p_p_state=normal&p_p_mode=view

Na osnovu indikatora je moguće vršiti ocenjivanja, klasifikacije, procenjivanja i predviđanja pojave na koju se odnose. Oni takođe omogućavaju poređenje pojava različitih područja, ali i poređenje jednog područja sa samim sobom u različitim vremenskim intervalima, što je odličan osnov za merenja uspeha neke javne politike. Primeri indikatora su bruto društveni proizvod, stopa nezaposlenosti, prirodni priraštaj, itd. Kombinacijom indikatora dobijaju se još složeniji pokazatelji – indeksi (npr. indeks razvoja, indeks siromaštva...).

Sve ovo upućuje na značaj indikatora kao osnove za savremeno efikasno (javno) upravljanje. Na osnovu njih se izvode zaključci koji problemi postoje u nekom području i koju politiku treba preduzeti. Isto tako, na osnovu njih se može precizno ustanoviti da li je doneta politika postigla očekivane rezultate i da li treba nastaviti sa istim kursom akcija ili ih obustaviti. Na taj način se uklanja ili bar značajno smanjuje mogućnost manipulisanja, odokativnog procenjivanja i predstavljanja neke politike uspešnom i kada ona to realno nije. Zapravo, implementacijom preciznog seta indikatora se u oblasti politike i upravljanja uvode modeli naučnog i stručnog upravljanja gde odluke neće više biti uslovljene nečijim subjektivnim mišljenjem i sklonošću već objektivnim pokazateljima stanja. Ovo je od velikog značaja za širu političku zajednicu, jer se objektiviziranjem politike smanjuje mogućnost demagogije i lažnog predstavljanja rezultata što, u krajnjoj instanci, može da dovede do efikasnijeg i kvalitetnijeg upravljanja.

Međutim, da bi došlo do stvarnog unapređenja u ovoj oblasti nije dovoljno samo uvesti određeni koncept ili model rada. Neophodan je permanentan rad na informisanju i navikavanju na nove standarde. Političari verovatno neće insistirati na objektivnom merenju sopstvenog učinka, zbog već opisanog njihovog komfora u uslovima relativizacije javnih politika. Oni od koga se najpre očekuje da na tome insistiraju jesu novinari i mediji. Ako političar više puta bude izložen određenom načinu razgovora i ako se insistira na razvojnim indikatorima, on će na to početi da se navikava, a tim pre ako su i formalno uvedene neke novine/reforme. Mediji bi trebalo da podržavaju i daju prednost sagovornicima koji pristaju na novi oblik komunikacije (da pričaju o konkretnim merama, ciljevima, troškovima, da objašnjavaju zašto je određena opcija izabrana i sl). Osim toga, izuzetno je važna statistička i analitička služba koja treba da bude osnov za izradu jasnih i dostupnih izveštaja o stanju u datom sektoru.

Ovo nije proces koji se može spontano odigrati. On mora biti pažljivo planiran i na njemu treba strateški raditi. Osnova uspeha jednog ovakvog procesa jesu nove generacije, a u tom smislu posebno važnu pažnju imaju obrazovne institucije a pre svega visokoškolske ustanove društveno-humanističkog opredeljenja u kojima se školuje znatan broj budućih javnih delatnika.

6. ZAKLJUČAK

Problematika doba dezinformacija i dezinformisanja građana ostaje otvorena i ukoliko se prepusti spontanosti izgledno je da će u budućnosti postajati sve složenija s obzirom na rast količine i dostupnosti (dez)informacijama. Savremene informacione i komunikacione tehnologije i pametni telefoni (zapravo mini kompjuteri) i gotovo stalno prisustvo na internetu sve većeg broja građana nastaviće da postavljaju izazove u pogledu istine.

Kada je reč konkretno o informacijama koje se odnose na učinak vlasti i istinito i pravovremeno informisanje građana, pomenuti izazovi svakako neće zaobići ni ovu oblast. Ipak, to ne znači nužno da je ispred nas vreme u kome će se teško (ili uopšte neće) razaznavati istina od neistine. Rešenja postoje i ona se nalaze u uspešnim modelima savremenog javnog upravljanja, etici, obrazovanju i demokratskoj političkoj kulturi. Naravno, ova rešenja nisu „instant” i od njih se ne mogu očekivati trenutni efekti. Strategija sprečavanja dezinformisanja građana mora da bude mudro osmišljena i da se tretira kao dugoročan proces na kome treba stalno raditi.

LITERATURA

- Ahrne, Göran, Nils Brunsson. 2008. *Meta-organizations*. Cheltenham (UK) & Northampton (USA): Edward Elgar.
- Berkowitz, Héloïse, Sanne Bor. 2017. "Why meta-organizations matter: A response to Lawton et al. and Spillman". *Journal of Management Inquiry*, SAGE Publications, Vol. 27, Issue 2.
- Bor, Sanne. 2014. *A Theory of Meta-Organisation – An Analysis of Steering Processes in European Commission-funded R&D 'Network of Excellence' Consortia*. Helsinki: Hanken School of Economics.
- Dal, Robert. 1994. *Dileme pluralističke demokratije*. Beograd: BIGZ.
- Dorđević, Snežana. 2008. *Vlasti u akciji – svet javnih usluga*. Beograd: FPN.
- Fukuyama, Francis. 2000. *Social Capital and Civil Society*. IMF Working paper WP/00/74, 2000.
- Hisschemöller M. & Hoppe R. 1996. "Coping with intractable controversies: The case for problem structuring in policy design and analysis". *Knowledge and Policy*, 8, 47–72.
- Hisschemöller M., Hoppe R., Groenewegen P. & Midden CJH. 2001. "Knowledge use and political choice in Dutch environmental policy: A problem-structuring perspective on real life experiments in extended peer review". In: M. Hisschemöller, R. Hoppe, WN Dunn & JR Ravetz (Eds.). *Knowledge, power, and participation in environmental policy analysis* (pp. 437–470). New Brunswick, NJ: Transaction Publishers.

- Hobs, Tomas. 2004. *Levijatan – Građa, oblik i moć crkvene i građanske države*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Jones, C. O. 1984. *An Introduction to the study of public policy*. Fort Worth, USA: Harcourt Brace College Publishers.
- Matić, Milan, Podunavac, Milan. 1997. *Politički sistem – teorije i principi*. Beograd: FPN.
- Matić, Milan, Podunavac, Milan (urs.) (1993). *Enciklopedija političke kulture*. Beograd: Savremena administracija.
- Patton, Carl V., Sawicki, David S., Clark, Jennifer, J. 2016. *Basic Methods of Policy Analysis and Planning*. Third Edition, London and New York: Routledge.
- R. A. W. Rhodes. 2008. "Policy network analysis". In: Michael Moran, Martin Rein, Roberthe E. Goodin (Eds.). *The Oxford Handbook of Public Policy*. Oxford, New York: Oxford University Press, pp. 425–442.
- Roza, Harmut. 2019. *Odnosi prema svetu u doba ubrzanja*. Beograd: Akademska knjiga.
- Simeunović, Dragan. 2009. *Uvod u političku teoriju*. Beograd: IPS.
- Sørensen, Georg. 2004. *The Transformation of the State – beyond the Myth of Retreat*. New York: Palgrave Macmillan.
- Stančetić, Veran. 2020. *Odlučivanje u javnom sektoru*. Beograd: FPN.
- Stančetić, Veran. 2015. *Reforma javne uprave – ka novoj javnoj upravi*. Beograd: FPN.

Veran Stančetić

OPPORTUNITIES FOR AN OBJECTIVE VIEW OF THE GOVERNMENT'S PERFORMANCE IN THE AGE OF DISINFORMATION

SUMMARY

Determining the objective work performance of a particular government today is a challenging task, especially in areas with poorly developed political culture. Representatives of the government (as well as the media controlled by the government) exaggerate and glorify it, while the same effect is discredited by opposition-minded actors. The question arises: what is the truth in such a discourse and can it be established objectively? The answer to this question is positive, and lies in the consistent application of knowledge of scientific disciplines such as: Science of Organization and Governance and Public Policy Studies. A very important element of objectively determining the effects of government work are development indicators for many areas of public policy

(health, education, tourism, transport, etc.) that are already applied in more developed countries, and are particularly well established at the EU level. They are based on well-organized and easily accessible public data, as well as quality statistical service. The focus of this paper is not only on the techniques of determining the objective performance of the government, but also on the social conditions that need to be provided in Serbia in order for their application to come to life in practice. An important role in building these conditions is played by educational institutions, which take care of the future generations of journalists' education, political scientists and all people who are involved in public life in various ways.

KEYWORDS: government, performance measurement, strategic management, meta-organizational management, development indicators.

Marko Simendić¹

*University of Belgrade
Faculty of Political Science*

Righteous murder as a leap of faith: John of Salisbury on tyrannicide

ABSTRACT

John of Salisbury is the most prominent Medieval author who wrote about one's right to kill a tyrant. Some recent commentators, however, have pointed out that Salisbury is unclear about the conditions that justify tyrannicide. In a sense, they are right. Salisbury indeed cautions his readers that not all wrongdoings make king a tyrant, but he does not offer a list of misconducts that do. Instead, he simply puts forward examples of tyrants dying for their crimes. Here I would like to argue that the lack of clear justificatory criteria does not render Salisbury's theory incomplete. There is a public duty to murder a tyrant but the decision to act on it is purely personal because its rightness can only be established retrospectively. Salisbury's blending of republicanism with Christianity thus paints a picture of an agent almost forgotten in today's politics. This is someone who acts on their beliefs and is prepared to bear any consequence: to be venerated as a hero or despised as a murderer, earn bliss, or suffer damnation.

KEYWORDS: tyrannicide, republicanism, *Policraticus*, tyrant

1 Contact: marko.simendic@fpn.bg.ac.rs

1. INTRODUCTION

Arts, commerce, culture, and scholarship thrived in twelfth century Western Europe, accompanied with special interest in Ancient Greek and Roman intellectual heritage. Plurality of intellectual pools from which this Medieval Renaissance drew encouraged the learned men of the day to think about ways in which the authority of Ancient Greek and Roman historians, moral and political philosophers could be reconciled with the Scripture and the doctrine of the Christian church. This was no easy task. Ancient sources, often only available to Medieval authors as fragments or translations, cover a long period of more than ten centuries and answer questions relevant to their own historical moment and thus are far from a unified, coherent, and comprehensive body of thought. Justinian the Great faced a similar problem in when he tried to codify Roman law in sixth century. Centuries of political turbulence in Rome, accompanied with legal developments that supported Rome's various constitutional arrangements led to the formation of two major mutually incompatible layers of legal thought – Republican laws that needed to be reconciled with the idea of the emperor's unlimited authority. Justinian's Code, with all its internal inconsistencies, is only one of sources that provoked interest in lawyers and other scholars of the Twelfth-century Renaissance. One of those authors, and one of the most distinguished scholars of his time, was John of Salisbury.

Salisbury wrote *Policraticus*, a treatise loosely built upon the topic of court flattery. *Policraticus*, albeit not a pinnacle of literary coherency, combines Biblical and classical sources to offer advice to magistrates. Salisbury emphasises intemperance as the defining feature of tyrannical behaviour and flattery is particularly dangerous since flatterers inflate opinions people have of themselves and encourage them to disregard ethical, religious, and legal restraints. In this sense we can all become tyrants and Salisbury distinguishes between private and public tyrants. Private tyrants are ordinary people who disregard propriety and break the legal or moral norms. Law is the remedy for improper behaviour since the state can punish the wrongdoers. However, the situation becomes dire when those who are entrusted with keeping peace and making sure that their subjects lead lives of virtue break the very rules they should be enforcing. The princes can thus become "public" tyrants when they "oppress the republic" and court flatterers can play a decisive role in pushing their masters' fragile human nature over the limits of *decorum* (Salisbury 2017, 205). There is no civil law that could punish public tyrants and Salisbury famously argues that one has a duty to kill such tyrants even though they do rule in accordance with God's will. In Salisbury's view, the person who kills a tyrant becomes an instrument of divine justice and thus commits no sin. However, not only that Salisbury does not attempt to reconcile the tension between one having the divine right to rule and ruling tyrannically, but he neither offers guidelines for tyrannicide, nor lists the criteria through which we could distin-

guish a tyrant from a just ruler. Instead, he simply gives historical and biblical examples of tyrants and the ways in which they lost their lives. In contrast to some relatively recent accounts, I argue that these perceived inconsistencies are intentional and that they do not render Salisbury's account incomplete. I aim to show that Salisbury's doctrine is a "theory of tyrant-killing [and not] merely an account of the bad endings that have come to all tyrants" (Bollermann and Nederman 2016). In contrast to Jan van Laarhoven's account, I argue that Salisbury did develop a theory of tyrannicide (van Laarhoven 1994). Finally, I hope to provide an answer to a question Cary Nederman poses in his influential essay on Salisbury's tyrannicide: "how can there be room left for independent human discretion when all legitimate cases of tyrannicide are seen to be directed by and subject to a divine plan?" (Nederman 1988, 375) In my view, Salisbury's theory rests on republican and Christian underpinnings, the two elements bound together via basic premise that the rightness of a particular morally ambiguous act can only be ascertained *ex post facto*. Attainment of earthly glory and eternal life both require a leap of faith: an agent who acts selflessly and is ready to suffer shame or damnation if his moral judgment was wrong.

2. WHO IS A TYRANT AND HOW TO OPPOSE HIM?

All rulers are ministers of God and *Policraticus* 8.18 starts by Salisbury claiming: "Yet I do not deny that tyrants are ministers of God, who by His just judgment has willed them to be pre-eminent over both soul and body. By means of tyrants, the evil are punished and the good are corrected and trained. For both the sins of the people cause hypocrites to reign and, as the history of kings witnesses, the defects of priests introduced tyrants into the people of God." (Salisbury 2017, 201) Tyranny is, therefore, simultaneously a consequence of peoples' sinfulness, its divine punishment and a method of correcting it (Bollermann and Nederman 2016). Salisbury quickly goes on to define tyranny. In the broadest sense, "everyone is a tyrant who abuses any power over those subject to him which has been conceded from above" and, more particularly, tyranny is "an abuse of the power conceded to man by God" (Salisbury 2017, 202). A righteous king rules in accordance with divine laws: "the will of the ruler is determined by the law of God and does not injure liberty. By contrast, the will of the tyrant is a slave to desires and, opposing law which supports liberty, it ventures to impose the yoke of servitude upon fellow slaves" (Salisbury 2017, 214). In 8.22 Salisbury moves on to historical *exempla*. His two most notable examples of tyrants are Caligula and Nero, as "[f]or what in human affairs can be recorded by any memory to be more powerful than the Roman Empire? If you reflect upon the sequence of reigns from the foundation of the city, you will discover that bad men have frequently governed it" (Salisbury 2017, 203) Augustine's *City of God* is echoed in Salisbury's choice of examples: even though the Roman

expansion preceded Christianity, the scale of Roman power and glory would be impossible without divine support. And even such a powerful country, evidently supported by God, has had its tyrants.

What made Caligula's and Nero's rule tyrannical was the transgression of legitimate kingly power as the two tyrants stepped outside the bounds of legitimate use of authority. Their rule, as well as their character, was marked by bestial excess. Salisbury reports that Caligula was "ferocious", very aggressive towards the Jews, that he "condemned his sisters, whom he first *wantonly* violated, to exile" and that he conspired to murder a large number of notables (Salisbury 2017, 203; the emphasis is mine). Similarly, Nero "exercised lewdness, lustfulness, extravagance, avarice and cruelty to any extremity of wickedness" and "[h]is cruelty was [...] insanely *unbridled*" (Salisbury 2017, 203–204; the emphasis is mine). Salisbury lists examples of Nero's vices: "he *would not abstain* from his mother or his sister", "took a man in wedlock and was accepted by the man as his wife", "never wore a garment twice", "inflicted torture and death upon the Christians" and, famously, "made a bonfire out of the city of Rome as an exhibition for his pleasure" (Salisbury 2017, 204–205; the emphasis is mine). Tyrants' acts are "unbridled", "wanton" and they are unable to "abstain" from vice. Flatterers' compliments fuel excessive behaviour and Salisbury's treatise is aimed at helping rulers maintain their virtue. However, there is one notable exception: "From all of these sources it will be readily evident that it has always been permitted to flatter tyrants, it has been permitted to deceive them and it has been honourable to kill them if they could not be otherwise restrained" (Salisbury 2017, 205).

Salisbury writes that "[t]he end of tyrants is confusion: either they are destroyed if they persist in wickedness or they are forgiven if they turn back to God" (Salisbury 2017, 210). Putting faith in God "is the most useful and the safest [method of eradicating tyrants]: those who are oppressed should humbly resort to the protection of God's clemency and, raising up pure hands to the Lord in devoted prayer, the scourge with which they are afflicted will be removed" (Salisbury 2017, 209). Tyrants, however, rarely "turn back to God" and their life of excess is a twofold divine punishment: not only that it disciplines sinful people, but it also punishes the tyrant. The very same act (tyrannical behaviour) is simultaneously punishment and its own remedy: "A fire is prepared for the scourge itself after it has been used by the Father for the correction of his children" (Salisbury 2017, 210). Tyrant's corruption is often irrevocable, and the tyrant cannot easily be nursed back to virtue. The cure for tyranny is "more of the same" and the tyrant needs to be pushed further into excess. Honourable men are thus "permitted to flatter tyrants" (Salisbury 2017, 205), even though the entire Salisbury's argument is aimed against court flatterers.

Flattery, if used for noble purposes, is not a sin. Moreover, the virtuous have a duty to behave sinfully and provoke the tyrant into deadly excess. Salisbury key example, coming from "examples of divine and faithful history",

is nested in the Book of Judith of the Old Testament (Salisbury 2017, 207). It tells the story of virtuous and pious widow Judith who uses her wits and charm to seduce Holofernes, general who is threatening the Jews. His demise comes through Judith, but Judith is only the instrument of God: „Thus Holofernes was laid in his grave by a woman with a sword not on account of the valour of his enemy *but by his own vice*, and he who was a source of terror for men was *vanquished by luxury and drunkenness* and was slain by a woman” (Salisbury 2017, 207; the emphasis is mine). Excess that marks Holofernes’s tyrannical character and behaviour leads to his downfall and he was “laid in his grave [...] by his own vice, and [...] vanquished by luxury and drunkenness” (Salisbury 2017, 207). Judith prayed to God: “‘Lord, bring it to pass’, she said, ‘that *by his own sword* his pride may be cut off and that he may be captured in his own net with his eyes upon me” (Salisbury 2017, 207; the emphasis is mine). Judith stepped far outside the boundaries that propriety sets for widows. Her excess was threefold. First, Salisbury reports that she dressed provocatively, perfumed her body, and adorned her hair. She also flattered Holofernes: “the strength and industry of your mind is proclaimed among all peoples and it is declared to our entire generation that you alone are powerful and good among all in his kingdom and your learning is preached to all peoples” (Salisbury 2017, 208). Finally, Judith appealed to Holofernes’s pride by promising him help in conquering the Israelites. Judith’s excess stimulated Holofernes’s sense of self-importance, eased him into recklessness, and lured him into excessive drinking. Holofernes’s “aroused heart burned with his desire” (Salisbury 2017, 208). This gave Judith the opportunity to kill him and save her people. In the case of Judith, God “use[d] a sort of human sword in the punishment of the impious” (Salisbury 2017, 210). God operated through Judith and thus her impropriety was not truly improper, “[f]or that which maintains the faith and serves charity is not deceitful” (Salisbury 2017, 207).

3. JUDITH'S CHOICE

Salisbury never converted the *exemplum* of Judith into advice for virtuous readers, potential murderers of tyrants. Instead, he moved on to discussing the ways in which God directly interfered and punished tyrants “us[ing] His own sword” (Salisbury 2017, 210). One might think that, in contrast to the story of Judith, biblical narratives of direct divine punishments for tyrannical behaviour might relieve the subjects from their duty to stand against the tyrant. However, Salisbury is explicit in claiming that “whoever does not prosecute [the tyrant] transgresses against himself and against the whole body of the earthly republic” (Salisbury 2017, 25). There is, therefore, a duty to kill a tyrant that applies to everybody except for those who are directly bound to him by an oath. This is a heavy burden. The subjects (particularly the nobles) are left to decide on their

own whether their king had turned into a tyrant and act based on their best judgment. There are no strict guidelines: if the king indeed is a tyrant, inaction is a sin; if the king is not a tyrant, acting against him is a sin. Furthermore, there is a chance that the king might indeed be a tyrant but that his tyranny is a form of divine punishment against his subjects. Salisbury quotes Judith 5:24–5:25 and argues that,

Achior [...] gave this most beneficial counsel to Holofernes. 'My Lord', he said, 'examine if there is any iniquity of the people in the sight of their God, and we may surpass them, since their betraying God will deliver them to you and they will be subjugated under the yoke of your power. Yet if there is no such offence of the people before their God, we cannot withstand them, since their God will defend them and we will be in disgrace throughout the entire earth' (Salisbury 2017, 209).

Achior knows that Holofernes could win only if the Israelites had betrayed God. God's plan might simply be to discipline the people through tyranny, and this is another important factor that any potential rebel must take into consideration. Therefore, not only that the subjects have a duty to stay vigilant and constantly review their king's behaviour, but they also need to think about the moral standing of their compatriots.

Anyone who thinks about following Judith and commit tyrannicide might find themselves in quite of a predicament. Judith's prayer was therefore not a simple textual embellishment but an essential part of her endeavour. It shows that Judith, even though she was convinced that Holofernes was a tyrant who needed to be stopped and that "there [was no] iniquity of the [Israelites] in the sight of their God", knew that her tyrannicidal undertaking was uncertain. She took a leap of faith outside the comfort of propriety and put both her life and her soul at risk. Judith's very action was an excess, albeit aimed at stopping the excesses of a tyrannical kind. This kind of political audacity is required by Salisbury's blending of republicanism with Christianity. Let us now briefly sketch out some of the features of this position. Informed by his classical predecessors, Salisbury 1) expects no certainty at the point in time when the decision to conspire against a presumed tyrant is being made. 2) Unjustified murder is a sin and the agent can easily be mistaken, regardless of the goodness of their motives and 3) being wrong has dire consequences for the agent while being right brings great rewards. Finally, 4) the agent realises whether they were right or wrong only after they have acted.

Almost four centuries after Salisbury, Niccolo Machiavelli will read the same classics and allude to the risky business of resorting to immoral actions in hope of yielding good consequences. In *Discourses on Livy* he writes that "[i]t is very suitable that when the deed accuses him, the effect excuses him; and when the effect is good, as was that of Romulus, it will always excuse the deed; for he

who is violent to spoil, not he who is violent to mend, should be reproved. [...] Romulus was of those, that he deserves excuse in the deaths of his brother and of his partner, and what he did was for the common good and not for his own ambition" (Machiavelli 1996, 29). Romulus murdered his brother, but this act laid foundations for incredibly glorious Rome. The effect "excused" Romulus's "deed". Had he failed to establish such a magnificent city, fratricide would be the only reason one might remember Romulus at all. Although both Judith and Romulus took great risks with little guidance except from their own opinions, "the effect [was] good". The final assessment of the goodness of their (otherwise improper) acts came *a posteriori*, by God and through history, respectively.

4. CONCLUSION

To a large extent, today's politics is marked by the agents' wish to control the political outcomes. Sophisticated analyses are constantly being conducted so that the political actors would know, with various degrees of certainty, the outcomes of a potential political decision. Similarly to both the government's and the opposition's outcome-based decision-making process, the electorate casts their ballot hoping to find certainty in politics. We want election-day promises fulfilled and those who do not deliver punished. Similarly, contemporary perspective on politics is often legalistic and formal. We are used to thinking about politics in technical terms and prone to believing that detailed regulation can help us combat arbitrary or, simply, deficient governing. Autocrats of today, however, seem to be skilful in finding a way to avoid institutional limitations to their rule and manipulating the election process in a way that makes it hard for the electorate to judge their actions *ex posteriori* – to have a clear picture of their performance on the election day and to reward or punish the party in power accordingly. Uncertainty is gradually being pushed out from the contemporary view of politics.

Salisbury was no stranger to attempts at finding out a system that could guide human actions. Cicero, among other Roman republican writers and moralists, influenced Salisbury through his treatise *On Duties*. Scripture, on the other hand, provided the backbone of Medieval normativity. In parallel to these efforts, however, Salisbury's doctrine of tyrannicide found itself resting on another view of politics, at the crossroads of biblical and republican sources. The hardest decision of all, the decision to transgress the boundaries of propriety, to knowingly commit a sin in order to stop a greater evil needs to remain purely personal. The burden of exception, the weight of an excess aimed at terminating the excesses of a tyrant, has to rest on the agent's shoulders. Salisbury's biblical *exempla* teach a lesson similar to Machiavelli's. The agent who sins and kills the tyrant could be forgiven since they are acting against someone who had usurped their God-given power to rule and forsaken the task

to rule justly. Salisbury's tyrant is a public enemy, the most dangerous sinner among men, someone who sins against the entire republic. The tyrant's misdoings are public, but the remedy for public harm is a private decision to step out of the bounds set by law and morality. Consequences for such a transgression are also private, the agents' responsibility is absolute, and the (personal) outcome ranges from bliss and eternal glory to damnation and everlasting shame.

BIBLIOGRAPHY

- Bollermann, Karen and Nederman, Cary J. 2016. "John of Salisbury". In: Edward N. Zalta (Ed.). *Stanford Encyclopedia of Philosophy*.
- Machiavelli, Niccolo. 1996. *Discourses on Livy*. trans. Harvey C. Mansfield and Nathan Tarcov. Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Nederman, Cary J. 1988. "A Duty to Kill: John of Salisbury's Theory of Tyrannicide". *Review of Politics*, 50: 365–389.
- Salisbury, John. 2017. *Policraticus: Of the Frivolities of Courtiers and the Footprints of Philosophers*. Ed. and trans. Cary J. Nederman. Cambridge: Cambridge University Press.
- van Laarhoven, Jan. 1994. "Thou shalt *not* slay a tyrant! The so-called theory of John of Salisbury". *Studies in Church History Subsidia*, 3: 319–341.

Marko Simendić

OPRAVDANO UBISTVO KAO ISKORAK U NEPOZNATO: JOVAN SOLSBERIJSKI O TIRANICIDU

SAŽETAK

Jovan Solsberijski je najpoznatiji srednjovekovni autor koji je pisao o dužnosti da se ubije tiranin. Ipak, pojedini savremeni autori istakli su da Solsberijski ne navodi jasno uslove pod kojima bi se mogao opravdati tiranucid. U određenom smislu, u pravu su. Solsberijski zaista upozorava svoje čitaoce da kralja tiranom ne čini bilo koji prekršaj ali ne navodi spisak zlodela koja određuju tiranina. Umesto toga, on izlaže primere koji svedoče o tome da tirani stradaju zbog svojih zločina. U ovom radu nastojim da pokažem da nedostatak jasnih kriterijuma kojima bi se opravdao tiranucid ne čini teoriju ovog srednjovekovnog autora nepotpunom. Po njegovom mišljenju, postoji javna dužnost da se ubije

tiranin, ali je odluka o postupanju u skladu s njom sasvim lična. Ispravnost takve odluke može se utvrditi samo retrospektivno. Jovan Solsberijski sjedinjuje klasični republikanizam sa hrišćanstvom i opisuje političkog aktera koji je skoro zaboravljen u današnjem svetu. To je osoba koja postupa u skladu sa svojim verovanjima i spremna je da snosi bilo koju posledicu svog političkog čina: da bude slavljena kao junak ili prezrena kao ubica, da zasluži blaženstvo ili trpi večne muke.

KLJUČNE REČI: tiranucid, republikanizam, *Polikratikus*, tiranin.

Tonči Kursar¹

*Sveučilište u Zagrebu
Fakultet političkih znanosti*

Ana Matan²

*Sveučilište u Zagrebu
Fakultet političkih znanosti*

Politika i istina, ili što je sve doživjelo kraj 1989?

SAŽETAK

U tekstu se istražuje veza politike i istine u kontekstu produljene krize demokracija. Nakon što se pokazalo da populizam nije ključni razlog njihove krize autori predlažu da se okrenemo uvidima filozofa koji su krajem osamdesetih i devedesetih godina istraživali pitanje politike i istine i to u kontekstu 1989, odnosno poznate teze o kraju povijesti. Posrijedi su John Gray, Jacques Rancière i Alain Badiou. Pokazuje se da je Gray u pobjedi demokracija vidio ne kraj povijesti nego kraj liberalizma, odnosno tolerancije. Rancière se tada bavio širim problemom 'kraja politike' čije su (metapolitičke) implikacije bile dovršenje/dokidanje političke filozofije (liberalizma). To je za posljedicu imalo stvaranje poretka 'konsenzusne demokracije' koja neistinu pronalazi u svakoj 'pojavnosti'. Badiou u poretku nastalom nakon 1989. vidi 'konsenzusnu politiku' koja

1 Kontakt: tonci.kursar@fpzg.hr

2 Kontakt: amatan@fpzg.hr

sustavno radi na ukidanju 'singularnosti istine' i ukupno ide na štetu 'realnog pluraliteta'. U tekstu se zaključuje da se njihovi uvidi pokazuju izrazito relevantnim za interpretaciju stanja današnjih demokracija i to posebno modela kojim one određuju ono što drže neistinom.

KLJUČNE RIJEČI: Badiou, demokracija, Gray, istina, liberalizam, politika, Rancière, tolerancija, 1989.

1. UVOD

Nakon što je postalo jasno da je kriza demokracija dublje naravi nego što se činilo nakon 2008, odnosno nakon tzv. Velike recesije, pokrenula su se različita istraživanja koja su pokušala odgonetnuti što se uistinu zbilo. Jedno su vrijeme liberalne demokracije i pripadajuće društvene znanosti za sve krivile fenomen populizma. Takvo viđenje je prevladavalo u prošlom desetljeću. Međutim, iako je tzv. populistički val ponešto splasnuo, tenzije u demokracijama zapravo jačaju. Stanje je paradoksalno jer su poslije 1989. pobjedničke demokracije nastupale kao ekonomski i politički superiorne, da bi barem posljednjih desetak godina bile izložene različitim unutarnjim i vanjskim kušnjama kojima se ne vidi kraj. Teza o kraju svih kušnji koja je krajem osamdesetih godina izvedena u obliku čuvene teze o kraju povijesti predstavlja naš polazni istraživački interes. Mi ga ostvarujemo propitivanjem prvih artikulacija problema (politike) istine jer se čini da više ne možemo odijeliti istinu od neistine u demokraciji. Budući da se različite teze o današnjoj krizi i izlječenju demokracije nisu pokazale uvjerljivim mi se, dakle, okrećemo onim autorima, zapravo filozofima koji su još krajem osamdesetih i tijekom devedesetih izrazili izrazitu skepsu glede teze o kraju povijesti i pobjedonosnim demokracijama upravo apostrofirajući kontroverze njihovog shvaćanja istine.

U tom ćemo smislu izložiti tri reakcije na proglašeni kraj povijesti kako bi pokazali da je problem odnosa istine i politike artikuliran još devedesetih, ali je to potpuno zanemareno. Posrijedi su razmjerno sustavna mišljenja različite teorijsko-političke orijentacije. Krećemo s Grayovom reakcijom koji je u tom smislu najavio kraj liberalizma, odnosno tolerancije. To je pokazao razvijajući koncepciju postliberalizma koji je nastao na zasadama netolerantnijeg 'ideološkog liberalizma'. Taj liberalizam ima svoju (neupitnu) istinu nasuprot tradicionalnijem liberalizmu prakse građanskog/civilnog društva. Druga reakcija je ona Rancièreova, koji govori o kraju politike i pritom se poziva na ono što naziva 'politika filozofa'. Postoje tri njene inačice (*arhe*-politika, parapolitika i metapolitika), a mi ćemo se u radu osloniti na (liberalnu) metapolitiku koja u ime istine svodi svaku (političku) pojavnost na iluziju, ili privid. I naposljetku, tu je treća koju potpisuje Alain Badiou. On, doduše, pozdravlja 1989. kao kraj državnog socijalizma koji je emancipatorske pokrete uveo u etatizam, ali nikako

ne vidi u njoj pobjedu istine. Ukupno rečeno, sve tri navedene reakcije su, svaka na svoj način, najavile nadolazak nezdravog stanja demokracija kojem danas svjedočimo i koji se nerijetko prikazuje kao njihova agonija.

2. KRAJ POVIJESTI KAO KRAJ TOLERANCIJE?

Prvo ćemo se referirati na Johna Graya, engleskog filozofa, koji je žurno reagirao na Fukuyamino shvaćanje 'kraja povijesti' još dok je ono bilo izneseno u obliku članka. Gray je svoj tekst naslovio pitanjem 'Kraj povijesti, ili liberalizma?' (Gray 1996; Fukuyama, 1994). On se početno pita kako je Fukuyama mogao biti toliko siguran „glede historijske uloge liberalne demokracije u dovođenju povijesti do uspješnog kraja” (Gray 1996, 245). Na osnovi svojih prilično čitanih istraživanja liberalne tradicije Gray tvrdi da se uporište za tu tezu ne može pronaći u „stanju liberalne političke filozofije jer je ona očito kritično” (Gray 1996, 246; 1989; 1995). Liberalizam, naime, ne može dokazati da su „liberalno-demokratske institucije izrazito neophodne za pravdu i ljudsko dobro” (246). Povrh toga, liberalizam je sustavno osporavao „očitu istinu da postoji legitimno mnoštvo oblika vladavine unutar kojih su se razvijala ljudska bića” (Gray 1996, 246).

Što je od liberalizma moglo biti relevantno nakon 1989? Od svih komponenti liberalizma, Gray pridaje univerzalni doseg samo civilnom/građanskom društvu jer bez „privatnog vlasništva, slobode ugovora unutar vladavine prava ... moderna društva neumitno padaju u bijedu i barbarstvo” (Gray 1996, 246). Međutim, tu treba naglasiti dvije stvari. Prva je da civilno društvo ima „puno oblika ... i cvate pod raznim režimima”, što on pokazuje na iskustvu nekih država istočne Azije koje se pritom nisu previše trudile da prihvate zapadne vrijednosti kako je Fukuyama pretpostavio (247). Druga je da sve to ipak nije dovoljno da civilno društvo omogući liberalnoj demokraciji da bude „'konačni oblik vladavine'” (247), što je ključna Fukuyamina ideja. Stoga Gray zaključuje da Fukuyama uvelike griješi jer „sve upućuje da ulazimo u epohu koja je klasično povijesna, a ne prazna, halucinogena posthistorijska epoha kako je to projicirao Fukuyamin članak”. Ona je 'klasično-povijesna' zato što se međusobno sukobljavaju „drevnije, primordijalnije snage, nacionalističke i religiozne, fundamentalističke i uskoro, možda, one maltuzijanske” (249). Jasno je stoga da Gray u dosljednoj konzervativnoj maniri drži da su sve ideologije, a posebno liberalizam, precijenjene kao upravljačke matrice. Stoga su sigurne samo dvije stvari. Prva je da su „liberalizmu odbrojani dani” (250). Taj mu se zaključak nadaže i iz razmatranja načina na koji (egalitaristički) liberalizam upropaštava SAD (navodi promicanje radikalnog feminizma i afirmativnog djelovanja). Taj (ideologijski) liberalizam „nije opremljen da bi se uhvatio u koštac s novim dilemama svijeta u kojem se naveliko oživljavaju drevne privrženosti i neprijateljstva” (250). Drugo, kako je prošlost samo „slijed kontingencija, katastrofa

i slučajnih proplamsaja mira i civilizacije” nije osnovano očekivati da će „budućnost biti bitno drukčija” (250).

Više od četvrt stoljeća nakon kritike Fukuyame i najave postliberalizma Gray je u članku “The Closing of the Liberal Mind” (2016) ustvrdio da danas zaista živimo u ‘postliberalnom trenutku’, ali da to ne „implicira da trebamo odustati od vrijednosti slobode i tolerancije”. Zapravo je time na tragu onog što je započeo u *Post-liberalism*: „zadaća je ... opstanak liberalnog načina života” u formatu koji je održiv. Opstanku liberalizma veća je prijetnja „liberalna ideologija koja drži državnu moć glavnom prijetnjom slobodi” nego što su to „otvoreni neprijatelji liberalizma”. Osnovni primjer propadanja liberalizma Gray pronalazi u „metamorfozi” britanske Laburističke stranke nakon što ju je preuzeo Jeremy Corbyn. Tada su se Laburisti „pretvorili u kotač otuđenog ruba srednje klase koji nalazi psihologijsku utjehu u pripadanju antikapitalističkom pokretu”. Neovisno o tome, corbynizam nije imao sklonosti ‘utopijskom socijalizmu’ nego je tu posrijedi bila „izrazito moderna vrsta liberalnog narcizma”. Štoviše, s corbynizmom treba biti oprezan kad mu se pripisuje napuštanje liberalnih vrijednosti. Naime, u nekim je aspektima, napominje Gray, ta inačica laburističke ideologije „hiperbolična inačica liberalizma najnovije generacije”. To se primarno odnosilo na Corbynovu zalaganje za „neograničenu slobodu kretanja”.

U drugim je aspektima ona ponajprije ono u što se pretvorio suvremeni liberalizam. Gray je uvjeren da je, za razliku od liberalizma kao filozofskog učenja o „načinu života koji se zasniva na praksi tolerancije”, danas posrijedi „skup ideja koje sebe određuju na osnovi mržnje prema tom tipu života”. To mu je dovoljno za zaključak da je nastupila „fundamentalna promjena u liberalnom mišljenju”. Ključno načelo tog novog mišljenja jest „pravo svakog da afirmira ono što smatra svojim identitetom – posebno ako ga se može predstaviti kao identitet potlačene manjine – sredstvima koje drži nužnim” (Gray 2016; Gray 1996, 253–271; 1997, 18–30). Gray konstatira da suprotstavljanje tome, pozivanjem na slobodu govora, može biti pogubno za samu tu vrijednost. To mu ukazuje da je na djelu veliki prodor postliberalizma u zapadnim demokracijama.

Slične tendencije Gray ispituje i u članku “The Problem of Hyper-Liberalism” (2018). Tu Gray samo proširuje zahvat i pojačava zaključak iz prethodnog članka ukazujući da je liberalizam danas gotovo napušten. Naime, u današnjoj se kulturi tolerancija prikazuje kao „struktura represije i svaka ideja, ili vjerovanje koje stoji na putu ovom procesu u javnom je diskursu zabranjena”. Gray primjećuje da je to upravo suprotno onom „za što su se liberali zalagali”. Treba reći da on tu umjesto postliberalizma koristi pojam hiperliberalizam kako bi označio ideologiju koja je „razvijena kako bi očistila društvo od svakog traga drukčijeg pogleda na svijet”. Kao središta te ideologije pojavljuju se sveučilišta koja su „postala središta cenzure” i „kotači ovog projekta”. Na Zapadu je, po njemu, zapravo uspostavljena učinkovita ‘tiranija’ jer je cenzura

koja postoji „najučinkovitija kad je samonametnuta” budući da se akademska javnost često ustručava izjašnjavati o mnogim javnim pitanjima. Unatoč tome, društvo „vjeruje da je slobodnije nego što je ikad bilo”. I to je poduprto mehanizmom koji zove “policing of opinion”. Uz to, taj novi progresivizam nema veze s radništvom jer se drži da „preostali elementi te klase samo mogu biti prepreke napretku”. Hiperliberali vide radničku klasu kao prepreku jer vjeruju da je opsjednuta nacionalizmom i strahom od novih useljavanja (Gray 2018).

Gray nadalje upozorava da hiperliberalizam živi od stava da su „svi identiteti podjednako kulturne konstrukcije”. Međutim, u stvarnosti neki su ipak „jednakiji od drugih”. Zapravo su identiteti ‘historijskih nacionalnosti i religija’ osuđeni na ‘dekonstrukciju’ dok se „podiže vrijednost identiteta etničkih i seksualnih manjina koje su bile, ili su još potlačene”. Taj tip liberalizma, po Grayu, promiče ideju priznavanja striktno „univerzalnog čovječanstva”. U tom smislu taj tip liberalizma s njegovim zahtjevom da „javni prostor bude očišćen od simbola potlačivanja nastavlja posthladnoratovsku fantaziju kraja povijest”. Gray zapravo kritizira i one liberale koji su „zastrašeni novom netolerancijom”, a da „nisu zamijetili koliko i oni imaju zajedničkog s onima koji je nameću”. Temeljnu odgovornost pripisuje ideji „zamišljenog čovječanstva” u ime koje su jedni i drugi htjeli, odnosno još uvijek žele „oslabiti, ili uništiti religijske ili nacionalne tradicije koje su podupirale slobodu i toleranciju u prošlosti” (Gray 2018). Takva bi aktivnost, prema Grayu, mogla dokinuti ‘liberalni Zapad’ što je, kako smo vidjeli, započelo još osamdesetih godina prošlog stoljeća kada je prevladao ‘ideologijski’ liberalizam u odnosu na prakse civilnog/građanskog društva koje su u izloženom viđenju izdignute na razinu civilizacije.

Spomenuta vrsta liberalizma je nedavno proširena osnovama Marcuseve teorije oslobađajuće tolerancije koja potiče odbacivanje klasične tolerancije u ime istine (Gray 2020). Iako Marcuseove ideje o društvu i politici nikad nisu imale poseban utjecaj, čini se da njegova ‘oslobađajuća tolerancija’ nasuprot liberalne, tj. ‘represivne tolerancije’ danas zadobiva sve više poklonika. Tome je pripomogao nemio događaj, tj. policijsko ubojstvo afroamerikanca Georga Floyd (ljetno 2020), što je politizirao pokret *Black Lives Matter*. Neki građani SAD, tj. ‘radikalna manjina’ (Marcuse) usprotivili su se nasilju države (odnosno njenih policijskih službenika). Ako bismo slijedili Marcusea, oni su osvijestili da ‘nečovječna realnost’ mora biti dokinuta i da je to jedino moguće ako odbacimo „ideologiju tolerancije koja zapravo ... podupire očuvanje sadašnjeg stanja nejednakosti i diskriminacije” (Marcuse 1983, 109). Povrh toga, nasilje protiv simbola (npr. spomenici) posvećenih onima koji su ‘promicali nečovječnost’ (Marcuse) postalo je zapravo legitimno.³

Iako je odavno najavio kraj liberalizma, odnosno tolerancije, Gray ne pripada onima koji likuju zbog spomenutih tendencija. Štoviše, razvoj događaja

3 Šire o tome u kontekstu problema suvremene ljevice vidi Kursar (2020).

koji, čini se, upućuje na nastanak poretka s neupitnim istinama nije nešto što, po njemu, treba tolerirati (Gray 2020).

3. KRAJ POVIJESTI KAO KRAJ POLITIKE

Nakon Graya okrećemo se Jacquesu Rancièreu koji je liberalnu pobjedu iz 1989. uklopio u širi trend 'kraja politike'. U knjizi *Nesuglasnost: politika i filozofija*, objavljenoj 1995, on piše o fenomenu „kraja politike” koji je „proglašen na grobu policijskih marksizama” (Rancière 2015, 82). Po njemu, 'kraj politike' nastupio je osamdesetih na Zapadu i dijelom se poklopio s prevratničkom '1989'. Naznačio je „sekularizaciju politike kao što su sekularizirane sve druge aktivnosti koje se odnose na produkciju, ili reprodukciju pojedinca ili skupine” (Rancière 2012, 20). To se, međutim, treba shvatiti i kao poziv da treba „napustiti iluzije povezane s vlašću”, ili vjeru u njenu poveznicu s „nekim *telosom* grupe”. Time se dolazi do shvaćanja da se „političko ... bez ostatka odvija u sadašnjosti u kojoj bi budućnost bila tek njeno proširenje” (Rancière 2012, 20). Imamo stoga posla s 'novom vremenitošću' koju mogu dokučiti samo 'realistični duhovi’.

Unutar nje stvorena je politička konfiguracija koja je, budući da se vrijeme više ne dijeli obećanjima, uspostavila „prostor oslobođen podjele”. Politički je prostor ustrojen oko *centra*, ali ne tako da se on tiče stranke koja je „u središtu između drugih stranaka već je posrijedi generičko ime nove konfiguracije političkog prostora ... koje odgovara ... nepolitičkom odvijanju proizvodnje i prometa” (Rancière 2012, 20). Rancière pokazuje da nekadašnje napetosti oko ovladavanja centrom prestaju „tako što se dijele: beskonačno se dijele točke interesa, točke zadovoljenja interesa”, pa svi imaju volje održavati idilični suživot (38). Pritom, uslijed „podudaranja središta i sredine”, veliku ulogu ima 'blagi običaj', što se priziva u politici centra još od Aristotela (38). Takav običaj dolazi do punog izražaja „čim suprotstavljenost bogatih i siromašnih ... prestane polarizirati politički prostor”, odnosno „čim se uparene dobiti ... javnog i privatnog raspodjeljuju po čitavoj površini društvenog tijela” (39). Održavanju takvog stanja puno više odgovaraju prosječne krijeposti koje dijeli većina građana nego „razmetljive i provokativne vrline nekolicine” (39). U osnovi, 'kraj politike' funkcionira tako što se demokracija „doživljava kao okolina”, kao „prirodna sredina postmoderne individualnosti koja više ne zahtjeva borbe i žrtve što se protiv zadovoljstvima egalitarnog doba” (40).

Nakon što smo vidjeli kako Rancière tumači 'kraj politike' okrenut ćemo se njegovom viđenju istine, politike i filozofije. To istražuje kroz tzv. figure 'politike filozofa'. Sa stajališta naše teme čini se da je najvažnija treća figura koju zove metapolitika. Ona je postupak koji rentira na isticanju tzv. „apsolutnog krivog” koje prokazuje svaki pokušaj politike da tvrdi da ostvaruje jednakost/pravdu. Tako se taj stalni suvišak 'krivog' zapravo ustanovljuje kao 'istina' politike. Rancière smatra da je na djelu postupak kojim je „istina politike manife-

stacija njene lažnosti" (Rancière 2015, 78). Ukratko, tu imamo posla s raskolom između (političkog) imena i stvarnosti. Međutim, Rancière nas upozorava da istina nije više djelatna tako da se jednostavno postavi mimo politike nego je posrijedi njeno bivanje „u onom što postoji da bi se skrivalo" (78). Metapolitika je, stoga, 'tajna života i smrti' koja nastupa sa svakom 'demonstracijom politike'. Nastoji nas se uvjeriti da je svaka takva manifestacija posljedica „nepoznavanja svoje vlastite istine" (79) koja ponajviše dolazi na vidjelo kod 'političkih razlika' (npr. one o čovjeku i građaninu).

Upravo ova razlika je ono na što je upozorio Marx (u *Židovskom pitanju*) kad je ustanovio da ljudska emancipacija nije na vidiku zato što je političkim predstavništvom unutar države skrivena istina o vladavini (sebične) građanske klase (1979). Za Marxa je, dakle, političko predstavništvo laž koja je tu da skriva „ono istinito koje se zove društvo" (Rancière 2015, 79). Istinitost društva ogleda se kroz definiciju klase proletera, odnosno klasne borbe. Doduše, ta klasa može biti i ne-klasa, tj. klasa koja ukida sve klase i završava posao povijesti svojim 'ultrapolitičkim ekstremizmom' (81). Ono što danas ostaje od tog metapolitičkog nauka je shvaćanje da društvene odnose možemo znanstveno shvatiti jedino kao klasne i, drugo, da svaku manifestaciju političkog, ili subjektivaciju moramo podsjetiti da postoji „skrivena istina klasne borbe za koju ne zna, ili ne može znati" (81). Stoga ne čudi da i danas marksistička metapolitika funkcionira „kažeći se za svaki fenomen kao demonstracija istine njegove lažnosti". Rancière isto temu razrađuje na primjeru razmetljivog liberalizma s kraja osamdesetih godina prošlog stoljeća. Tada liberalna metapolitika „u ime kritike svake pojavnosti, onog konstitutivnog krivog politike ... ispražnjuje politiku iznutra" (82). Nakon 1989. svako se 'krivo' ili nepravda stoga smatra „pukom manifestacijom prazne istine". Takva politika, prema spomenutom liberalizmu, nije ništa više od potrage za „izvornim nepronalazivim rajem". Stoga je 'kraj politike' za Rancièrea, „najviši stadij metapolitičke pomutnje" ali označava „ispunjenje političke filozofije", u ovom slučaju liberalizma (81).

Ispunjenje političke filozofije u tom obliku je kombinacija Platonovog shvaćanja *politeie*, kojom vlada 'duh zakona', i današnje „zajednice kojom upravlja znanost" (Rancière 2015, 96). Kad je već tako onda tom poretku ne trebaju pojmovi raskola kao što je primjerice kapitalizam. Stoga se liberalizam devedesetih godina nastojao riješiti kapitalizma (kao pojma) jer je ovaj uvijek funkcionirao kao simbol golemog socijalnog 'intervala' na koji nikoga više nije trebalo podsjećati.⁴ Kako već znamo, svaka metapolitika vidi razilaženje kao djelatni „znak neistine" (Rancière 2012, 93). Rješavajući taj problem liberalizam je u svoju metapolitiku ugradio mogućnost da se razilaženje sanira tako što se, primjerice, čovjek i građanin 'pomiruju' u 'liberalnoj individui' (93–94).

4 V. Kursar (2020, 235).

Time se (ideologijski) završava s ključnim modernističkim raskolom koji je bio predmetom tzv. ranih Marxovih spisa.

Kako bismo vidjeli što se još dogodilo s liberalizmom treba nešto reći o konsenzusnoj demokraciji (kako je Rancière naziva). On uočava da je 1989. značila pad mitova o tzv. realnoj demokraciji, kao i onog o moći naroda bilo u rousseauvskom ('suvereni narod'), ili u marksističkom smislu kao radničkom, ili proleterskom dijalektičkom subjektu. U novom okviru politike trebali su opstati tek pojedinci, odnosno skupine koje se „usuglašavaju o pravno-političkim formama koje mogu osigurati koegzistenciju svih”. Međutim, možemo uočiti njegovo upozorenje da je došlo i do urušavanja moći 'formalne' demokracije u korist različitih 'instancija bez odgovornosti' (sudaca, stručnjaka, odbora). Zaključak mu je bio da je pobjeda 'formalne' demokracije paradoksalno donijela „osjetnu nesklonost njenim formama” (Rancière 2015, 89). Novi 'duh vremena' dao je odgovor na taj paradoks. Forma politike i njeno funkcioniranje naime biti će usklađene s „načinom bivanja nekog društva, sa silama koje ga pokreću”. Time se zapravo nehотиčno rehabilitira marksizam jer je politika u tom novom viđenju postavljena kao „izraz izvjesnog stanja društvenog”. Štoviše, demokracija je u tom novom postavu moguća jedino ako se „isprazni od svog vlastitog osjećaja”. Tako konsenzusna demokracija ostaje zasnovana na stranama koje su „već zadane, (a) njihova zajednica već konstituirana ... ” (90). Ukratko, riječ je o uskraćivanju mogućnosti za 'pojavno', što u Rancièreovom shvaćanju znači nestanak, ili kraj politike.

'Kraj politike', gledajući iz perspektive poretka, funkcionira tako da ga pojava 'greške' nije mogla delegitimirati. Naime, pojava nepravde ('krivog') računa se tek kao svojevrсни 'manjak' (primjerice, posla, ili društvene vidljivosti). Sustav konsenzusne demokracije ili postdemokracije potpuno je uronjen u „identifikaciju, ili obradu manjka: objektivacija problema za koje treba znati koju državnu akciju zahtijevaju ... koji su dijelovi društvenog tijela tu uključeni... ” (Rancière 2015, 97). Stoga se nadaje paradoksalni zaključak da takav poredak živi od „suzbijanje onog 'krivog'” tako što ga istodobno apsolutizira. Štoviše, spomenuti 'manjkovi' ne škode postdemokraciji. Prije će biti da je to samo potiče da stalno izlazi s novim prijedlozima „ponovnog ulančavanja zajedničkog tkiva” (105). Sredstva koja joj pritom stoje na raspolaganju su „umnažajuća juridizacija, praksa uopćene ekspertize i ... permanentna ispitivanja javnog mnijenja” (101).

Rancière primjećuje da se konsenzualni sustav koji je nastao nakon 1989. nastoji širiti sve dok ne obuhvati čovječanstvo, odnosno ostvari 'integralnost'. Naime, ovom se sustavu univerzalna ljudskost „posvuda pokazuje kao demonstrirana i kao porečena” (Rancière 2015, 110–111). Zapravo, nestanak 'velikih subjektivacija' kojima je, recimo, obilovala moderna nikako ne znači „kraj vremena 'univerzalne žrtve'” jer (post)demokracija, kao prvo, zadobiva izrazito humanitarnu notu s globalnom ambicijom. Drugo, uvriježilo se da su „legitimni samo zahtjevi realnih skupina” koje su verificirane 'pravilom o

autentičnosti'. Ono glasi da ne možemo biti npr. crnac, ili Židov ako „nemamo urođeno obilježje ili društveno iskustvo“ (112). Na osnovi tih trendova, etika preuzima zadaću da završi sa „zlom, čovjekovom neljudskošću“, čime je prihvatila davno zadanu misiju ostvarenja filozofije, ali i ukidanja politike same. To nas danas vodi u nastojanje da se preko etike završi s politikom tako da se umjesto „političkih oblika drugosti“ prepustimo 'policijskom' pluralizmu 'beskonačne drugosti' (119).

Rancière se tako pokazuje kao kritičar legitimiranja politike koja traga za 'pravom' ljudskošću, ili kao subjektivacije koja dolazi iz (sociologijskog) identiteta, odnosno 'mjestâ bliskosti'. Za njega politika može biti isključivo „bivanje zajedno“ koje nije drugo do „bivanje između ... identiteta, mjestâ i položajâ“ (Rancière 2015, 121).

4. KRAJ POVIJESTI KAO KRAJ EMANCIPACIJE?

Ni francuski filozof Alain Badiou se nije pridružio velikom slavlju trijumfa demokracije 1989. On je, doduše, pozdravio činjenicu da su se istočnoeuropski narodi oslobodili 'statizma' (Badiou 2005, 103), ali nije prihvatio kao istinu da je liberalna demokracija najbolji oblik vladavine. A razlog tomu je što je za njega demokracija, u uobičajenom shvaćanju – oblik države i zbog toga predlaže da se za demokratsku državu koristi pojam parlamentarizam (Badiou 2005, 84). Badiou, naime, vidi državu i svaki oblik moći, slično kao što Rancière vidi politiku/policiju – kao oblik opresije. Jer bez obzira što mnogi kao zadatak političke filozofije vide opravdanje države ili opravdanje normi državnog djelovanja, Badiou se tome protivi i insistira da takav odnos filozofije i politike samo prazni politiku od istine (Badiou 1999).

Odbacujući uobičajeno shvaćanje demokracije koju čine jamstva sloboda i višestranački izbori, te odnos filozofije i politike u kojem filozofija politici daje norme i određuje ciljeve, Badiou uspostavlja specifičan odnos između istine, politike, demokracije i filozofije. Najprije, politika koja za Badioua zaslužuje to ime je ona čiji je generalni aksiom: „ljudi misle, ljudi su sposobni za istinu“ (Badiou 2005, 98). Istina o kojoj govori Badiou se, međutim, pojavljuje u politici samo u rijetkim povijesnim bljeskovima, a kraj socijalističkih diktatura nikako nije bio takav bljesak. Radilo se, smatra Badiou, tek o tome da su se ideje pravde i jednakosti oslobodile od stiska etatizma, a ne o tome da su one ostvarene u trijumfirajućim demokracijama s tržišnom ekonomijom. Iz dobrodošle propasti državnog socijalizma izvlači Badiou važnu lekciju da put emancipacije nikako ne prolazi kroz vezanje masovnog pokreta za emancipaciju, a Badiou smatra da komunistički pokreti to jesu bili – s državom.

Za Badioua, koji tržišnu demokraciju zove kapital-parlamentarizmom, propast socijalističkih diktatura ne znači da je propala i ideja komunizma (Douroux 2017). Upravo suprotno, za Badioua je ideja komunizma važnija

no ikad jer su današnja društva i dalje tragično nepravедna, a lijek za tu nepravdu ne mogu biti izbori i promjene vlasti. To je za njega kao da galopirajući rak liječiš molitvama Gospi (Badiou 2005, 71). No, bez obzira prihvaćamo li Badiouovo stajalište o komunizmu, važno je propitati posljedice Badiouove teze da je istina nužna za politiku, te da se ona ne može naći u *političkoj* filozofiji. Politička je filozofija, naime, politička po tome što je usmjerena na pružanje normativnog temelja za jedan politički poredak – liberalnu demokraciju.⁵

Demokracija, međutim, kao filozofska kategorija, može biti povezana s istinom samo kada sprječava pojavu neegalitarnih iskaza u politici; kada sprječava karakterizaciju političkih subjekata na bilo koji drugi način osim da su oni ljudska bića (Badiou 2005, 93). Trenuci istine u politici su onda oni trenuci kada se kolektivni subjekt javlja i prezentira isključivo u obliku „generičke ljudskosti” (97). Filozofija koja se vodi istinom je stoga ona filozofija koja u takvim političkim momentima prepoznaje pravедnost, ali ne kao ostvarenje nekog programa ili političkog cilja, nego kao nešto „što jest” (99). Nije teško zaključiti da su takvi trenuci uistinu veoma rijetki, a kao primjer Badiou navodi pojedine epizode Francuske revolucije. Tako je za Badioua radikalni egalitarizam, ili njegovim rječnikom – generički komunizam, jedina istina u politici, a filozofija ima zadaću prepoznati kolektivnog subjekta koji ga nosi.

Netko bi mogao pomisliti da je Badiouov radikalni egalitarizam kompatibilan s liberalnim shvaćanjem jednakosti; da iz „jednakosti mislećih glava” proizlazi jednakost različitih mišljenja oko kojih se u političkim procesu uspostavlja konsenzus. No takva pomisao ne može biti dalje od Badiouovog stajališta. On, zapravo, prezire konsenzusnu politiku, odnosno demokraciju u uobičajenom smislu.⁶ Preduvjet je konsenzusne politike da ona ne smije uključivati „subjektivno realno militantne i organizirane procese ... već [samo] vježbe 'slobodnog rasuđivanja' u javnom prostoru u kojem na koncu ne vrijedi ništa drugo do mnijenje” (Badiou 2005, 11). Badiou inzistira da takvo shvaćanje politike nije mišljenje (politike) jer odbija vezu s istinom, a nije ni djelovanje. To on naziva 'dvostrukom negacijom' koja proizlazi iz onog što preferira Hannah Arendt. Kod nje je posrijedi povlašćivanje promatrača u odnosu na djelatne subjekte političkog čina koje Badiou na primjeru Francuske revolucije naziva 'militantima'. Time se politika zaista svodi na 'javno mnijenje', što posljedično izuzima 'temu istine' budući da je politika u tom slučaju „sve izuzev procedure istine”. Kao posljedicu imamo nazovimo to (privremeni) platonizam jer se odvaja istina od mnijenja. Platonizam je tu kratkog daha jer se brzo odstupa od njega budući da se smatra da 'politički život' „treba vječno odvojiti od svake istine” (13–14).

5 Usprkos raskolu između Badioua i Rancièra, oboje su vrlo kritični spram političke filozofije.

6 Često se ističe da od 1968. A. Badiou nije izašao ni na jedne izbore.

Badiou kaže da je tu riječ o posebnoj vrsti sofistike „koja je usmjerena na promociju posebne vrste politike – one parlamentarne” (Badiou 2005, 14). Ona se legitimira tako što predmnijeva da svaka istina ima tiranske implikacije i da se ona, kako to tvrdi Arendt, odbija podvrgnuti raspravi. Taj stav izravno vodi u konsenzusni svijet pluraliteta mnijenja u kojem vladaju mnijenja u odnosu na ono što Arendt naziva 'racionalna istina'. Pluralitet je tu, prema Badiou, izjednačen sa zajednicom, ili su-bitkom (17). Ključni kriterij je 'komunikabilnost' koja se vodi 'zdravim razumom'. Osim komunikabilnosti, čitava konstrukcija, prema Badiou, ovisi o prešutno prihvaćenom 'subjektivnom jedinstvu' ovog pluraliteta što tvori „doktrinu konsenzusa koja je zapravo dominantna ideologija suvremenih država”. U toj doktrini upravo je 'zdrav razum' norma jer on razlučuje dobro i zlo u pluralnosti mnijenja (18–19). Raspoznavanje dobra i zla je „ultimativni uvjet mišljenja”, odnosno uspostave onog što Arendt naziva 'zajedničko'. Badiou upozorava da pritom raspoznavanje zla ima prednost jer je za Arendt cjelokupno „političko rasuđivanje najprije i najvažnije otpor zlu”. Naime, pluralnost koja odražava sve one koji su predani tome da budu zajedno se time promeće u svojevrsno 'dobro' i ne smije biti ugrožena 'zlom', odnosno „negativnom voljom da se osakati zajedničko, odnosno zajednica” (20). Stoga se liberalno-demokratska politika mora, zapravo, odreći svake istine koja bi dovela u pitanje konsenzusne vizije politike koja svodi svaku istinu na jednako-vrijedna mnijenja. Badiou se naravno želi suprotstaviti svakoj „konsenzusnoj viziji politike” jer polazi od shvaćanja politike koje je neraskidivo vezano uz istinu, odnosno uz postavljanje radikalne alternative postojećim liberalno-demokratskim državama.

Posljedice Badiouove filozofije za odnos politike i istine također su radikalne. Moment trijumfa liberalne-demokracije, za njega, nije veliki politički trenutak poput Francuske revolucije koja je nosila istinu, nego trenutak velike predaje i odustajanja od emancipacije i pravednosti. Pobjeda nad državnim socijalizmom je svejedno zaslijepila liberalne demokracije kojima je istina, kako tvrdi Badiou, ionako bila suspektna i prečesto izjednačena s mnijenjem. No, pobjeda liberalne demokracije 1989. je, čini se, kao što i Gray pokazuje, razbila suzdržanost liberalizma prema korištenju istine u politici, te oslobodila demokraciju „hipoteke” neispunjenih ili ne sasvim ispunjenih emancipacijskih očekivanja (Rancière 2015). Richard Rorty je, primjerice, otvoreno objavio da demokracija ima prioritet nad filozofijom, a time i nad istinom (1994). Zato je Badiouovo insistiranje na istini koja je oštro suprotstavljena uobičajenom shvaćanju demokraciji dobrodošlo upozorenje i svojevrsno predviđanje problema koji su nastali u odnosu istine i demokracije. Demokracija je naime, reći će Badiou, rodno mjesto filozofije jer bez slobode mišljenja i rasprave nema ni filozofske potrage za istinom. No, s druge strane, ne postoji istina koja ne ispostavlja zahtjeve za priznanjem koje su često u suprotnosti s demokratskom slobodom.

Nema ni Badiou, naravno, konačno rješenje za specifičnu političku istinu, koja je za njega samo trenutak bivanja u pravednosti. Vjernost istini u politici je, za njega, vjernost jednom političkom trenutku i nastojanje da se plam tog trenutka ne ugasi. Time i Badiou, tvrde njegovi interpreti, „biježi” od politike u etiku i time ne daje zbilja odgovor na pitanje kako se nositi s kontradikcijama koje nam je otkrio. No, mi ne moramo prihvatiti Badiouovo viđenje istine, kako bi učili od provokacije ovog samoprozvanog platoniste (Marchart 2007, 111) jer, u konačnici, upravo je Platon bio taj koji je prvi prozvao prodemokratske sofiste za širenje lažnih vijesti.

5. ZAKLJUČAK

Iako su pojmovi poput postistina i *fake news* dodatno dramtizirale odnos politike i istine, taj odnos, barem u jednom dijelu tradicije političke filozofije, nije nikad bio skladan. Međutim, nakon propasti socijalističkih poredaka 1989, na trenutak se učinilo da su liberalna demokracija i istina umarširale ruku pod ruku u trijumfalni kraj povijesti. Tridesetak godina kasnije, odnos između politike, demokracije i istine kao da se putem nepovratno izgubio. Između nesumnjivo brojnih analiza i tumačenja današnjih nevolja s istinom i politikom, posegnuli smo za autorima koji su upravo na vrhuncu općeg političkog sklada 1989. prepoznali njegove zamke problematizirajući odnos istine, politike i demokracije. Iako različitih političkih orijentacija, John Gray, Jacques Rancière i Alain Badiou ponudili su uvide koji upućuju na zloguki nestanak bilo liberalnog opreza spram istine (Gray), ali i poniznosti realno postojećih liberalno-demokratskih poredaka glede *ideje* istinske demokracije (Rancière). Ne smijemo zaboraviti ni razuzdano slavljenje događaja koji nije, poput recimo Francuske revolucije, iznjedrio trenutke istine kao pravednosti (Badiou). Posljedice su danas vidljive u obliku rastuće netolerancije u ime pravednih ciljeva, odnosno potrebe da se konačno prestane s 'nečovječnom realnošću' (Marcuse), te beskrajskih sukoba uslijed prakticiranja demokratskih sloboda za propitivanje uspostavljenih istina i naposljetku odustajanja od ideje emancipacije. To sve na traumatski način postavlja pitanje o statusu demokracije i njezinom odnosu spram istine koju stvara.

LITERATURA

Badiou, Alain. 1999. "Philosophy and Politics" *Radical Philosophy* 096 (July/Aug): 29–32; https://www.radicalphilosophyarchive.com/issue-files/rp96_article3_philosophypolitics_badiou.pdf

Badiou, Alain. 2005. *Metapolitics*. Translated by: Jason Barker. London: Verso.

- Douroux, Philippe. 2017. Alain Badiou: "I hold firm to the communist hypothesis". ... Laurent Joffrin: "Which no one wants anymore." *Libération*. 8. studeni. Prijevod s francuskog dostupan na: <https://www.versobooks.com/blogs/3544-alain-badiou-i-hold-firm-to-the-communist-hypothesis-laurent-joffrin-which-no-one-wants-anymore>.
- Gray, John. 1989. *Liberalisms: Essays in Political Philosophy*. London/New York: Routledge.
- Gray, John. 1995. *Liberalism*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Gray, John. 1996. *Postliberalism: Studies in Political Thought*, London/New York: Routledge.
- Gray, John. 1997. *Enlightenment's Wake: Politics and culture at the close of the modern age*. Routledge: London/New York.
- Gray, John. 2016. The closing of the liberal mind, *New statesman*; <https://www.newstatesman.com/uncategorized/2016/11/new-statesman-cover-closing-liberal-mind/> 1. 9. 2020.
- Gray, John. 2018. The Problem of Hyper-liberalism. *Times Literary Supplement*. March 30; <https://www.the-tls.co.uk/articles/problem-hyper-liberalism-essay-john-gray/>
- Gray, John. 2020. Tolerance: The Unfashionable Virtue, *BBC.com (The Point of View)*; <https://www.bbc.co.uk/programmes/m000ltfd> (Published 23. 8. 2020), 27. 11. 2021.
- Fukuyama, Francis. 1994. *Kraj povijesti i posljednji čovjek*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Kursar, Tonči. 2020. „Pojmovna povijest, neoliberalizam i ljevica”. *Politička misao*, 57 (3): 227–243; <https://doi.org/10.20901/pm.57.3.09>.
- Marchart, Oliver. 2007. *Post-Foundational Political Thought: Political Difference in Nancy Lefort, Badiou and Laclau*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Marx, Karl. 1979. Prilog židovskom pitanju. *Glavni radovi Marxa i Engelsa*, 103–137. Zagreb: Stvarnost.
- Rancière, Jacques. 2015. *Nesuglasnost: politika i filozofija*. [La Mésentente] Zagreb: Biblioteka politička misao.
- Rancière, Jacques. 2012. *Na rubovima politike*. Beograd: Fedon.
- Rorty, Richard. 1994. "The Priority of Democracy to Philosophy". In: Rorty, R., *Objectivism, Relativism and Truth*. Cambridge: Cambridge University Press.

Tonči Kursar
Ana Matan

POLITICS AND TRUTH, OR WHAT ENDED IN 1989?

SUMMARY

The authors explore the relation between truth and politics in the context of a prolonged crisis of democracy. After concluding that populism is not the main reason for the crisis, the authors turn to the insights of three philosophers, John Gray, Jacques Rancière and Alain Badiou, who have explored the relationship between truth and politics as a reaction to the supposed end of history that occurred in 1989. Rancière had explored the problem of “the end of politics” with its (metapolitical) implications of ending political philosophy and/or liberalism. The consequence described by Rancière is a dominance of a so called “consensus democracy” that finds untruth in every “appearance”. In the dominance of the liberal democratic regime, Badiou recognizes an abolition of the “singularity of truth” that overall harms real pluralism. The authors conclude that the explored insights are especially relevant for interpreting the state of contemporary democracies, and the way they pronounce something as the untruth.

KEYWORDS: Badiou, democracy, Gray, truth, liberalism, politics, Rancière, tolerance and 1989.

Leon Cvrtila¹

*Sveučilište u Ljubljani
Fakultet za društvene vede*

Politika istine između postistine i Hanne Arendt

SAŽETAK

Članak prikazuje i razrađuje dvije srodne teme: političku teoriju Hanne Arendt i ideju postistine. Arendt u svojoj koncepciji politike predviđa nestabilan odnos istine i politike – potrebne su jedna drugoj, ali njihove su prirode proturječne. Arendt identificira nekoliko trendova 20. stoljeća, poput organiziranog laganja, koji dodatno zaoštravaju sukob. Postistina kao relativno nova ideja izražava narušeno stanje istine u suvremenoj politici. Suočavanjem tih dviju tema nastoji se prikazati Arendt u suvremenom kontekstu, te istaknuti neke probleme njene političke teorije koji su upravo po pitanju istine potencijalno destruktivni za čitavu političku zajednicu. Postistina je zaoštavanje trendova koje Arendt uočava, te demonstrira temeljan izazov Arendtinoj političkoj koncepciji.

KLJUČNE RIJEČI: Arendt, istina, postistina, politika, laganje, propaganda

1 Kontakt: cvrtlav3@gmail.com

1. UVOD

Cilj ovog članka je elaboracija i susret dvaju vremenski udaljenih ali posve srodnih tema: prvo, koncept politike i odnos istine i politike kod Hanne Arendt, s jedne strane, te, drugo, ideja postistine. Iako je Hannah Arendt zastupala kompliciran odnos istine i politike, smatrajući da su na određen način u sukobu jedna s drugom, bila je vrlo zabrinuta oko statusa istine u politici, smatrajući da neki aktualni trendovi narušavaju opstojnost istine u političkoj sferi. Ideja postistine, koja se pojavljuje tek zadnjih nekoliko godina, slično tvrdi da u ovom trenutku istina gubi svoj utjecaj, posebno u sferi politike. Iako su ove dvije teme udaljene gotovo 50 godina, njihov susret svejedno može uroditi novim uvidima i interpretacijama Arendtine teorije i postistine. Arendt nam nudi argumente za važnost istine u politici i opaske o njihovom često neusuglašenom odnosu, te ukazuje na karakter poduhvata koji nastoje ostvariti političku moć kroz suprotnost istine, laganje i obmanu. Postistina služi kao vrsta suvremenog primjera Arendtinih ideja, ali u susretu s Arendt se pokazuje kao nešto posve novo i što izlazi van oblika koje je Arendt zacrtala. Nadalje, u ovom susretu otkrivamo neka proturječja i ograničenja Arendtinih ideja, ne samo suočenih s konkretnim ugrozama istine, već i procjep Arendtine političke teorije koji ona mora održavati da bi ostala odana svojim temeljnim postavkama, ali koji stoji kao svojevrsna Ahilova peta zbog koje sudbina politike završava fatalno, pogotovo u susretu s tehnikama obmane karakterističnima za postistinu.

Struktura članka je sljedeća. U prvom dijelu objašnjavam ideju postistine kroz kratki pregled literature koji odražava jednu prilično ranu fazu zahvaćanja teme kroz heterogene pristupe i teorije. Usprkos tome, neke osnovne postavke možemo izvući, pogotovo one relevantne za susret s Arendt, a to je propagandni i manipulacijski potencijal suvremenih medijskih tehnologija. U drugom dijelu prikazujem Arendtinu koncepciju politike, naglašavajući postavke relevantne za odnos politike s istinom te za susret s postistinom. U trećem dijelu činim prvi susret Arendt s postistinom, a to je preko ideje zajedničkog svijeta i prostora deliberacije u opreci s medijacijom. U četvrtom dijelu prikazujem Arendtino razumijevanje odnosa istine i politike. U petom dijelu prikazujem Arendtinu elaboraciju laganja kao političkog čina, te pojavu organiziranog laganja. U zaključku povlačim paralelu između postistine i organiziranog laganja te opisujem konačan susret postistine i Arendtine koncepcije politike, sa fatalnim ishodom za istinu i politiku.

2. POSTISTINA

Postistina je pojam koji je doživio eksploziju uporabe 2016. godine. Diskurs postistine umnožava se uglavnom kroz novinske članke, novinarske komentare, akademske blogove, publicistiku itd., koje većinom pišu profesionalni novinari,

znanstvenici i drugi zabrinuti stručnjaci. Danas pojam na tim lokacijama nije toliko popularan kao što je bio, ali je zaživio u društveno-znanstvenoj produkciji koja ga nastoji zahvatiti kao ozbiljan fenomen (Cvrtila 2019).

Struktura sadržaja diskursa o postistini, u destiliranom obliku, slijedi: od 2016. (osobito nakon referendumu o „Brexitu“ i pobjede Donalda Trumpa na izborima za predsjednika SAD) vrijednost istine je silno narušena. Porast populizma i autoritarizma, neregulirani prostori društvenih medija u kojima se dezinformacije nekontrolirano šire, lažljivi komunikacijski stil populističke i krajnje desne politike, diskreditacija struke i znanosti, sve od navedenog i još nekih stvari navodno rade na namjernom ugrožavanju ideje objektivne, znanstveno utemeljene istine, potrebne za donošenje ispravnih društvenih i političkih odluka, čime se dovodi u pitanje politički sustav liberalne demokracije. Kritički gledano, taj narativ o postistini funkcionira kao pokušaj učvršćivanja određenog prikaza društvene stvarnosti, nastojeći povući crte političke i diskurzivne borbe. Poziva na ujedinjenje oko ideala „istine“ pod vodstvom onih koji imaju najveći uvid u nju – znanstvenika, stručnjaka i novinara, shvaćenih kao nosilaca epistemičke vrline. To je depolitizirajuća vizija, gdje se „epistemički zakinuti“ neprijatelji diskvalificiraju u moralnom smislu, negirajući legitimitet njihovih zahtjeva i predstavljanja (Cvrtila 2019).

Nakon svojih predznanstvenih izvora, tema postistine je našla svoje mjesto u društvenoj znanosti. Međutim, iako se događa određena teorijska i empirijska elaboracija, u većini slučajeva istraživanja postistine zadržavaju mnogo karakteristika predznanstvenog diskursa. Prvo, normativni naboj se ne propituje već ostaje implicitno ili izravno prisutan u znanstvenom radu. Kada se ne poziva na borbu za dušu demokracije, ostaje pretpostavka osovine između lažnih i istinitih aktera. Drugo, ne propituju se osnovne karakteristike pojave, prvenstveno u smislu epohalnog nestanka istine. Istina nije djelatna u javnoj sferi nekada od 2016. godine. Što točno znači da istina nije djelatna i kako se to dogodilo upravo sada nije zadovoljavajuće objašnjeno. Postistina ostaje temeljna pretpostavka koja se ne propituje. Treće, nije usuglašeno od čega se točno sastoji postistina. Razni autori nude čitav niz objašnjenja, političkih, društvenih, ekonomskih i kulturnih fenomena koji bi mogli imati veze s postistinom. Kada se sva ta sila faktora prikupi, njihovi odnosi ostaju slabo objašnjeni i nije jasno zašto su neki uključeni u analizu dok drugi nisu. Ukratko, postistina postaje popularan pojam u društvenoj znanosti iako tu popularnost ne opravdava kvalitetom istraživanja. Štoviše, sam pojam je pretenciozan u jezičnom smislu, izmještajući istinu u prošlost i samim time pretpostavljajući svoj predmet.²

2 Osobno smatram da bi pojam trebalo napustiti i zamijeniti ga nečime prikladnijim. No, s obzirom da se problematika trenutno i dalje obrađuje pod tim nazivljem, za sada ga zadržavam. Postistina je relativno svježa znanstvena tema, te vjerujem da će u budućnosti doći trenutak kada se taj pojam, i sve njegove pretenzije i pretpostavke, mogu sigurno umiroviti.

S druge strane, postoji niz istraživanja postistine koji su kritični prema ovakvom pristupu. Kao i matični diskurs, kritički pristup je započeo u predznanstvenoj fazi (iako je bio tek fragmentarna manjina). Mnogi dijele uvide da je diskurs postistine iznimno političke prirode, iako tu svoju karakteristiku nastoji izmjestiti pozivom na epistemološku problematiku. Prepoznata je klasna i strukovna dimenzija diskursa, te interesi i identiteti onih koji ovakvom reakcijom nastoje zaštititi svoj kulturni kapital. Često se poziva na hegemonijski kontekst, te upućuje na mogućnost postistine kao procjepa u simboličkom poretku hegemonijskog poretka koji otvara nove sukobe. Iako smatram da kritički pristup češće pogađa nego ne pogađa, nikako ne bi trebali stati samo na tome. Pravilan tretman postistine svakako valja započeti na kritici ideje, ali valja učiniti korak dalje. Iako bi do neke mjere mogli ustvrditi da je postistina primjer akademskog pomodarstva i da je pojam posve isprazan, on svejedno nastoji objasniti određene percipirane novitete i to u modalitetu koji nije pokriven drugim temama. Drugim riječima, smatram da vrijedi istraživati i govoriti o onome što postistina nastoji zahvatiti, te su mnogi korisni uvidi, empirijski ili teorijski, posve mogući na ovome polju. Iako smatram da literatura o postistini češće ne pogađa nego pogađa, dosta korisnih uvida je već proizvedeno te je buduća koherentna i sustavna elaboracija moguća. Napraviti ću sada kratak pregled literature da utvrdimo čime se bavimo.

Što je uopće postistina? Ona se redovito shvaća kao opće stanje nestanka istine u politici i javnoj sferi. Ne prihvaćaju svi autori ovu postavku, pa i kod onih koji ju prihvaćaju varira obujam intenziteta i proširenosti općeg stanja. No gotovo svi autori shvaćaju postistinu kao niz, ili čak strukturu, preklapajućih fenomena. Kathrin Braun, primjerice, u svojem posve kritički nastrojenom članku, postistinu razumije kao „koncept koji služi stvaranju poretka u kompliciranom svijetu i pokušaju razumijevanja događaja” (Braun 2019, 432). Kao i svaki takav pojam, on je impregniran normativnih stavovima, te Braun prepoznaje da u ovom slučaju posrijedi moralno-političko ustrojavanje između „prosvjetljenih”, s jedne strane, i „obmanjujućih”, s druge. Braun nastoji razložiti pojam na niz elemenata koji se značenjski vežu za njega, među kojima se nalaze pojava internetskih medija, napadi na kritičko mišljenje, antiintelektualizam, propaganda i dezinformacija, itd. (Braun 2019, 433–434). Frank Fischer navodi više političkih elemenata, a to su pojava populizma, demokratsko nazadovanje, desničarske strategije koje ciljaju narušavanju političke kulture, politička polarizacija, itd. (sve koje veže primarno, ali ne isključivo, uz politiku SAD) (Fischer 2019, 133).

S druge strane, imamo autore, poput Gabrielea Cosentina, koji vrlo ozbiljno shvaća postistinu kao stanje nestanka istine, te alarmistički upozorava da se nešto mora poduzeti ako želimo sačuvati svoje liberalno-demokratske političke režime i njihove vrijednosti. Cosentino prikazuje niz važnih dimenzija postistine: Prvo, pojavu informacijskih tehnologija i društvenih medija, te njihov propagandni potencijal. Drugo, promjene medijskih režima prema sve

većoj fragmentaciji i hibridizaciji vijesti i zabave. Treće, krizu povjerenja među političkim i društvenim institucijama, koja uključuje medije, političke režime, znanost, itd. Četvrto, geopolitičke mijene i sukobe koji se sve više vode na polju kibernetičkog ratovanja, uključujući propagandu. Ovo su neke od najvažnijih, no Cosentino nudi niz drugih (globalna financijalizacija, razni kulturni faktori, migrantske krize, zaoštavanje odnosa između Rusije i NATO-a, itd.) do točke gdje nikako ne može zahvatiti sve u koherentno i cjelovito objašnjenje postistine (Cosentino 2020).

Ignas Kalpokas je pak u potpunosti uvjeren da se trenutno nalazimo u sveobuhvatnom stanju brisanja razlike između istine i laži. Na stranu neodrživosti tolike općenitosti njegovih tvrdi, ističe nekoliko važnih elemenata postistine. To je primarno stanje koje naziva „informatičko doba“, gdje je količina proizvedenih, ponuđenih i konzumiranih informacija toliko velika da su potrebne nove metode kako bi se informacije strukturirale na način koji je prilagođen ograničenim ljudskim kapacitetima percipiranja i procesuiranja istih. Informatička tehnologija i novi mediji, koji i proizvode tu silu informacija, nude svoje metode za njihovo uređivanje, strukturiranje i prezentaciju s gotovo neograničenim dosegom i računalnim kapacitetima. Kalpokas naglašava i proces medijizacije koji podređuje ljudske aktivnosti medijskim logikama. Međutim, problem je što je navedeno podložno djelovanju moći, te organizirani akteri mogu vrlo uspješno koristiti informatičke tehnologije i medijizaciju da prikupe veliku količinu utjecaja. S obzirom na to da je ulog upravljanja informacijama u konačnici predstavljanje zajedničkog svijeta, radi se o karakteristično političkom problemu sukoba različitih slika svijeta, pri čemu, moramo Kalpokasu priznati, poštovanje istine nije nužan faktor (Kalpokas 2019).

Za kraj ću još spomenuti zbornik *“Post-truth and the Mediation of Reality: New Conjunctures”*, koji problemu postistine pristupa kroz discipline kulturnih studija i kritičke sociologije, te u uvodu postistinu opisuje kao povijesnu konjunkturu, pojam koji preuzimaju od Stuarta Halla, to jest kao trenutak hegemonijske krize koja dolazi preklapanjem niza prividno nepovezanih sukoba. Zadatak je, dakle, identificirati relevantna hegemonijska proturječja i niz posljedičnih preklapajućih sukoba i fenomena koji manifestiraju jedinstvenu povijesnu konfiguraciju koja u javnosti biva proglašavan krizom, što je opis koji svakako odgovara postistini (Overell and Nicholls 2019). Dakako, ovaj pristup je posve kritički orijentiran, pošto podrazumijeva i identificiranje političkih pozicija i diskursa koji strukturiraju strane u sukobu. Preuzeli u potpunosti ovaj jezik problematike postistine ili ne, svakako ga odlikuje ispravno koncipirana namjera, a to je analiza jedinstvene povijesne konfiguracije preklapajućih društvenih fenomena i procesa, te pratećih sukoba i političkih uloga.

Stavljajući sada teorijske i metodološke probleme teme postistine na stranu, u ovom radu ću primarno zastupati jedan dio onoga što potpada pod navodni fenomen postistine. To je pojava informatičkih tehnologija i društvenih mreža, te njihovo korištenje u propagandne svrhe, otprilike u okviru ideje

organiziranog laganja koju Hannah Arendt uvodi. No Arendtino organizirano laganje je funkcioniralo u kapacitetima tehnoloških i organizacijskih dosega medija sedamdesetih godina 20. stoljeća. Suvremeni medijski uvjeti su daleko napredniji, sofisticiraniji i intenzivniji. Postistina kao tehnika organiziranog laganja je sposobna gotovo beskonačno proizvoditi informacije i plasirati ih na precizno određene lokacije kroz povratnu spregu prikupljanja, procesuiranja i plasiranja podataka.

Kakvo god da je današnje stanje istine, zasigurno bi Arendt, da je danas živa, imala mnogo za reći o temi. Istina je, kao što neki interpreti Arendt tvrde, bila jedna od najvažnijih problema njene političke filozofije (Nelson 1974). Arendt se pitanju istine izravno posvetila u dva eseja, "Truth and politics", objavljen 1967, te "Lying in politics", objavljen 1972, svega tri godine prije njene smrti. Vremenski odmak od današnje situacije je značajan, no svejedno možemo izvući mnogo uvida iz Arendt, između ostalog zato što su njene brige i problemi u ovim esejima vrlo slični suvremenom diskursu postistine. Arendt je bila vrlo zabrinuta za status istine u politici, te je i istinu i politiku smatrala ugroženima. Sada ću prikazati Arendtine koncepcije politike i istine, te kako se one snalaze u susretu s postistinom.

3. POLITIKA

Što je politika za Arendt? Arendt nikad nije ponudila egzaktnu definiciju (što bi bilo i očekivano iz njenog stila pisanja, definicijama nije bila sklona). Seyla Benhabib tvdi da je Arendtina elaboracija politike bila pokušaj „povratka izgubljenih konfiguracija događaja i značenja da bi se povratio život blistavim fragmentima ljudskih nada i aspiracija” (Benhabib, 2020), više nego strukturirana analitika značenja politike.³ David Arndt ipak tvrdi da se definicija politike može rekonstruirati iz cjeline Arendtinog opusa, jedna „čista” definicija, apstrahirana od svih specifičnosti povijesnih primjera političke zajednice. To nije kreativni Arndtov pokušaj okomite rekonstrukcije na filozofski rigidniji način, već je u skladu s Arendtinim tokom elaboracije politike. Arendt je svoju analizu

3 Benhabib Arendtinu metodologiju naziva „fragmentarnom historiografijom”, koja ne pripada disciplinarnim kategorijama društvene teorije i povijesti. Arendt je više „pripovjedačica” povijesnih priča ljudskih tragedija i pobjeda (Benhabib 2020). Razni su autori napadali ili branili Arendtinu metodu, optužujući ju za neznanstvenost i nekoherentnost ili opravdavajući kroz pokušaje razjašnjenja njenih nastojanja. Brudny (blagonaklono) kaže da Arendt nije bila zainteresirana za epistemološka promišljanja, te je bila sklona „asertivnim bujicama misli”, stalno u potrazi za novim paradoksima (Brudny 2008). Nelson sustavno kritizira Arendtina proturječja i nedorečenosti, no na kraju ih prosuđuje kao „znak uistinu važne filozofije”, kao gotovo neminovni nusprodukt pokušaja mišljenja „protiv tradicije” i nadilaženja iste, ali koristeći konceptualne alate upravo te tradicije (Nelson 1974).

politike započela iz „vrhovnog primjera”, pokušaja reartikulacije povijesnih iskustava u kojima je politika doista ostvarena.

Taj primjer je polis grčke antike. To nije bio čisti izvor politike, Nietzscheovski „Ursprung”, primordijalno utemeljenje iz kojeg su sve kasnije instance proizašle, već prvo „otkriće” politike u smislu potencijalnog oblika ljudske zajednice, koja se nanovo pojavljuje kroz povijest. Arendtina koncepcija politike je stoga i deskriptivna i analitička i normativna. Deskriptivna jer začinje na opisu primjera polisa antičke Grčke. Analitička jer primjer razlaže na temeljna svojstva putem kojih možemo detektirati naknadne povijesne instance politike. Te instance su moguće na bazi osnovnih egzistencijalnih kategorija ljudskog života, te iz njega proizlaze. Koncepcija je zato i normativna – politika je vrijednost po sebi kojem valja stremiti, radi nje same, kao oblik zajednice predviđen ontologijom ljudskih aktivnosti kako ju koncipira Arendt.

Arndt stoga nudi sljedeću definiciju političkog prema Arendt: „Politika je način zajedničkog bivanja, temeljen na principima jednakosti i nenasilja, u kojem ljudi odlučuju što će činiti i kako će zajedno živjeti kroz međusobno uvjeravanje i kolektivnu deliberaciju o pitanjima koja su u javnome interesu” (Arndt 2019, 70). Političko je ono što pripada političkoj zajednici, politika je ono što pravilno koncipirana politička zajednica čini. Politička zajednica je prostor slobode, prostor „pojavlivanja” njenih građana, te u konačnici prostor sjećanja. Da bismo поближе objasnili Arendtinu koncepciju politike, obratit ćemo se na trenutak njenoj koncepciji ljudske aktivnosti.

Istu nalazimo u Arendtinom djelu „Vita Activa”. Prepoznaje tri temeljne egzistencijalne kategorije aktivnosti – rad, proizvodnja i djelovanje.⁴ Područje djelovanja je ono gdje se odvija politika, dok se rad odnosi na održanje biološkog života a proizvodnja na izgradnju svijeta dostojnog ljudskog života. Dva centralna svojstva djelovanja su *sloboda* i *pluralnost*. Sloboda označava sposobnost da se stvori nešto novo, učini nešto neočekivano. No ta sloboda se može shvatiti i u klasičnim političko-filozofskim terminima – kao negativna sloboda odsutnost i prinude, te kao pozitivna sloboda mogućnosti sudjelovanja u političkoj zajednici. To se veže na svojstvo pluralnosti, koje se dijeli na *jednakost* i *različitost*. Različitost znači da je svaki čovjek zasebni čovjek, jedinstven i drukčiji od drugih. Kao takav, on se objavljuje drugima i unosi novitet. Ovdje je ključna drugost – djelovanje funkcionira samo u prisutnosti drugih. Samo multiplicitet aktera može djelovanju pridonijeti svoju perspektivu i donijeti prosudbu o poželjnosti djelovanja. Bez drugih, djelovanje ne može dobiti smisao. Ovo slijedi iz puke činjenice zajedničkog života, ali i iz drugog principa pluralnosti, *jednakosti* – koliko god različiti, dijelimo temelj čovječnosti koji nam omogućava da razumijemo jedni druge. U činjenici zajedničkog života

4 Ove tri možemo dodati i četvrtu – mišljenje. Međutim, Arendtin fokus u „Vita Activa” je bio upravo na aktivni život naspram misaonog. U svakom slučaju, mišljenje je važna kategorija, kao što ću pokazati kasnije.

obilježenog pluralnošću smo sposobni djelovati na jedinstvene i raznolike načine, a time pridonoseći mreži akcija i odnosa koji ispada potpuno kompleksna i nepredvidljiva (Arendt 1991).

U toj mreži djelovanja možemo naći prostor politike – prostor izravnih ljudskih odnosa bez medijacije, osim u izravnom mediju jezika. Aktivno građanstvo svjesno je slobode i pluralnosti u formi kolektivne deliberacije oko pitanja političke zajednice. Vrijednost političke aktivnosti je po sebi, ona nije tu u funkciji nekog cilja van polisa kao takvog npr. zadovoljenja privatnih interesa ili afirmiranja ideje dobra, ili dostizanje istine. Građani se ostvaruju kroz političku aktivnost, afirmiraju svoju slobodu i potencijal, razvijaju kapacitete prosudbe, te zajednički upravljaju političkom zajednicom (d'Entreves 2019).

Jedna od važnih funkcija političke aktivnosti je održanje zajedničkog svijeta političke zajednice. On je dijelom doslovan fizički prostor u kojem se odvija zajednički život (recimo polis kao urbana sredina). Odnosi se i na ustaljene prakse i institucije zajedničkog života, te na kolektivno sjećanje koje održava značenje djelovanja političke zajednice kroz vrijeme. Za Arendt deliberacija ima i određenu epistemološku funkciju – iz činjenice pluralnosti proizlazi niz različitih perspektiva na svijet koje valja suočiti kroz raspravu kako bi se dobila potpunija slika svijeta. Iz toga slijedi da se zajednički svijet odnosi i na bazni supstrat značenja na kojem je uopće moguće voditi deliberaciju. Temeljna činjenica ljudske jednakosti ipak nije dovoljna za sporazumijevanje. Potrebna su osnovna znanja i istine oko kojih se svi slažemo i koje omogućavaju da se uopće prepoznamo kao jednaki i međusobno razumijemo. Kao takav, zajednički svijet mora biti stabilan, redovito ispregovaran u javnom prostoru s ciljem sporazuma. No, Arendt u svojim esejima govori kako u današnje (njeno) vrijeme postoje mnoge ugroze istog, kao što i diskurs postistine tvrdi da vanjske sile ugrožavaju temeljno zajedničko značenje (d'Entreves 1994).

Za kraj ove sekcije ću spomenuti nekoliko opaski koje će biti važne za daljnju elaboraciju. Arendt ističe da Arendt nije shvaćala politiku kao univerzalno i nužno svojstvo ljudskog života. Politika ne postoji svugdje gdje ljudi žive zajedno. Štoviše, politika je za Arendt povijesna rijetkost: „Politika kao takva je postojala toliko rijetko i na toliko malo mjesta da, povijesno gledajući, tek nekolicina velikih epoha ju je poznavalo i pretvorilo u stvarnost” (Arendt 2005, 119). U Arendtino doba je politika pogotovo rijetkost, te je korištenje pojma politika najčešće jezična zabluda koja se temelji na određenim predrasudama, no koje nisu nužno pogrešne, već reflektiraju poniženje politike u suvremenosti i zakrivaju stvarno značenje politike: „Ne možemo ih ignorirati jer su izmiješane zajedno sa našim vlastitim riječima i ne možemo se boriti protiv njih argumentima jer se pozivaju na neosporive stvarnosti i vjerno održavaju političke aspekte naše stvarne, trenutne situacije”⁵ (Arendt 1993). Ono što danas nalazimo

5 Arendt smatra da je jezična zabluda nastala još za vrijeme antičke Grčke – novitet iskustva politike je zahtijevao nove riječi i razumijevanja da se opiše, što je prema Arendt još bilo u ključu

nije istinska politika. Politika se danas, između ostalog, smatra pitanjem vlasti i borbe za moći, nečemu što izostaje u pravilno koncipiranoj političkoj zajednici – tamo nema nikakve vlasti jednog građana nad drugim, a moć je kolektivni potencijal cijelog skupa građana, ne pojedinca.

Na tragu toga, Arendt je činila mnogo razlika između onoga što je pripadalo političkoj sferi, to jest pitanja koja bi se trebala podvrgnut javnoj deliberaciji, te ona koja iz deliberacije treba izbaciti. To je činila kako bi se zaštitio integritet politike i činila razliku između onoga što je istinska politika i što se samo naziva tako. Primjerice, ekonomska pitanja odgovaraju ljudskoj aktivnosti rada, koja samo reproducira ljudski život, a ne djelovanju, koja otvara nova područja ljudskog života. Isto tako, Arendt je smatrala da se politika ne bi trebala baviti pitanjima istine, što je područje misaone aktivnosti. Kada bi ta pitanja bila dio politike ona bi morala funkcionirati po principima tih područja života, koji su različiti od politike, narušavajući politiku. Arndt je, pak, nastojao ostaviti ovu problematiku otvorenom, čineći razliku između onoga što je esencijalno za politiku kao takvu (kao u njegovoj čistoj definiciji) i onoga što može biti tema deliberacije, pri čemu smatra da je to sve što je pitanje javnog dobra. Da učvrsti argument učinio je razliku između onoga što može biti pitanje politike i Arendtinog mnijenja što može biti pitanje politike (donekle izbacivši samu Arendt iz njene koncepcije) (Arndt 2019, 71). Maurizio Passerin d'Entreves (kojeg Arndt kritizira da nije ispravno shvatio ovu distinkciju) ipak naglašava važnost Arendtinog mnijenja (pogotovo naglašavajući ontologiju aktivnosti iz *Vita Activa*), te sve problematične posljedice toga. U ostatku teksta ćemo ipak zauzeti poziciju d'Entrevesa, te istražiti neke posljedice Arendtinih ograničenja sfere politike, pogotovo one vezane za istinu.

4. ZAJEDNIČKI SVIJET I POSTISTINA

Arendt nalazimo naizmjenično i pesimističnu i optimističnu prema sudbini politike i ljudskog života općenito. Njena zabrinutost je jasno smještena u ozračje vremena u kojem piše – 20. stoljeće je Arendtino stoljeće, vrijeme „kasne modernosti” koja je već doživjela jednu imploziju u iskustvu totalitarizma, ostavljajući za sobom uništenje sve dotadašnje tradicije i značenja, što si Arendt daje za zadatak da nanovo promišlja. Arendt je modernost okarakterizirala stanjem triju otuđenja – otuđenje svijeta, otuđenje zemlje i uspona *socijalnog*. Otuđenje svijeta se odnosi na gubitak intersubjektivno konstituiranog iskustva svijeta i djelovanja putem kojeg ostvarujemo svoj identitet i odgovarajući osjećaj

predteoretskog diskursa. No proces jezičnih inovacija nikad nije pravilno dovršen. U trenutku teoretskog usustavljenja političkog iskustva, pod pojmom politike su se našle političke zajednice koje ne odgovaraju istinskom značenju politike.

za stvarnost. Otudjenje zemlje se odnosi na bijeg od prirode i života – najbolje ocrtano putovanjem u svemir i „životnim znanostima“ koje u laboratoriju modificiraju osnovne karakteristike života. Uspon *socijalnog* se odnosi na širenje logike tržišne ekonomije na sva područja života – sve postaje predmet proizvodnje, razmjene i potrošnje (d’Entreves 2019) (Arendt 1969).

Već ovo su uvjeti koji sprečavaju pojavu politike. No od Arendtina vremena situacija se nije poboljšala. Štoviše, intenzivirala se, što ću pokazati na primjeru postistine i posljedica koje ostavlja na Arendtinu koncepciju politike. Jedna od glavnih točki utjecaja postistine na politiku je kroz ideju zajedničkog svijeta. Zajednički svijet, kakvog ga Arendt koncipira, u uvjetima postistine prosto ne može postojati. Za početak, fizički prostor načelno izostaje. Komunikacija prelazi na medije kroz informacijsku tehnologiju, načelno protivnoj međusobnoj prisutnosti ljudi. Deliberacija, ako se vrši, sada je u virtualnom umjesto u fizičkom prostoru. Drugo, čak i ako stavimo na stranu izostanak fizičkog prostora, te pretpostavimo da je deliberacija i dalje moguća pošto, prema Arendt, ona djeluje primarno simbolički, tj. kroz govor, koji nije posve inkapacitiran prelaskom na medijsko posredovanje, svejedno nailazimo na probleme.⁶ Medijalizirana prostora deliberacije utječe na karakter deliberacije, a ne može održati ni stabilnost. Hepp i Couldry tvrde da su danas društvo i društveni svijet sve više medijski posredovani tehnološkim procesima medijacije i komunikacijskim infrastrukturama. Medijalizacija je stoga proces transformacije komunikativnih i društvenih procesa, te nastanak odgovarajućih praksi koje se oslanjaju na tehnologije medija i komunikacije (Hepp i Couldry 2016), te se naglašava kao jedan od faktora postistine. Društvene prakse zahvaćene medijskom logikom se otvaraju manipulaciji kroz upravljanje medijima.

Važna pretpostavka teorije medijalizacije je da taj proces izmjenjuje društvene procese i prakse koje su njime zahvaćene. Prakse nisu samo izmještene na sferu medija, već je njihova funkcija mutirana logikama i tehnikama medija u kojem se nalaze. Deliberacija posredovana suvremenim medijima (recimo, društvenim mrežama ili aplikacijama za elektroničke poruke) nije ista kao deliberacija uživo, već su tehnike, pa i ishodi, posve različiti. Štoviše, kao što teza nestanka istine tvrdi, oni su potpuno oprečni Arendtinim pretpostavkama politike. Jednakost i u smislu jednakog statusa sudionika i jednake mogućnosti sudjelovanja nestaje u složenijim odnosima moći medijski posredovanog javnog prostora, a sloboda u potrebi da se prilagođava tehnikama medijaliziranog javnog prostora (na ustroj kojih, opet, neki imaju veći, neki manji utjecaj) (Zuboff 2019). Takva situacija se odražava i na stabilnost procesa – kontinuitet

6 Štoviše, uspon interneta je pratio optimizam koji je obećavao novo razdoblje slobodnog govora i rasprave, prostor gdje svi u svakom trenutku mogu pridonijeti raspravi. San internetskog egalitarizma i demokracije je splasnuo kad su asimetrije moći u upravljanju i korištenju interneta postale očitiye. Velike tehnološke kompanije poput Googlea, Facebooka, Microsofta i ostalih imaju premoćni utjecaj u strukturiranju internetskog medijskog prostora (Zuboff 2019).

deliberacije je fragmentiran prvo potencijalno nebrojenim lokacijama rasprave koju suvremena komunikacijska tehnologija može proizvesti, a drugo, perfidnom prirodom komunikacijskih tehnologija. Društvene mreže, primjerice, kontinuirano mijenjaju svoje oblike interakcije, ili se pak u potpunosti gase i otvaraju nove, vođene ekonomskom logikom. Društvene mreže ne mogu biti istinski prostor deliberacije ako su vođene motivom profita.

No problem je i dublji od ovoga. Naveli smo nekoliko konkretnih suvremenih faktora koji narušavaju mogućnost politike kako ju je Arendt zamislila. Ali oni su samo manifestacije problema kojeg je moguće utvrditi i na konceptualnoj, apstraktnoj razini. Arendt je sama pisala o faktorima njenog vremena koji su narušavali mogućnost politike. Osim prisutnosti masovnih medija novina, radija i televizije, nju je brinula pojava tehnike „organiziranog laganja“, kojem su mediji služili kao sredstvo. No opet, organizirano laganje nije samo pojava 20. stoljeća, već destruktivni potencijal koji leži u srži Arendtine koncepcije politike. Da bismo поближе objasnili, počnimo od Arendtinog razumijevanja odnosa istine i politike.

5. ISTINA I POLITIKA

Što, u konačnici, Arendt kaže o istini i politici? Arendt, prosto rečeno, kaže da istina i politika nisu kompatibilne. Ali ipak, istina je važna za politiku – na kušnji je čisti opstanak – „Nikakvu trajnost, nikakvo održanje postojanja, nije uopće moguće zamisliti, bez da su ljudi voljni svjedočiti o onome što jest i što im se prikazuje zato što jest“ (Arendt 1969, 229). Kako Arendt dolazi do ovog paradoksa? Započnimo prvo s Arendtinim razdvajanjem istine na dvije vrste⁷ – prvo je racionalna istina, a drugo činjenična istina. Obje su važne, ali i opasne po politiku. Zašto? Arendt kaže da je srž politike sloboda, a karakter istine je prinudan. Istina, jednom utemeljena i prepoznata, ne trpi daljnju raspravu i nove interpretacije (Arendt 1969, 239–240). Ali daljnja rasprava i utemeljenje novoga je upravo ono što se događa u politici. Kada bi neka istina zauzela svoju premoćnu poziciju u političkoj sferi ostavila bi neprobojne ograde.

Počnimo sa Arendtinim shvaćanjem racionalne istine. To je, prema njoj, filozofska istina, onakva kakvu ju je Platon prakticirao. Ona se postiže procesom mišljenja, koji je samotna aktivnost, odvojena od svijeta, time odvojena od drugih ljudi i politike kao aktivnosti zajedničkog djelovanja. Platon je činio razliku između mnijenja i istine. Mnijenje pripada ljudskim stvarima, te je nestabilna i prividna, dok je istina stabilna i vječna. No mnijenje je za Arendt jedina forma kojom se politika može odvijati. Mnijenje čini jedinstvenu

7 Iako Arendt priznaje da ta razdioba nije nužno precizna – „koristit ću ovu dinstinkciju kao prigodnu, bez da raspravljam njen intrinzični legitimitet“. (Arendt 1969, 231)

perspektivu svijeta koju svaki pojedinac donosi u raspravu, te samo putem suočavanja mnijenja kroz raspravu i uvjeravanje se može postići punija slika svijeta. Arendt tvrdi da zatvoreni logički sustavi filozofskih istina, kada bi bili primijenjeni na političku zajednicu, donose samo katastrofu. Prema njoj, slični su bili ideološki sustavi totalitarizma koji su ljudsku sferu u potpunosti podredili svojoj unutarnjoj logici, radikalno uništavajući i slobodu i pluralnost (Arendt 1969, 232–234, 246).

Od dviju vrsti istina Arendt je činjenična mnogo važnija, pogotovo za politiku. Činjenice i događaji su ishodi ljudskog djelovanja, zajedničke političke aktivnosti, pa time čine „samu teksturu političke sfere” (Arendt 1969, 231). Niz događaja čini temporalnu dimenziju političkog života, ono što se mora očuvati kroz zajedničko sjećanje, dok činjenice moraju biti utvrđene kao tkivo zajedničkog svijeta u kojem živimo, bez čega gubimo i mogućnost zajedničkog bivanja u svijetu, pa time i mogućnost međusobnog razumijevanja kao bića koja supstoje u tom svijetu.

I činjenice i racionalne istine imaju ulogu u politici, ali samo ako su filtrirane i interpretirane u polju politike (provedene kroz deliberaciju), a znanost kao aktivnost otkrivanja činjenica, slično kao filozofija, stoji izvan. Obje vrste istine su dio aktivnosti mišljenja, pa tako neprilagođene aktivnosti djelovanja u kojem se događa politika (Arendt 1969, 259–260). Podsjetimo, politika je dobro po sebi, te ne smije biti stavljena u funkciju otkrivanja istina, niti smije biti bespogovorno podređena diktatima bilo činjenica bilo ideja. Arendt se bojala da prinuda istine nagriza politiku, ali i da djelovanje politike uništava istinu, iako politika opstaje samo dok imamo zajednički svijet koji ovisi o istini.

Pogledajmo njenu definiciju istine sa kraja eseja “Truth and politics”: „istina je ono što ne možemo promijeniti; metaforički, to je zemlja na kojoj stojimo i nebo koje se prostire nad nama” (Arendt 1969, 264). Arendt prema ovome ima određenu ontološku koncepciju istine, dakle, ipak neki splet materijalnih (pa i idealnih) činjenica po kojima se moramo ravnati, ne bi li nas dovele u ugrozu ako ih odlučimo ignorirati. No kako prepoznati iste i integrirati ih u proces političkog odlučivanja? Arendt se sada nalazi u problemu, jer je istinu po njenim vlastitim uvjetima izbacila iz politike.

Arendt priznaje da je Platon donekle bio u pravu, da su mnijenja nestabilna, te stoga treba dodatni regulativni mehanizam. Stoga je pred kraj svog života u nikad dovršenom djelu “The Life of the Mind” kroz interpretaciju Kanta uvela moć prosudbe. Prosudba izbjegava prethodnu (pa i naknadu) univerzalizaciju kako bi izbjegla probleme racionalne istine. Prema d’Entrevesu, Arendt razvija dvije varijante prosudbe – jednu prikladnu promatraču politike, čovjeka u misaonoj aktivnosti, dok je druga prikladna sudioniku politike (d’Entreves 2019). Prva, iako donosi korisne prosudbe, i dalje stoji van politike, te svoje uvide donosi u politiku nakon što ih je razvila izvan nje. Druga se događa unutar politike, u procesu deliberacije rezonira i donosi sudove koji postaju politički djelatni. Ti sudovi dolaze u obliku mnijenja, a to mnijenje je formirano tako

da se uzimaju u obzir sva ostala prisutna (ali i moguća) mnijenja, te zatim ulaze u raspravu s drugima u politici. Cilj je dobivanje ipak donekle stabilnijeg i kvalitetnijeg mnijenja, ali problem nije riješen.⁸ Po principu slobode (u odsutnosti prinude istine), i takvo mnijenje može donijeti bilo kakve zaključke, pa i neke potpuno destruktivne bilo za pojedinca bilo za zajednicu. Arendt jest naglašavala da je u redu da se mnijenja silno razlikuju dok god poštuju činjenice, ali ta raznolikost i dolazi od potrebe da se činjenice prethodno interpretiraju (što je Arendt isto naglašavala), te čisto poštivanje činjenica ne jamči produktivan ishod (Arendt 1969, 238–239).

Jedini način na koji je istina dostupna političkom procesu je ad-hoc – uvedeno u politiku izvana iz misaone aktivnosti. No tada istina postaje samo još jedno mnijenje i ne dobiva nikakvu privilegiranu poziciju. Osim samotne misaone aktivnosti, gdje subjekt iste može biti i politički sudionik pod uvjetom da razdvoji te dvije aktivnosti, Arendt prepoznaje i sustavnu proizvodnju istine. To su institucije čija je zadaća proizvoditi istinu, koje utemeljuje i podržava politička zajednica. One od političke zajednice moraju biti odvojene, to jest moraju se ravnati po principima istine, ne politike, bila to politika kao borba za moć ili kao deliberacija o javnim stvarima. Arendt navodi nekoliko važnih primjera: sudstvo, institucije visokog obrazovanja, te novinarstvo. Njihovi članovi moraju ostati odvojeni od politike kako bi mogli pravilno obavljati svoje dužnosti traganja za istinom. Koliko god interesi političke zajednice bili u konfliktu s tim institucijama, one moraju prepoznati da trebaju njih i njihova „priopćenja neugodnih istina”, te stoga moraju ostati zaštićene od političkih presezanja (Arendt 1969, 261). No problem je sada dvojak. I dalje nema jamstva da će politika preuzeti i ispravno interpretirati te istine, te drugo, da će te institucije moći održati prvo svoju bespogovornu predanost istini, a drugo svoju ogradu od politike (ili drugih sfera ljudske aktivnosti nevezanih za istinu).

6. LAGANJE

Sljedeći problem koji Arendt ima je laganje. Naime, prema njenoj koncepciji, laganje je, za razliku od istine, potpuno kompatibilno s politikom, što je i sama istaknula. No to ne znači da je isto opravdala, te nastavlja naglašavati vrijednost istine i destruktivnost laži, koliko god to bilo u paradoksu s njenim teorijskim postavkama. Laganje, kao pokušaj da se izmijeni razumijevanje zajedničkog svijeta, je čin uvođenja novoga, dakle čin aktivnosti djelovanja. Štoviše,

8 Štoviše, Arendt je ustvrdila da kvaliteta mnijenja ovisi o njenoj nepristranosti, to jest o prikupljanju što više drugih mogućih mnijenja kroz „uvećani mentalitet” (*enlarged mentality*), te donošenje originalnih mnijenja kroz prosudbu skupa mogućih (Arendt, 1969: 242). Ni prikupljena mnijenja, ni čin prosudbe, pa ni konačno mnijenje, ne moraju biti usklađene s istinom.

ako se lažov ne poziva na istinu, nego tvrdi da je to njegovo mnijenje, bio on svjestan ili čak nesvjestan da to nije istinito, on je ostao u granicama političkog djelovanja. Gotovo paradoksalno, ako bi istina, proglašavajući se nadređena mnijenju, pokušala izmijeniti razumijevanje zajedničkog svijeta, našla bi se u prekršaju Arendtinih principa političkog djelovanja. Govorenje istine ne donosi novitet niti čini djelovanje, nego, ako išta, naginje prihvaćanju stvari onakvima kakve jesu. „Lažov je čovjek djelovanja, dok govornik istine, govorio on racionalnu ili činjeničnu istinu, ni u kojem slučaju nije“⁹ (Arendt 1969, 250). Štoviše, ako govornik istine želi imati utjecaja, on također mora hiniti da je ono što govori tek njegovo mnijenje i zastupati ga principima uvjeravanja (ne, recimo, demonstracije koja je propisna za znanost). Ako bi i prevladao, Arendt smatra da bi to bila „Pirova pobjeda“, pošto je iznevjerio svoje principe (Arendt 1969, 250).

Drugim riječima, u politici je puno lakše lagati nego govoriti istinu. Arendt tvrdi da su činjenice temeljno kontigentne, to jest uvijek su mogle biti drukčije. Zbog toga je lažov slobodan da svoje laži oblikuje kako god se njemu prohtije. Štoviše, može ih oblikovati prema očekivanjima svoje publike, dajući im točno ono što žele čuti, time bivajući uvjerljiviji. Korak dalje, lažov može svoj narativ učiniti „logičnijim“ od istine. Svijet često donosi događaje koji se ne uklapaju u naše predodžbe (pogotovo u uvjetima gdje se zajednički svijet raspada), te laž može zvučati vjerojatnije od istine (Arendt 1969, 251).

Osim laganja u općem smislu, Arendt identificira jedan djelatni suvremeni problem – novu pojavu organiziranog laganja. Ono je različito od tradicionalnog političkog laganja. *Arcana imperii*, obmana najčešće u polju diplomacije ili državništva, zakriva pojedinačne namjere ili istinite tajne od neprijatelja zajednice. Organizirano laganje je, pak, sustavno izvrtnje cijelog polja istine umjesto zakrivanja pojedinih istina, izvrće istine koje su poznate svima umjesto prikrivanja državnih tajni, te je usmjerena prema unutra, prema samoj zajednici (Arendt 1969, 252–252). Posrijedi tzv. *Madison-avenue* model, po ulici u New Yorku gdje su nekoć odsjedale sve velike organizacije reklamne industrije, tehnika proizvodnje i plasiranja „slika“ koje se konzumiraju kao bilo koji drugi proizvod potrošačkog društva. Isti model je preuzela suvremena politika, stvorivši zabludu da je politika pitanje upravljanja privida (Arendt 1972, 8).

Unatoč svemu, Arendt ipak održava razinu optimizma po pitanju istine. Ako istinu ignoriramo, ona će se prije ili kasnije ponovno manifestirati, probijajući kroz laži. Nemoguće je u potpunosti uništiti i nadomjestiti tkivo činjenica, te će rupe u lažnom predstavljanju svijeta u konačnosti postati vidljive. To je konačna sudbina svih laži. No Arendt ne očekuje konačno otkrivenje svih laži nakon čega istina ponovno prevladava. Nema eshatologije istine. U trenutku

9 Arendt ističe jednu iznimku kada govornik istine postaje čovjek djelovanja – kada je laganje u politici toliko rašireno da se laže o „svemu što je važno“. Tada govornik istine zastupanjem svojih istina počinje mijenjati svijet, bio on toga svjestan ili ne (Arendt 1969, 251).

kada se laži razotkriju lažovi ih nastoji zamijeniti novima. To je posve vidljivo u trenutku kada javna obmana dostiže uznapredovalu fazu. U tom trenu nastupa sljedeći korak, „samozavaravanje”, gdje su laži postale toliko prominentne da su i sami lažovi povjerovali u njihovu istinitost. U takvom potpuno falsificiranom zajedničkom svijetu glavna zadaća politike postaje održavanje privida, gdje se čitava zajednica, i lažovi i oni prevareni, angažiraju oko održavanja lažne teksture činjenica koja postaje surogat za zajednički svijet. Najradikalniji primjer toga je totalitarizam, koji fizičkom silom uništava sve dokaze i pojave koji proturječe kolektivnoj obmani¹⁰ (Arendt 1969, 254–256) (Arendt 1972, 12–13).

7. ZAKLJUČAK: ISTINA I POSTISTINA

Konačna žrtva uznapredovale obmane kroz organizirano laganje jest zajednički svijet. On u tom trenu više nije epistemološki dostupan, ali ne samo zato jer je zakriven velom laži, već i zato što su ljudi izgubili kapacitet za razlikovanje lažnog od istinitog. Kontinuirana proliferacija laži i održavanje obmane donosi kontinuirano kretanje i novitet (zato, uostalom, i jest kompatibilno s politikom), no u toj mjeri da ništa više ne ostaje čvrsto ili, Arendtinim riječima, gubimo tlo pod nogama gdje konstantno izmicanje pod novitetom djeluje kao zemljotres koji pomućuje naša osjetila (Arendt 1969, 258). Laž ima beskonačni potencijal, nova laž se lako stvara, te time održava bujicu koja nas zasljepljuje.

Iako je, usprkos svemu ovome, Arendt i dalje tvrdila da je potpuna zamjena stvarnosti za privid nemoguća, te da će se istina uvijek ponovno pojaviti u bijesu činjenica, pitanje je koliko je taj optimizam održiv u trenutku kada su kapaciteti organiziranog laganja dostigli razinu koju Arendt nije mogla zamisliti. Kontekst problema je postistina, koja se donekle može zahvatiti Arendtinim razumijevanjem organiziranog laganja, ali ipak prelazi granice tog okvira zauzimajući oblike bez presedana. Dok se Arendt brinula o destruktivnom

10 Manje radikalni primjer samozavaravanja Arendt nalazi u poduhvatu vođenja Vijetnamskog rata od strane vlasti Sjedinjenih Američkih Država, kojeg detaljno obrađuje u eseju „Lying in politics”. Vrhovna vlast SAD je u potpunosti preuzela princip politike kao upravljanjem privida, te se rat nije vodio radi ciljeva suzbijanja svjetskog komunizma ili oslobodjenja Južnog Vijetnama, već čisto da pokažu da oni to mogu, tj. projiciranje slike SAD kao svjetske vojne velesile. Kao specifičniji primjer unutar tog poduhvata Arendt navodi skupinu ljudi koje naziva „rješavatelji problema” (*problem solvers*), to jest skupinom eksperata koji su oboružani metodama teorije igara i analiza sustava snabdijevali vlast SAD stručnim znanjem za vođenje rata. Ni oni nisu radili mnogo više nego održavali privid – privid da su njihove metode objektivno mjerilo stvarnosti. Arendt smatra da posrijedi nešto slično poduhvatima racionalne istine pokušaj da se odagna kontigentnost svijeta kroz logički čvrsta obrazlaganja (Arendt 1972). Ovaj put ne posrijedi zabluda filozofa već tehnokrata.

potencijalu masovnih medija novina, televizije i radija, postistina barata novim tehnologijama koje donose nove modalitete ugroze politike.

Totalitarizam kako ga je Arendt opisala je donekle uspio u potpunosti istisnuti istinu iz politike, pa i samu politiku iz zajedničkog života. Međutim, on se nije mogao oslanjati samo na tehnike obmane, već kada je istina počela emanirati svojom neizbježnom stvarnošću oni su primijenili doslovnu fizičku silu da ju unište. Arendt smatra da je totalitarizam ipak krajnost, a čista obmana nikad ne može zamijeniti stvarnost, pa „makar koristili računala”, kaže ona. Postistina predstavlja upravo taj radikalni potencijal obmane i privida bez upotrebe sile. Totalitarizam ono što ne može objasniti uništi, ali postistina je uvijek spremna plasirati novo objašnjenje. Informacijska tehnologija upotrebom algoritama i velikih podataka (*big data*) je sposobna plasirati premoćnu količinu informacija i diskursa na vrlo preciznim lokacijama, pa onda jednakom brzinom mijenjati isto, sve u kontekstu političke ekonomije koja potiče međusobnu interakciju korisnika u svrhu što većeg, intenzivno monetiziranog, kolanja informacija. Kolanje informacija je bitnije od istine. U povratnoj sprezi tog kolanja informacije se algoritamskim automatizmom dizajniraju da budu što primamljivije za konzumaciju, tj. točno ono što publika želi čuti, a sama publika i njihove preference su sukonstituirane sudjelovanjem u tom procesu. U takvim uvjetima, mogu li Arendtini skromni principi zaštite istine preživjeti bujicu diskursa koja ih preplavljuje i opterećuje. Može li Arendtin skromni zajednički svijet, očuvan u govoru, preživjeti navalu informacija?

Postistina sadrži niz tehnika kojima vrlo lako kolonizira javnu sferu deliberacije kroz procjep koji je Arendt morala ostaviti radi principa slobode i pluralnosti. Arendtina koncepcija politike završava potencijalno fatalno u suvremenim uvjetima. Ona najbolje funkcionira u lokalnim uvjetima, u jednom uskom svijetu života, to jest u jednome malome polisu gdje regulacija laži može biti izravna i osobna. U uvjetima modernosti, fenomenološki lokalne obične istine su pod stalnim utjecajem vanjskih i nepercipiranih faktora medijaliziranog zajedničkog svijeta. Regulacija istine primarno u mediju govora i usmjerena na neposredno prisutnu zajednicu teško funkcionira. Ni Arendtine institucije istine ne prolaze dobro. Uzmimo za primjer novinarstvo koje se sve više nalazi rastrgano između strukovnog identiteta zaštitnika demokratske kulture i tržišnog konteksta novinarske aktivnosti. U suvremenim razvojem komercijalizacije novinarstva, nestanka javnih medijskih servisa, deregulacije, pojave internetskih medija, te stvaranje globalnih medijskih monopola, novinarstvo često zanemaruje svoje demokratske ideale u korist ekonomske logike. Pogotovo na internetu, gdje su tehnike postistine najintenzivnije, novinarstvo preuzima imperativ kolanja informacija (Jutel 2019, 180–182).

S druge strane, je li rješenje doista, kao što diskurs postistine tvrdi, da se kormilo pruži u ruke braniteljima istine, ili se barem zajednički život organizira po njihovim principima? Arendt daje vrlo dobre razloge zašto je to loša ideja, te na raznim mjestima pokazuje kako politika i sloboda ne trpe kada istina

preuzme primat. Istina nije tiranska sama po sebi, kao što bi Arendt ustvrdila, ali lako postaje, bilo to totalitarnim ideologijama bilo tehnikama i procedura-ma moći (u stilu Foucaultove obrade teme). Nalazimo se u proturječju koje nije lako razrješivo, ali koje sam, u suočavanju Arendt i postistine, nastojao ocrtati.

LITERATURA

Knjige

- Arendt, Hannah. 1969. *Between Past and Future: Eight Exercises in Political Thought*. New York: The Viking Press.
- Arendt, Hannah. 1972. *Crises of the Republic*. New York: Harcourt, Brace & Co.
- Arendt, Hannah. 1991. *Vita Activa*. Zagreb: August Cesarec.
- Arendt, Hannah. 1993. *Was Ist Politik?* Munich: Piper Verlag.
- Arendt, Hannah. 2005. *The Promise of Politics*. New York: Schocken Books.
- Arendt, Hannah. 2015. *Izvori totalitarizma*. Zagreb: Disput.
- Arndt, David. 2019. *Arendt on the Political* (First edition). Cambridge University Press.
- Brudny, Michelle-Irene. 2008. *Hannah Arendt: Intelektualna biografija*. Zagreb: Sandorf.
- Cosentino, Gabriele. 2020. *Social Media and the Post-Truth World Order: The Global Dynamics of Disinformation*. Springer International Publishing.
- Couldry, Nick and Hepp, Andreas. 2017. *The mediated construction of reality*. Polity Press.
- d'Entreves, Maurizio Passerin. 1994. *The Political Philosophy of Hannah Arendt*. Routledge.
- Kalpokas, Ignas. 2019. *A Political Theory of Post-Truth*. Springer International Publishing.
- Zuboff, Shoshana. 2019. *The age of surveillance capitalism: The fight for a human future at the new frontier of power* (First edition). New York: Public Affairs.

Tekstovi u časopisu

- Braun, Kathrin. 2019. "Unpacking post-truth". *Critical Policy Studies*, 13 (4): 432–436.
- Cvrtila, Leon. 2019. „Diskurs 'postistine': gdje je nestala istina u politici?" *Političke perspektive*, 9 (2): 65–98.
- Fischer, Frank. 2019. "Knowledge politics and post-truth in climate denial: on the social construction of alternative facts". *Critical Policy Studies*, 13 (4): 132–152.
- Nelson, John. 1978. "Politics and Truth: Arendt's Problematic". *American Journal of Political Science*, 22 (2): 270–301.

Tekstovi u zbornicima

Jutel, Olivier, 2019. "Civility, Subversion and Technocratic Class Consciousness: Reconstituting Truth in the Journalistic Field". In: Rosemary Overell and Brett Nicholls (Eds.). *Post-Truth and the Mediation of Reality: New Conjunctions*. Springer International Publishing.

Overell, Rosemary and Nicholls, Brett. 2019. "Introduction: Post-truth and the Mediation of Reality". In: Rosemary Overell and Brett Nicholls (Eds.). *Post-Truth and the Mediation of Reality: New Conjunctions*. Springer International Publishing.

Internetski članci

Benhabib, Seyla. 2020. How to read Hannah Arendt's *The Human Condition* (1958)? Critique 13/13; <http://blogs.law.columbia.edu/critique1313/seyla-benhabib-how-to-read-hannah-arendts-the-human-condition-1958/> (Accessed 31. 10. 2021)

d'Entreves, Maurizio Passerin. 2019. Hannah Arendt. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*; <https://plato.stanford.edu/entries/arendt/> (Accessed 31. 10. 2021)

Leon Cvrtila

POLITICS OF TRUTH BETWEEN POST-TRUTH AND HANNAH ARENDT

SUMMARY

The article presents and elaborates two related topics: Hanna Arendt's political theory and the idea of post-truth. In her conception of politics, Arendt predicts an unstable relationship between truth and politics – they need each other, but their natures are contradictory. Arendt identifies several 20th-century trends, such as organized lying, that further exacerbate the conflict. Post-truth as a relatively new idea expresses the disturbed state of truth in contemporary politics. By confronting these two topics, I try to present Arendt in a contemporary context and point out some problems of her political theory that are potentially destructive for the entire political community, specifically in terms of truth. Post-truth is an exacerbation of trends that Arendt notes, posing a fundamental challenge to Arendt's political conception.

KEYWORDS: Arendt, truth, post-truth, politics, lying, propaganda.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.776:654(082)
316.774(082)
316.653:321.7(082)

**УДРУЖЕЊЕ за политичке науке Србије. Редовна
међународна конференција (2021 ; Београд)**

Грађани у доба дезинформација : зbornик radova sa redovne међународне конференције Удружења за политичке науке Србије одржане 25-26. 09. 2021. у Београду = Citizens in the Age of Disinformation : the 2021 Serbian Political Science Association Annual Conference Proceedings Held on September 25-26, 2021 in Belgrade / urednica Aleksandra Krstić. - Београд : Удружење за политичке науке Србије : Факултет политичких наука Универзитета, 2021 (Београд : Ћигоја штампа). - 188 str. : table i graf. prikazi ; 24 cm

Тираж 100. - Napomene i bibliografske reference uz tekst.
- Bibliografija uz svaki rad. - Summaries.

ISBN 978-86-6425-094-8 (FPN)

а) Масовни медији -- Дезинформације -- Зборници б)
Комуникације -- Јавно мњење -- Зборници

COBISS.SR-ID 53966857

ISBN 978-86-6425-094-8

9 788664 250948